تصوير ابو عبد الرحمن الكردي
شیعری ناوچەی موکریان
نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم
منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
د. عوسمان دەشتی

شیعری ناوچەی موکریان

نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

د. عوسمان دەشتی

مەڵبەندی کوردۆلۆجی

هەرێمی کوردستان
سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
مەڵبەندی کوردۆلۆجی

- ناوی کتێب: شیعری ناوچەی موکریان
- نووسەر: د. عوسمان دەشتی
- پیتچنین: نووسەر
- دیزاین و سەرپەرشتیی چاپ: بریار فەرەج کاکی
- بەرگ: رەنج شوکری
- ژمارەی سپاردن: ١٣٢٦/ ساڵی٢٠٠٩
- چاپخانە: رەنج/ سلێمانی
- تیراژ:١٠٠٠ دانە
- نرخ: [illegible]دینار
- زنجیرە: ٣٠

مەڵبەندی کوردۆلۆجی
ناونیشان: سلێمانی، گردی ئەندازیاران- گەڕەك/ ١٠٥، کۆڵان/ ٢٥، ژ.خانوو/ ٤، ژ. پۆست/ ٩٥
تەلەفون: ٣١٩٣٠٩٣
kurdology2006@yahoo.com

نـــــاوەرۆك

بابەت	لاپەڕە

پێشکەشە بە:

◆ بە خێزانو بە منداڵەکانم کە لە رێگای سەختو پێچاوپێچی ژیانو خەباتدا هەمیشە مایەی سەبووریو دڵنەوایم بوون.

◆ بە گیانی بەرزە فڕی ئەو نەمرانە:

کۆکەیی و سەیف و شەوقی

پێشـــــەکی

ئەو لقەی قوتابخانەی ئەدەبی کرمانجی خواروو کە لە دەڤەری رۆژهەڵاتو ناوچەی موکریان دامەزراوەو نەش و نمای کردووە، سامانێکی رازاوەو بە بڕشتی پێشکەش بە ژیانی رووناکبیریی کورد کردووە، بەشی زۆری ئەو گەنجینە ئەدەبیەش تاوەکو ئێستا بە دەست لێنەدراوی و دەق نەشکاوی ماوەتەوەو نەکەوتۆتە ژێر تیشکی رووناکیو توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی زانستی لەسەرنەکراوە، هەر ئەو راستیەش بوو بە هاندەری ئێمە کە ئەم نامەیە بۆ لێکۆڵینەوە لە سیماکان[1] و هەندێ لایەنی بەرهەمی شیعری ناوچەی موکریان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستدا تەرخان بکەین.

لەم ماوە زەمانیەدا شیعرو بەرهەمی سێ شاعیرمان بە نموونە وەرگرتووە کە لە وێنەی سێ کۆڵەگە ئەزموونی ئەدەبی ناوچەی موکریانیان پێکهێناوە. ئەم سێ شاعیرە لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ لایەنی تاقیکردنەوەی شیعری لە یەکتری جیاوازنو هەر یەکێکیان دەنگێکی رەسەنی سەربەخۆیە، بەڵام لە جەوهەرو چوارچێوەی گشتی ئەدەبیدا یەك دەگرنەوەو لایەنێکی ئەزموونی ئەدەبی ناوچەی موکریان لە سەردەمێکی دیاریکراودا نیشان دەدەن.

ئەو سەرچاوانەی کە ئێمە لەم باسو لێکۆڵینەوەیەدا پشتمان پێبەستوون دوو جۆرن:

یەکەم: سەرچاوەی تیوری/ کە کتێبو گۆڤارو رۆژنامە دەگرێتەوە، بۆ مەسەلەی کتێبی کوردی تایبەت بە لێکۆڵینەوەی ژیانو بەرهەمی شیعری شاعیرانی مەبەستی ئێمە، ئەوا لەم بارەیەوە کتێبخانەی کوردی زۆر هەژارە، هەر چی تایبەتیش بێت بەو باسو بابەتانەی لەو بارەوە لە گۆڤارو رۆژنامەکاندا بڵاو کرابێتەوە، ئەوا کەمو دەگمەنو هەم ئەوەی کە هەشە ئەوا بە قەڵەمی زۆر درشتو راگوزەریانە شاعیرەکانو بەرهەمەکانیان بەسەر کردۆتەوە. ئێمە بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێنو

کەمو کورپیانە دەستمان بۆ کتێبو سەرچاوە بە هەردوو زمانی فارسیو عەرەبی درێژکردووەو بەهرەیەکی چاکمان لێیان وەرگرتووە.

دووەم: سەرچاوەی مەیدانی/ بۆ خۆ نزیکخستنەوەو تێگەیشتن لە راستی مەسەلەکانو پەیداکردنی شارەزایی تەواو لەمەڕ ژیانو هەڵسوکەوتی شاعیرانی مەبەستی ئێمە، گەشتی مەیدانیمان بۆ ناوچەی موکریانو زێدی شاعیران ئەنجام داوەو لە نزیکەوە لەگەڵ نووسەرانو شارەزایانی ئەدەبی ناوچەکەو بنەماڵەو کەسو کاری شاعیران دیدارو گفتوگۆی سوود بەخشمان ئەنجام داوە، بەشێکیش لە وێنەو نامەو دەستخەتی شاعیرانمان لەو گەشتەدا چنگ کەوتووە.

گیروگرفتی بەرچاویش لەمەڕ سەرچاوەکانەوە لەوەدابوو کە هەرچەندە هەر سێ شاعیری مەبەستی ئێمە بەناو دیوانو کۆ بەرهەمی شیعری چاپکراویان هەیە بەڵام کێشەکە لە دوو لایەنی دیکەدا بووە:

١. ئەو نووسەرانەی دیوانو کۆبەرهەمی ئەو شاعیرانەیان رێکخستووەو بە چاپ گەیاندووە، ئەو راستییەیان راگەیاندووە کە ئەمەی بەردەست بەشێکی بەرهەمی شاعیر پێك دێنێو هەموو بەرهەمی نییە.

٢. ئەو کۆبەرهەمو دیوانانەش لە هەڵەو پەڵەو کەموکورتی بەدوور نینو تەنانەت هەندێکیان گوایا دەستیشیان تێوەردراوە.*

یا ئەوەتا تا ئێستا دەقو تێکستە شیعرییەکان بە تەواوەتی ساغ نەکراونەتەوەو بە چاپ نەگەیەنراون، وەکو لە دیوانی مەلا مارفی کۆکەییو تێکستە شیعرییەکانی مستەفا شەوقی بەدیار دەکەوێت.

مەودای باسەکەی ئێمە، کە ساڵانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمە ماوەی گۆڕانو هەژانە گەورەکانی جیهان پێکدەهێنێ، ئەم ئاڵوگۆڕە جیهانییە خاکی کوردستانو کۆمەڵی کوردەواریشی گرتۆتەوەو شوێنەوارەکەشی لە ئەدەبو رۆشنبیریو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا رەنگی داوەتەوە. هەر بۆیەشە ئەم قۆناغە لە ئەدەبیاتو مێژووی کوردەواریدا بە سەردەمێکی گرنگو پڕ بایەخ سەیر دەکرێت. بەتایبەتیش لە رەوتی مێژوویی شیعری کوردیدا، کە رابەرانی نوێگەریو تازەکردنەوە لە ئەستەمبولو

---

* لەدیدارێکدا لەگەڵ مستەفا کۆکەیی نەوەی شاعیر مەلا مارفی کۆکەیی، لە ماڵەکەی خۆیاندا لە مهاباد لە رێکەوتی ٢٠٠٥/٩/٢٨دا، ناوبراو پێی راگەیاندم کە مەرحوومی سەیدیان لەکاتی لە چاپدانی دیوانی مەلا مارف دا هەندێ دەستکاری لە تێکستی شیعرەکاندا کردووە.

سلێمانیو مهاباد وەخۆکەوتنو چەندان بناوانو سەرچاوەی تازەیان بۆ شیعری کوردی هەڵبەستو چەندان پەنجەرەو دەروازەی تازەیان بە رووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردیدا کردۆتەوە. ئێمە وای دەبینین کە گرنگی بەرهەمی شیعری شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمەش هەر لەم روانگەیەوە دێت کە وەکو جۆگەڵەیەکی گەورە ئاوێزانی رووباری جولانەوەی بیستەکانو سییەکانی شیعری کوردی دەبنو لە ئاکامدا رێبازو ئەزموونە تازەکانی دەریای ئەدەبی کوردی پێك دەهێنن. باسەکەی ئێمە لێکۆڵینەوەیەکی وەسفی شیکاریو پراکتیکییە لەمەڕ هونەرەکانی روخسارو ناوەڕۆك لە شیعری ناوچەی موکریانی ئەوماوەیە. لە بارەی بنیاتو ستراکتووری ئەم کتێبەیش، بە شێوەیەکی گشتی لە پێشەکیو پێنج بەشو ئەنجامو بیبلۆگرافیای سەرچاوەکانو چەند بەڵگەنامەو پاشکۆیەكو کورتەیەکی نامەکە بە زمانی ئینگلیزی پێکهاتووە.

سەبارەت بە میتۆدو رێبازی لێکۆڵینەوەشمان رێڕەوێکی مێژوویيو ئەدەبی، وەسفی – پراکتیکیم پەیڕەو کردووەو لەمەڕ هونەرەکانی رووخسارو ناوەڕۆکی ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان لەماوەی زەمانی باسەکەدا، بە گوێرەی تیۆرەکانی رەخنەی تازە چەند لایەنێکی هونەری روخسارم خستۆتە ژێر رۆشنایی لێکۆڵینەوە، لە وێنەی زمانو شێواز، کێشو مۆسیقا، بنیاتو وێنەی شیعری. ئەنجا لە بەرهەمی هەر سێ شاعیردا شەقڵی ئەم هونەرانەم دەستنیشان کردووە، سەبارەت بە بابەتو ناوەڕۆکی شیعری، لە مەبەستە کۆن و تازەکانم لە بەرهەمی ئەو شاعیرانە کۆڵیومەتەوەو باسو بابەتەکانم بە نموونەو تێکستی شیعری بە پێز، دەوڵەمەند کردووە. بەو هیوایەم لە بەجێگەیاندنی ئەم ئەرکەدا توانیبێتم هەوڵێکی زانستیی خاکەسار، پێشکەش بە کتێبخانەی کوردیو پسپۆڕانو دڵسۆزانی بواری ئەدەبی کوردی کردبێتو خزمەتێکی بچکۆلانەشم لە ئاست ئەستانەی رەوانی پاکی مەلا مارفی کۆکەیی، سەیفی قازیو مستەفا شەوقی، هەر سێ کۆڵەگە شیعرییە بەرزەکەی ناوچەی موکریان، بەجێ گەیاندبێت.

بەشی یەکەم

ناوچەی موکریان و
شوێنی لە ڕووناکبیریی کوردیدا

باسی یەکەم
ناوچەی موکریان و شوێنی لە رووناکبیری کوردیدا

١. موکریـــــان: شـەرەفنامە وای بـۆ دەچـێت کـە لـە رۆژگـاری سـەرنگونبوونی تەختوبـەختی پاشـایانی تورکمـانی (قـەرەقۆینلو – ئـاق قۆینلـو)، مـیر سـەیف الـدین ناوێـك دەرکـەوتووە کـە بـە سـەرزنجیرەی سـەردارانی مـوکری دەناسـرێت، پیـاوێکی زۆرزانو بە فەنـدوفێڵو داهۆبـووە ژمارەیـەکی زۆری لـە کـوردانی بابـانو شـوێنەکانی دیکەی کوردستان لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوەو بووە بەدەسەڵاتداری ناوچـەکە، بۆیـە بە (مەکری یان مەکرۆ) ناوی دەرکردووەو لە دوایی نـاوی تـیرەو تایفـەو ناوچەکەشـی لـە (مـەکریان، مـەکرۆیان)ەوە گـۆڕاوەو بۆتـە (موکریـان)[1]. لـە کتـێبی (تـاریخ مهابـاد)یشدا ئـەم بـیرو رایـەی شـەرەفخان دووپاتکراوەتـەوە[2]. هەنـدێ کەسـیش بـە دووری نازانن کە ئەم نـاوە لـە نـاوی خێڵـی (موکریـت)ی تورکمانییـەوە داکـەوتبێ کـە بەشێکیان لـە کۆنـەوە لـە ئازەربایجانی رۆژئـاوادا نیـشتەجێن[3]. کەچـی مێـژوونووس (مـەلا جـەمیلی رۆژبـەیانی) ئـەم بۆچـوونانە رەتدەکاتـەوەو پێـی وایـە واژەو نـاوی (موکریـان) زۆر لـە رۆژگـاری مـیر سـەیفەدینی سـەرداری مـوکری لـە مێژینـەترە، لەبەرئەوەی ئەم دەشتی موکریانە سەرە رێی موغـەکانی پـەیڕەوی ئـاینی زەردەشـت بووە بۆیە ناونراوە (موغ رێ، موغ رێیـان)و سـەرەنجام بووەبـە (موکریـان). هـەروەکو (سەردەشت) کە ئەویش دیاردییە بۆ زاینگەی(زەردەشت)[4]. جا بۆیە (ئەو هەرێمە لە هەزاران ساڵ بەر هاتنە دنیای عیساوە تا ئەمرۆ ئاوەدان بـووەو نـاوی (موکریـان)یـش لـە سـەرەتای سـەدەی هەشـتەمی کۆچـییەوە (چـواردەیەمی زاینـی) کەوتۆتـە لاپـەڕە زێرینـەکانی کتێبە مێژوویی‌و جیۆگرافیاییەکانەوە[5].

---

(١) بروانە: شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی:٥٣٠.

(٢) تاریخ مهاباد: ٣٠.

(٣) فەرمانڕەوایی موکریان: ٨.

(٤) سەرچاوەی پێشوو: ١٠ – ١١.

(٥) سەرچاوەی پێشوو: ١٠ – ١١.

موکریـانی ئـەمڕۆ ژینگـەو نـشینگەی گـەلێ هـۆزو عەشـیرەتەو بـەدەیان هـۆزو تـیرەو تایفـەی هەمـەجۆری لـێ دەژیـن لـە وێنـەی پـیرانو مامـەشو مـەنگورو دیبـوکریو فەیزوڵلاّ بەگی، وەکو چۆن بە مەڵبەندی سەرەکی هۆزە کوردەکانی کوردستانی ئێران (بەشی ئازەربایجانی رۆژئاوا) دەناسرێت.

٢. **ناوچەی موکریان:** ناوچەو مەڵبەندێکی جیۆگرافییە لە کوردستانی ئێـران، ئـەم سـەر زەمینـە لەسـەردەمانی زوو ئـەم هەرێمانـە دەگرتـەخۆ: مەراغـە، سـەلماس، شـنۆ، لاجـان، نـەغـەدە، ورمـێ، سـایین قـەلاّ، سـابلاغ، بۆکـان، میـان دواو، خانـە، سەردەشـت، سەقز، بانەو...جێگاکانی تری ناو ئەم سنوورە کە ئەمڕۆ بەشی هـەرە زۆری ئوسـتانی ئازەربایجانی رۆژئـاواو ئوسـتانی کوردسـتان لـە رۆژئـاوای ئێـران پێکدەهێنن. لـە دێـر زەمانـەوە ناوچەکانی کوردسـتانی ئێـران لـە ژێـر نـاوو نیشانی کوردسـتانی موکریـان، کوردستانی ئەردەلان، کوردستانی کرماشان دابەشکراوەو ناسراون.[٦]

ئەمڕۆ ناوچەی موکریان لە بەشێك لەسەر زەمینی خواروەی ئوستانی ئازەربایجـانی رۆژئـاواو بـاکووری ئوسـتانی کوردسـتان پێکـدێت، کـە شـارو باژێرەکـانی سەردەشـتو بانەو مەهابادو سەقزو بۆکانو خانەو شنۆو نەغەدە دەگرێتەوە.[٧]

موکریان ناوچەیەکی شاخاوییەو، لوتکەی کێوی (حاجی برایم) کە بـەشێکە لە زنجیرە چـیای قەنـدیلو کەوتۆتـە ناوچـەی سەردەشـت بـەرزترین چـیای ناوچـەکەیە کـە بەرزاییەکەی (٣٥٥٠م) دەبێتو نزمترین شوێنی ئەم ناوچەیە ٩٣٠ مەتر لەسەر ئاستی دەریا بـەرزە[٨]. ئاووهـەوای خـۆشو سازگارەو لـە ناوچـە کوێـستانییەکاندا سـاردو لـە دەشتەییەکانیـشدا مامناوەندییـە، رێـژیمی بـاران بـارین لـەو ناوچـەیەدا سـەر بـە ئاوهەوای ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستە.

ناوچـە دەشـتاییەکانی لـە نێـوان زنجـیرەی کێـوو چـیاکاندا هەڵکـەوتوون کـە ناودارترینیان دەشتی لاجانو وەزنێو کەپرانە، دەشتاییەکانی دەوروبەری گۆڵی ورمێ فراوانو بەربڵاوترن وەکـو دەشـتی شـاماتو شـاروێرانو دەشـتەکانی ناوچـەی سـەقزو بۆکانو نـەغەدە. رووباری لاوێن کە بە (زێ) ناسـراوە، لـە شـاخەکانی ناوچـەی شـنۆوە هەڵدەقوڵێو دەشـتی لاجان پـاراو دەکـاو لـە دەربەنـدی ئـالان دەپەڕێتـەوە بـۆ دیـوی

---

(٦) جغرافیای طبیعي کردستان موکریان: ١١.

(٧) سەرچاوەی پێشوو: ٦.

(٨) تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد): ٧٠.

کوردستانی عێراقو زێی بچوك پێکدەهێنێ، ناودارترینو مەزنترین رووباری ناوچەکەیە، لە پاڵ چەمو رووبارەکانی (جەغەتو – زەڕین رود) و (تەتەهو – سیمین رود)، رووباری مهاباد کە دەرژێنە نێو گولی ورمێوە.

موکریان ناوچەیەکی ئاپۆڕەو ئاوەدانە بە گوندو دێهاتی گەورەو بچووك کە لە ناوچە دەشتاییەکانو بناری شاخەکاندا هەڵکەوتوون. خەڵکی دێهاتی ناوچە شاخاوییەکان بە مەڕداریو پەروەردەکردنی رەزو باغاتەوە خەریکن لەمانە هەندێکیان نیوە کۆچەرنو بۆ مەڕداری کوێستانو گەرمیان دەکەن. خەڵکی دێهاتی ناوچە دەشتاییەکان بایەخی زیاتر بە کشتوکاڵ و بەرووبوومی دانەوێڵە دەدەن، ناوچەکە خاوەنی زەویو زارو خاکێکی بە پیتو بە پرشتە، زۆربەی دانیشتوانی موسلمانو لە پەیڕەوانی ئەهلی سونەو لەسەر مەزهەبی شافعین.

٢. ناوچەی موکریان – کورتەو پێشینەیەکی مێژوویی:

مێژوونووسانی کوردو بیانی لەو باوەڕەدان کە لە هەزاران ساڵی بەر لە دایکبوونی عیسای مەسیحەوە ناوچەی موکریان ئاوەدانو شوێنی فەرهەنگو شارستانیەت بووە[٩]. لە سەردەمی (ماد)ەکاندا بەو خاکەیان گوتووە (مادی بچووك) لەپاشانو لە سەدەی چوارەمی پێش زایین بووە بە خاکی (ئاتورپاتەگان – ئازەربایجان)و ئەمڕۆکە بە موکریان ناودەبرێ[١٠]. ناوی مادی بچووكو سەر زەمینەکەی لە ساڵنامەی (ئاشوری)دا هاتووە، (هیرۆدۆت)ی باوکی مێژوونووسانیش باس لە تیرەکانی گەلی ماد دەکات.

مێژوونووسان لەو باوەڕەدان کە (زەردەشت) لە خاکی موکریانو لە ناوچەی (سەردەشت)ی ئەمڕۆ هاتۆتە دنیاوە. ساڵی (٢)ی کۆچی (٦٦٣ز) ئەم ناوچەیە بۆ یەکەمجار کەوتۆتە ژێر باڵی فەتحی ئیسلامیو بەدرێژایی چەندین سەدە هەرێمی ئازەربایجان کە ناوچەی موکریانیش بەشێك بووە لەو هەرێمە، لەلایەن ئەمیرە

---

(٩) بڕوانە: ـ فەرمانڕەوایی موکریان: ١١.
ـ میدیا: ١٣٥- ١٤١.
ـ کوردو کوردستان، ب.نیکیتین: ٤٨٦.
ـ تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد): ١٧٢.

(١٠) ـ کوردستانی موکریان: ١٢.

موسلمانەکانەوە کە لە دەربارى خەلافەتى ئيسلام، راشدين، ئەمەوىو عەباسييەوە دەستنيشان دەکران بەڕێوە بردراوە. لە سەدەکانى سێيەمو چوارەمو پێنجەمى کۆچيدا ئازەربايجان هەر بەناو سەر بە خەلافەتى عەباسى بووە چونکە دەسەڵاتو کاروبارى وڵات بەدەست ئەم میرنشينە کوردانەوە بووە کە يەك لە دواى يەك دامەزراون، (رەوادى، سالارى، شەدادى، هەزبانىو روادى).[11]

ناوچەى موکريان تارادەيەك ئارامىو ئاوەدانى بەخۆيەوە ديوە لەسەدەکانى شەشەمو حەوتەمو هەشتەمى کۆچييدا دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتى سەلجوقىو خەواريزمىو مەغۆلو تاتارەکان. لەو ماوەيەدا سەردارانى ناوچەکە هەميشە لەگەڵ دەسەڵاتدارانى بێگانەدا لەشەڕو کێشەدابوون[12]. بە بۆچوونى شەرەفخان سەردارانى موکرى بەڕەچەلەك دەچنەوە سەر عێلى موکرى کە لە ناوچەى شارەزوورەوە هاتوونو سەر بە بابانەکانن، (مير سەيفەدين) ناوێکيان لێ هەڵکەوتووە کە زرينگو ژيرو ئازاو پياوێکى سياسى بووە، لە رۆژانى دوادوايى حوکمڕانى هۆزە تورکمانەکانى (قەرەقۆينلو ئاق قۆينلو) (سەدەى نۆيەمى کۆچىو پازدەيەمى زاينى) هێزێکى زۆر لە بابانەکانو هۆزەکانى ديکە لە دەورى خۆى کۆدەکاتەوەو هێزەکانى تورکمان لەو ناوەدا ڕادەماڵىو ناوچەکەيان لێ پاك دەکاتەوەو بەو شێوەيە بناغەو بنچينەى ميرايەتى موکريانى دامەزراندوە[13].

شا ئيسماعيلى سەفەوى (١٤٨٧ - ١٥٢٤) لە رەگەزو مەزهەبەکەى خۆى هەڵگەڕاوەتەوەو بووە بە تورکمانێکى قزڵباشى شيعە گەراى توندڕەو، بەمەبەستى دامەزراندنى دەسەڵاتێکى ناوەندى بەهێزو، بە خەونى زيندووکردنەوەى سنوورو قەڵمڕەوى دەوڵەتى ساسانى، هێرشو لەشکر کێشى بۆ ناوچەکانى رۆژئاواى ئێران دەست پێکردووە[14]، لە دواى چەندين شەڕو کوشتارى خوێناوى توانى لە ساڵى (٩٠٩) کۆچيدا ميرايەتى صارم بەگى کوڕى مير سەيفەدين لە موکريان تێکبداو دەست بەسەر پايتەختەکەى (ورمێ)و شنۆ دابگرێتو تاڵانو برۆيەکى زۆرى تيادا بەرپابکات[15].

---

(١١) فەرمانڕەوايى موکريان: ٢٧ - ٣٠

(١٢) فەرمانڕەوايى موکريان: ٢٧ — ٣٠.

(١٣) سەرچاوەى پێشوو: ٣٤.

(١٤) کوردو عەجەم: ٢٥.

(١٥) کوردو کوردستان ، محمدامين زەکى: ١٥٩.

لەدوای یەکەمین شەڕی گەورەی نێوان عوسمانیو سەفەوی لە چاڵدێران (١٥١٤)، کوردستان بە گوێرەی سەنگو تەرازووی هێزەکانی ئەم دوو دەوڵەتە زلهێزە بۆ یەکەمین جار دابەش کراوە، میرنشینەکانی لای رۆژئاواو سەروو خوارووی کوردستان کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی رووکەشی دەوڵەتی عوسمانیو میرنشینەکانی رۆژهەڵاتی وەکو، ئەردەلان، لورستان، موکریان کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی عەجەم[١٦].
لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی کتێبی (فەرمانڕەوایی موکریان) ناوی یازدە پشت لە کوڕو نەوەو نەوەزاکانی میر سەیفەدین دەبات کە لەو ناوچەیەدا لەناو عێلو عەشیرەتەکانی موکریاندا دەسەڵاتدار بوونو میرو مەزنایەتیان کردووە[١٧]. بە کورتی مێژووی سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەرحەق بە کورد، هەموو لاپەڕەکانی خوێنی لێدەتەکێ، محەمەد ئەمین زەکی لەو بارەوە دەڵێ: هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل دەرحەق بە کورد...هەڵسوکەوتێکی پڕ لە زوڵمو زۆرداری بوو، چونکە کوردەکان سونی مەزهەب بوون هەرگیز باوەڕو متمانەی پێنەدەکردن، لەهەر دەرفەتێکدا لە هەوڵی ئازاردانو فەوتاندنی کوردەکان دابووە.(١٨)
کردارو رەفتاری شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧ – ١٦٢٩) لە ئاست کوردا لە هی ئەوانی پێشە خۆی باشتر نەبووە، هەر لە سەردەمانی ئەودابوو کە هێرشێکی بەربڵاو کرایە سەر ناوچەکانی کوردستانی موکریان کە خۆی سەرکردایەتی دەکردو بۆ ماوەی چەند مانگان قەڵای دمدمیان گەمارۆدا، خەڵکی ناوچەکە زۆر بە سەختی داکۆکیان لە خاکو ماڵو سامانو ئابرووی خۆیان کردو لاپەڕەیەکی زێرینیان لە مێژووی نەتەوەکەیاندا تۆمارکردووە کە نموونەی خۆبەخت کردنو مەردایەتی بووە، رووداوەکانی قەڵای دمدم لەو رۆژەوە بۆتە وێردی سەر زمانی خەڵکی کوردو داستانێکی قارەمانانەی لێکەوتۆتەوە کە پشتاوپشت گوێزراوەتەوەو تا ئێستاش حیکایەت خوانو بەیت بێژەکان، بەتایبەتی لە ناوچەی موکریان بە زیندوویی پاراستوویانە، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا (ئۆسکارمان) لە زمانی بەیت بێژێکی

---

(١٦) کوردو عەجەم: ١٥١.

(١٧) فەرمانڕەوایی موکریان: ٣٣-٥٧.

(١٨) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ٦٠.

موکریان (ڕەحمان بەکری سابلاغی) تۆماری کردووە[١٩].

هێشتا دمدم خوێنی قوربانییەکانی لێ دەچۆڕا کە شا عەباس هەڵیکوتایە سەر خێڵی موکریو کەوتە کوشتاریان و بە هەزاران ژنو منداڵیشی لێ یەخسیرکردنو (١٥ هەزار) خێزانی کوردی لە دانیشتوانی ناوچەکانی باکوری موکریانیش بەرەو خۆراسان گواستەوە[٢٠]. کەواتە لە سەردەمی سەفەوییەکاندا سەرباری کوشتو بڕی چەند بارەی خێڵو هۆزەکانی موکریان کە لە کتێبە مێژووییەکاندا ئاماژەی بۆ کراوە[٢١]. سیاسەتێکی تازە سەبارەت بە ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژئاوای ئێران پەیڕەو کراوە کە ئەمیش بریتی بووە لە ڕاگواستنو پەرتو دوورخستنەوەی خێڵە کوردەکانو، نیشتەجێکردنی عێڵو هۆزەکانی تورکو تورکمانو مەغۆڵو ئازەری لە ناوچەکەدا. بە واتەیەکی تر یەکەمین هەوڵەکانی گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە سەردەمی سەفەویدا دەستی پێکردووە.[٢٢] سیاسەتێك کە لە سەردەمی پاشایەتی قاجارو بنەماڵەی پەهلەویش لە ئێران هەر درێژەی پێدراوەو تا

---

(١٩) بڕوانە:

تحفة مظفرية، گرداری ئوسکارمان، پێشەکیو ساغکردنەوەی هێمن موکریانی، بەشی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

- بەو هۆیەی کە کارەساتی دمدم ڕووداوێکی گەورە بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردا، بۆیە مامۆستا هێمن لە پێشەکی کتێبەکەدا گەڕانەوەی سەروو بەری گەمارۆدانو هەموو ڕووداوەکانی پاش گیرانی قەڵاکەی لە کتێبەکەی (ئەسکەندەر بەگی تورکمانی)، (عالم آرای عباسي)دا وەرگێڕاوەتە سەر کوردیو تۆماری کردووە، چونکە باشترین شایەدییە لەسەر ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە، لەکاتێکدا (ئەسکەندەر بەگ) خۆی کاتبو مێژوونوسی شا عەباس بووە لەو هێرشەشدا بۆ سەر دمدم خۆی هاوڕێیەتی شا عەباسی کردووە. نووسەرانی کورد بایەخی زۆریان بەم ڕووداوە مێژووییە داوەو چەند شاکارێکی ئەدەبییان لێداهێناوە، وەکو ڕۆمانی (قەڵای دمدم)ی عەرەب شامیلۆفو چیرۆکی (قەڵای دمدم)ی مصطفی صالح کریمو(قارەمانێتی کورد لە داستانی قەڵای دمدم)...ئامادەکردنی ئۆردوخانی جەلیل...تاد.

(٢٠) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٣١.

(٢١) بڕوانە:

- مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: ٣٥٦.

- کوردو عەجەم: ٦٠ - ٩٢.

- کوردو کوردستان، نیکیتین: ٤٨٣.

(٢٢) کورد و عەجەم: ٢٤.

ئێستاش. هەر ئەم ناوچەیە بە هۆی هەڵکەوتی جیۆگرافییەوە کە دەکەوێتە سەر تخووبەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران‌و عوسمانی، ببوو بە یەکێك لە مەیدانەکانی جەنگی نێوان ئەو دوو هێزەو شارێگەی لەشکر کێشییەکانی رۆم‌و عەجەم بۆ سەریەکتری لە سەدەکانی ١٧ و١٨ کە بوو بە مایەی گەورەترین نەهامەتی‌و کاولکاری‌و ماڵوێرانی بۆ سەر ئەم مەڵبەندە لەمێژووی نوێدا، دوای ئەوەی رووسەکانیش هاتنە مەیدان‌و تێکەڵاوی ئەو شەڕو ململانەیە بوون کە لە نێوان هێزەکانی رۆم‌و عەجەمدا لەسەر دەسەڵات گرتنە دەستی ئەو ناوچانەدا لە ئارادابوو.

لە چارەگی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دەرباری قاجاری میرنشینە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی ئێرانی لە بەینبرد، لەوانە میرنشینی موکریان‌و دەسەڵاتی ناوەندی عەجەمیان تێدا دامەزراند. دەسەڵاتی راستەوخۆی دەوڵەتی داگیرکەری بێگانە بەسەر کوردستانەوە کە بە زۆرو هێزی چەکداری سەرکوتکەریش پارێزگاری لێدەکرا، هیچ پێشوەچوونێکی لەباری ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌و فەرهەنگییەوە بۆ کوردستان پێنەبوو، بەڵکو باری زوڵم‌و چەوسانەوەی خەڵکەکەی قورستر کردو چەوسانەوەی نەتەوەیی‌و مەزهەبیش بە تایبەت لە سەردەمی قاجارەکاندا بوو بە سەرباری ئەو نەهامەتیانە.

لە سەدەی نۆزدەمین هەست‌و بیری نەتەوەیی لەلای کوردان روو لە بوژانەوەو پێگەیشتن بوو، لە کاتێکدا میرانی ئەردەلان چ لە رێگەی خزمایەتی‌و زەماوەندی سیاسییەوە بێت چ لە رێگەی خۆنزیك کردنەوەیان بێت لە ئاینزای شیعە کە ئاینزای دەرباری ئێران بوو، توانیان پێگەو هەڵکەوتی سیاسی خۆیان لە ئێراندا پتەوتر بکەن. گەورەو میر و مەزنەکانی موکریان بەهۆی لاوازی پەیوەندییان لەگەڵ دەسەڵاتی مەرکەزی‌و پەیڕەوکردنیان لە ئاینزای سونە هەمیشە لە سیاسەتەکانی عوسمانی نزیکتربوون‌و تێکەڵاویان لەگەڵ ناوەندەکانی دەسەڵات لە کوردستانی عوسمانییدا لە برەوتر بوو. کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمیش بە چەرخی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردی دەژمێردرێت بەتایبەتی لە ناوەندو ناوچەکانی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا، هەر بۆیە یەکێك لە مەزنترین راپەڕینەکانی کورد لە چارەگی دوایی سەدەی نۆزدەیەمدا کە کاریگەری زۆری بەسەر هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان‌و بەتایبەتی ناوچەی موکریانیش داهەبوو، شۆڕش‌و راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بوو لە ساڵانی (١٨٨٠ — ١٨٨٣) لە پێناوی ئازادی‌و سەربەخۆیی

کوردستان[٢٣]. بەو هۆیەوەش کە نەهری یەکێك لە گەورەترین مەڵبەندەکانی رابەرایەتیی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان پێکدەهێناو ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی موکریان لە ریزی خەلیفەو موریدو مەحسوبەکانی شێخی نەهری دابوون، هەمیشەش خەلیفەو نێردراوەکانی لەو ناوچەیەدا دەسوڕانەوەو شێخ لە هەوڵی ئەوەدابوو کە هەموو هۆزە کوردەکان یەکبخاتو ناوچەیەکی فراوان لەسەر سنووری تورکیاو ئێرانو روسیا بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٢٤]. هۆزە کوردەکانی ناوچەی موکری رۆڵێکی مەزنیان پێ سپێردرابوو لە جێبەجێکردنی نەخشەو پلانی شێخ بۆ شۆڕشو راپەرین لە دژی دەسەڵاتی ئێران. دوابەدوای کورت هێنانی راپەڕینەکەش هێزەکانی سوپای ئێران بە دەستێکی رەشو دەروونێکی رقاوی کەوتنە گیانی کوردەکانو بێ بەزەییانە تۆڵەیان لێ سەندنەوە. بە درێژایی ئەو رێگاوبانانەی پیادا دەرۆیشتن گوندەکانی کوردیان تالان دەکردو دەسووتاند، هەر کوردێکیان بەدەست بکەوتایە دەیانکوشتو بەزەییان بە منداڵو ژنو پیرەکاندا نەدەهاتەوە[٢٥].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا کورد لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران لە دژی زوڵمو زۆری کاربەدەستانی عەجەم هەمیشە لە بەرگریو بەرهەڵستی دابوون. هەستی رزگاریو بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی داگرتبوو، فەرمانڕەوایانی حکومەتی شا لە ناوچەکانی موکریان ناچاربوون داخوازییەکانی گەلی کورد لەبەرچاوبگرن. هەروەها وڵاتانی ئەورووپاش لە وێنەی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاو ئەمریکا ناچاربوون بایەخێکی زیاتر بەم ناوچانەو بە کورد بدەن، بۆیە نێردراوو رابەرو مسیونێرەکانیان بەوناوەدا بڵاوکردەوە[٢٦] بەو مەبەستەی نفوزی خۆیان لە کوردستان بەهێزتر بکەن.

لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا جولانەوەیەکی بەهێزی ریفۆرم خوازی، کە لە مێژووی نوێی ئێراندا بە (شۆرشی مەشروتە ١٩٠٥- ١٩١١) ناسراوە هەموو وڵاتی تەنیەوە، ئەم جولانەوەیە لە ناوچەکانی ئازەربایجاندا مەشخەڵو بلێسەکەی بەهێزبوو بەجۆرێك کە دەسەڵاتو حوکمڕانی خەڵك بەرپابوو شوێنی دەسەڵاتی

---

(٢٣) الاکراد ، ملاحظات وانطباعات: ٢٧.

(٢٤) خەبات لە رێی کوردستان: ١٧٥.

(٢٥) راپەرینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ : ١٣٨.

(٢٦) خەبات لە رێی کوردستان: ٢١٢

ناوەندی گرتەوە. لەو سەردەمەدا خەباتی خەڵکی کوردستان پێی نایە قۆناغێکی تازە، ئەویش بریتی بوو لە پێکهێنانی کۆمەڵەو کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو رووناکبیریو کۆمەڵایەتی.

هەر لەو سەردەمەشدا بوو کە دەوڵەتانی بیانی وەکو روسیاو بەریتانیا هەریەك نفوزو دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی وڵاتەکەدا گرتبوو، لەکاتی هەڵایسانی یەکەمین بڵێسەی جەنگی جیهانیشدا ناوچەکانی خۆرئاوای ئێران بوو بە مەیدانی شەڕو پێکدادانو کێشمەکێشی نێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانی. دەسەڵاتی ناوەندی وڵاتیش بە بیانووی بێ لایەنی لە شەڕدا هیچ تواناو دەسەڵاتێکی بەسەر هیچ لایەنێکی وڵاتەکەدا نەمابوو[٢٧].

٤. ژیانی خوێندەواریو رووناکبیری (کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم):

بارودۆخی سروشتی و جیۆگرافی، هەلومەرجی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی، لە ریزی ئەو هۆکارانە بوون کە ناوچەکانی موکریانیان وەکو ناوچەیەکی خێڵەکیو عەشایەری هێشتۆتەوە، هۆزەکان زیاتر بە ژیانی ئاژەڵداریو نیوە کۆچەریەوە خەریکبوون، بۆیە هەڵکەوتنی شارو بازێڕی ئاوەدانو دروستبوونی توێژی خەڵکی شارنشینو شارستانی لەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی میرنشینی ئەردەلان بە نموونە، تارادەیەك دواکەوتووە. شارو شارۆچکەکانی مەهاباد، شنۆ، سەردەشت، بۆکان، نەغەدە لە سەرەتادا وەکو بازاڕێك بۆ ئاڵوگۆڕو ساغکردنەوەی بەروبوومی ئاژەڵیو کشتوکاڵییەوە هاتنەکایەوە[٢٨].

گەورەترین کەسایەتی موکریان لە مێژووی نوێدا بوداغ سوڵتانی نەوەی میر سەیفەدین بەگی موکریانە، بوداغ سوڵتانی کوڕی شێرە بەگ (١٦٠٨ – ١٦٨٩) کە بە سەردارو بابە گەورەی زنجیرەی دووەمی میرانی موکری دادەنرێت، یەکەمین کەسێك بووە کە شاری (سابلاغ)ی کردۆتە پایتەختو بنکەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی میرایەتیەکەیو بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ حوکمڕانی کردووە، هەر لەسەر دەستی ئەویش شارەکە ئاوەدان کراوەتەوەو چەند شوێنەوارێکی ناوداری ئەو سەردەمە تاوەکو ئەمڕۆ

---

(٢٧) کورد و عەجەم : ١٩٩.

(٢٨) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ٤٥.

له شارەکەدا ماون، لەوانە (مەسجدی جامع - یا مزگەوتی سوور)ی مهاباد کە بە یەکێك لە مەزنترین شوێنەواری ئاینیو رووناکبیری شارەکە دەژمێردرێو رۆڵێکی مەزنی لەو بوارانەشدا گێڕاوە[٢٩]. هەر لەو رۆژگارەدا (مەلاجامی) دەبێتە پێش نوێژو وتارخوێنو وانەبێژی زانستو زانیاریەکانی ئاینیو لە مهاباد جێگیردەبێت[٣٠]. لەپاڵ کردنەوەی چەند مەدرەسەو خوێندنگاو کتێبخانەو مەنزلگای حەوانەوەی خەڵکی هەژارو بێ دەرامەت، لەپاڵ ئەوەشدا پردی سوورو پردی لوجو پردی دارەلك لە رۆژگاری ئەودا دروست کراون. هەروەها ئەندازەیەکی زۆری موڵكو زەوی وەکو وەقف بۆ خەرجیو ئاوەدانی ئەو شوێنانە تەرخانکردبوو[٣١].

مهاباد کە هەر لەسەرەتاوە بنکەو پێگەی والی نشینی ناوچەی موکریان بووە لە رۆژگاری هێرشی مەغۆل بۆ ناوچەکەو بەخاتری هەبوونی سەرچاوەو کانیو ئاوێکی سازگار لە کەناری ئەو ئاواییەدا ناوەکەی لە نێو خەڵکدا بە (سوغ بلاغ - سابلاغ) رۆیشتووەو، لە نووسراوو موکاتەباتی میریدا بە (ساوجبۆلاغی موکری) ناوبراوە تا لەگەڵ ساوجبۆلاغی ناوچەی قەزوین تێکەڵ نەبێت. تا لە سەرەتای دەورەی پەهلەویو لەسەر پێشنیاری دکتۆر رەشید یاسمی (ئەندامی کۆڕی زانیاریو مامۆستای دانیشگای تاران) لە ساڵی (١٣١٥/١٩٣٦) ناوی (مهاباد)ی بۆ گێڕدراوەتەوە[٣٢].

سەرانی هۆزو تایفەکانی دەوروبەری مهاباد روویان کردۆتە شارەکەو بۆ بنیاتنانو ئاوەدانی شارەکەدا تێکۆشاونو چەندین کۆشكو سەراو مزگەوتو حەمامو باغاتو دوکانو قەیسەرییان تیادا دروست کردووە.[٣٣] لە سەرەتای سەدەی بیستدا شاری

---

(٢٩) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٢١ ، ٢٢.

(٣٠) ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی: ٨.

(٣١) خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٢٧.

(٣٢) گۆیا ئەم نازناوەش لە (مەئاباد، مادئاباد، مهاباد)ەوە هاتووە کەلە سەردەمی مادەکان باوبووە.

بروانە:

- تاریخ مهاباد: ١٢.

- مهاباد و کورتە مێژوویەك: ٧٤.

- خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٤

(٣٣) ئاغاو خانو سەرۆك هۆزەکانی دەوروبەری مهاباد هەر یەکێکیان لەپاڵ ئەوەدا کە خانووبەرەو کۆشكو سەرایەکی لە شارەکەدا بۆ خۆی دروست دەکرد، مزگەوتو مەدرەسەیەکی◄◄

سابلاغ (١٣) مزگەوتو (١٦) مەدرەسەو (٢) تەکیەو خانەقایەكو (٤) حەمامو کەنیشتەیەكو کلێسایەکی لێبووە، لەپاڵ (٦) کاروانسەراو (١٠) باغی گەورە.[٣٤] مهاباد ناوەندی تیجارەتو بازرگانی بووە لەگەڵ ناوەندە بازرگانییەکانی ئێرانو روسیاو عیراقو تورکیا پەیوەست بووە. لە دوای جەنگی یەکەم کونسولخانەی ئینگلیزو روسو ئەمریکا لە شارەکەدا هەبوون.[٣٥] کە ئەمەش بایەخی ئەو شارە لەرووی ئابووریو سیاسییەوە نیشاندەدات. لە هەموو دێهاتو شارۆچکەکانی لەلایەن خاوەن موڵكو دەستڕۆیشتووەکانەوە، مەدرەسەی ئاینیو قوتابخانە بۆ خوێندنو بەدەستهێنانی زانیاری دامەزرێندراوە، ناوچەکانی موکریان بەتایبەت شاری سابلاغ سەبارەت بە خوێندنو زانستەکانی ئیسلامەتی لە سەردەمی پێشوودا بە یەکێك لە مەڵبەندە ناودارەکانی عیلمو زانست لە کوردستاندا ناسراوە.[٣٦] کوردی موکریان لەباری خوێندنو زانستو شیعرو ئەدەبو هونەرو خەتخۆشیدا ئاشناو پسپۆڕن.

میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ – ١٩٠٢) کە یەکێك لە ناودارترین شاعیرانی کوردی ناوچەی موکریانە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، موریدو مەنسوبێکی هەرە لەپێشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بووەو بۆ ماوەی چواردە ساڵان میرزاو کاتبو رازگری شێخو مامۆستای منداڵەکانی بووە، شیعرو غەزەلە ناسكو پاراوەکانی ئاوێنەیەکی ئەو عەشقو ئەوینە بەسۆزەیە کە لە نێوان ئەوو شێخی نەهریدا هەبووە.

وەفایی لەپاڵ دەسەڵاتی هونەرو شیعرو ئەدەبدا مرۆڤێکی پایەبەرزو رووناکبیرێکی گەورە بووە، بیرەوەرییەکانی خۆیشی سەبارەت بە ژیانو رووداوەکانی ئەو سەردەمە تۆمارکردووە کە ئەمەیان رەنگە کارێکی بێ پێشینە بێت لە مێژووی ئەدەبی

◄◄ ئاینیشی بەناوی خۆیەوە دەکردەوەو کۆمەڵێك موڵكو ماڵو زەویشی دەکردە وەقف بۆ دابینکردنی خەرجیو مەسروفاتی مزگەوتو مەدرەسەکەی، لە نموونەی مزگەوتەکانی: هەباس ئاغا، رۆستەم بەگ، سەید بایەزید، قازی، سەید نیزامی...تاد.

ـ بڕوانە: تاريخ مهاباد: ١٣٧.

(٣٤) کوردستانی موکریان: ٣٤، ٣٥.

(٣٥) تاريخ مهاباد: ١٣٦.

(٣٦) کوردستانی موکریان: ٢٩.

کوردیدا.[٣٧] ئەوکاتەی کە لە مهاباد ژیاوە مەدرەسەیەکی هەبووەو شاگردەکانی تیادا فێری زمانو ئەدەبو ئاوازو خەتخۆشی کردووە.

لەسەرو بەندی سەدەی بیستەمدا مهاباد (٧٠٠) فەقێ یا خوێندکاری زانستی ئاینی هەبووە کە بەشی زۆریان هی ناوچەکانی موکریانو شوێنەکانی دیکەی کوردستان بوون، جگە لەوەی لەهەر گەڕەکێکی شارەکەدا قوتابخانەیەك هەبووە کە میرزایەك بەڕێوەی بردووەو دەرسی زمانو ئەدەبو خەتو خۆشنووسی تیادا گۆتراوەتەوە.[٣٨]

موکریان زێدگاو مەڵبەندی پێگەیشتنی سەدان مەلاو زاناو شاعیرو عاریفی نێودارە، هەر تەنیا لە مهاباد بە دەیان پیاوی ناوداری لێ هەڵکەوتووە لە وێنەی، مەلا جامی چۆڕی مەریوانی، مەلا عەلی پیرەبابی، مەلا حوسێنی مەجدی، سەیف ئەلقوزات، میرزا فەتاحی قازی، پێشەوا قازی محەمەد، مستەفا شەوقی، مەلا عەبدولقادری مەولەوی، داماو سەید حوسێنی حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمان گیوی موکریانی، میرزا سەلیمی موکریانی، حاجی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدیان، مەلا سالحی ئیبراهیمی، مەلا قادری مودەڕیسی، هێمنو مەلا غەفووری حافزی مهابادی...تاد.

لە شارستانی سەردەشت زانایانی نێودارو پایەبەرزی وەکو ئیبنولحاج، مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی، مەلا عومەری سەردەشتی، مەلا کەریمی فیدایی، مەلا ئەحمەدو محەمەدی شەلماشی...لێ پێگەیشتوون. لە شنۆو خانێدا، مەلا عەبدولعەزیزی شنۆیی، سەید تاج ئەلدینی شێخی زەنبیلی، قازی محەممەد خزری، ئەمین شنۆیی، مەلا رەسولی ئەدیب، پێگەیشتوون. لە بۆکان دەیان شاعیرو زاناو دانای ناودار دەرکەوتوون لە وێنەی، قزلچییەکانو تورجانی زادەو وەلزییەکانو سەیدەکانی زەنبیلو شێخانی بورهانو شاعیرانی وەکو ئەحمەدی کۆرو مەلا مارفو ئەدەبو حەقیقیو هەژارو هێدیو ئیمامیو جەوهەریو سوارە....لەپاڵ دەیان هونەرمەندی خۆشنووسو خۆشخوانی بەهرەوەر.[٣٩] سەقزو بانە مەڵبەندی شاعیران وزانایانی وەکو، پاکی، تۆفیقی ئەمینیان، زاری، سولتانولعورەفا، شەیدا، سالح، عاشق، فاتحی مەجدی، فیدا، فەقیهی، کامل، کرمانج، کەوسەر، مەلیکوکەلامی مەجدی، موخلیس، مەفتون، نافع،

---

(٣٧) بیرەوەرییەکانی وەفایی: ٢٨.

(٣٨) تاریخ مهاباد: ١٣٨.

(٣٩) تاریخ فرهنگ وادب مکریان، جلد ١، ٢.

وەجدی، وەفا... هی دیکە بووە.[40]. سیماو خەسلەتی دیارو ئاشکرای زانستو ئەدەبیاتو فەرهەنگی ئەم ناوچەیە ئەوەیە کە بە توندی کەوتوونەتە ژێر کاریگەری کولتوور و ئەدەبیاتی ئێرانییەوە، بۆیە بەشی زۆری بەرهەمو شوێنەواری زانستیو ئەدەبی ئەم ناوچەیە بەتایبەت لەسەر دەمانی پێشوودا بە زمانی عەرەبی، یاخود فارسی تۆمارکراونو تەنها بەشێکیان بە زمانی کوردییە. تەنانەت نووسەرێکی وەکو سەید عەبدولحەمیدی سجادی لە کتێبی (شاعران کرد پارسی گۆی)دا ناوی زیاتر لە (٩٠٠) شاعیرو ئەدیبو هونەرمەندی کوردی بردووە کە شیعرو بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی گوتووەو تۆمار کردووە.[41] ئەڵبەتە یەکێك لە هۆکارە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەم حاڵەتە بۆ دابەشبوونی سیاسی کوردستانو کورد دەگەڕێتەوە، کە زمانو فەرهەنگێکی جیاواز لە زمانو فەرهەنگ سروشتی خۆی بەسەریدا سەپێندراوە.[42] وەکو چۆن دابەشکردنو دابڕانی بەشەکانی خاکی کوردستان لەیەکتری کاریکردۆتە سەر باری خوێندەواری ئەو بەشەی لەگەڵیاندا دەژیاو زمانو ئەدەبی کوردی لەو وڵاتانەدا بوون بە فەرهەنگێکی پلەی دووەم.[43] لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستەیەك لە ڕێبەرانی ناسیۆنالستی کوردی کە نەوەی خانەدانو میرەکانی بەدرخانیو سۆرانو بۆتانو بابانو موکریان بوون، لەسەر بنەمایەکی تازە درێژەیان بە خەباتو تێکۆشان داوە کە ئەویش پەرەپێدانی بزووتنەوەی سیاسی — فەرهەنگی بوو لە کوردستاندا، بۆیە لەلایەك کۆڕو کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیو کۆمەڵایەتی کوردی دروستبوونو لەلایەك خەباتی کولتووریو خوێندەواری کوردییان بووژاندۆتەوە. ئەوە بوو لە نیسانی ساڵی (١٨٩٨)دا یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بەناوی (کوردستان)ەوە بڵاوکرایەوە کە لەو ڕۆژگارەدا وەکو چرایەك بوو لە پێناو زیندووکردنەوەی زمانو کولتوورو گیانی نەتەوەیی[44].

لە ڕۆژگاری شۆڕشی دەستووری (مەشروتە) لە ئێران (١٩٠٥ –١٩١١) لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەکانی موکریان مەڵبەندی سەرەکی هۆزەکانی کوردو، سەرۆك هۆزەکانیش

---

(٤٠) گلزار شاعرانی کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤١) شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤٢) کوردو عەجەم: ١٥٧.

(٤٣) شیعری کوردی/ سیاسەت، کۆمەڵایەتی، کوردایەتی، گ/ڕۆشنبیری کوردستانی، ژ/ ١: ٥.

(٤٤) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٧.

سێبەری سیاسییان بەسەر خەڵکە بێ دەرەتانەکەوە خستو قورسو زیاتریش بە لایەنگیری لە دەوڵەتی مەرکەزی بوو، بەڵام لەناو شارە گەورەکانی موکریاندا وەکو مهابادو سەقزو بۆکان چەند ئەنجومەنێك لە دەستوورخوازان بەمەبەستی گۆڕان لە ستراکتووری دەسەڵاتداریەتیو چاکسازی سیاسیو کۆمەڵایەتی پێکهاتبوو، ئەڵبەتە لە کوردستانیش زانایانو رووناکبیران، تەبای شارەکانی دیکەی ئێران، رۆڵی سەرکردایەتیو رابەرایەتیکردنی ئەو ئەنجومەنانەیان لە ئەستۆوە گرتبوو. ئەم ئەنجومەنانە، کە لە شارەکانی کوردستان پێکهاتبوون رۆڵێکی گرنگیان لە هۆشیارکردنەوەی خەڵكو داکۆکیکردن لە وەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد لە ئێراندا دەبینی.[٤٥] ئەنجومەنی شاری سەقز کە لەژێر سەرپەرشتی شاعیرو دادوەری ناسراو مەلا محەمەدی کەریم بوو، رۆڵێکی گرنگی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستوورخوازان بکەن، هەروەها لە شاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد، ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراندبوو.[٤٦] یەکێك لەرووە هەرە دیارەکانی خەباتی رووناکبیری کۆمەڵەو رێکخراوو پیاوانی ناوداری کوردستان لەو سەردەمەدا، بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی خوێندنو خوێندەواری بووە لەناو گەنجانو لاوانی کورد لەپاڵ خزمەتکردنی زمانو ئەدەبی کوردی. لەو مەیدانەدا خەباتی عەبدولرەزاق بەدرخان لەبەرچاوە کە لە ساڵانی بەر لەجەنگو لە (١٩١٣)دا یەکەمین قوتابخانەی لە شاری (خۆی) بۆ منداڵانی کورد کردۆتەوەو کۆمەڵەیەکی رۆشنبیری دامەزراندووەو نیازیشی وابووە کە چاپخانەیەکیش بۆ کۆمەڵەکە دابنێو رۆژنامەیەکیش بەو ناوەوە دەربکات.[٤٧] لە دەستپێکی جەنگی جیهانیو تەنینەوەی یەکەمین بڵێسەی شەڕ لە ناوچەکانی موکریان، هەمدیسان پیاوانی زاناو رووناکبیری کورد بەئاشکراکردنی بوختانو فەندوفێڵی دەوڵەتی عوسمانی، کە پڕوپاگەندەی (جیهاد)یان لەناو خەڵکدا بڵاودەکردەوە، بەگژ دەستدرێژیو زۆرداری دەسەڵاتی عوسمانیو رووسەکاندا چوونەتەوە لەو ناوەدا شێخ بابا سەعیدی غەوسابادی ناسراو بە (شێخی شەهید/١٢٧٥ - ١٣٣٣ کۆچی) عارفو شاعیرو نیشتمانپەروەری کورد ئەو راستیەی ئاشکراکرد کە

---

(٤٥) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(٤٦) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٤٣.

(٤٧) کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا: ٣٧ — ٣٨.

(ئـاینی پـیرۆزی ئیـسلام تـەنها بیانوویەکـە بەدەسـتی ئیمپراتـۆری نەخۆشـی عوسمانییەوەو تەنیا بۆ ماونەوەی خۆیو رزگاری بوونی کردوویەتی بە ئالا).[48] شێخ بابا کۆمەڵەیەکیشی لە زاناو رووناکبیرو نیشتمانپەروەرانی ناوچەکەی لە دەوری خۆی کۆ کردبۆوە بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانیان لـە هـەوڵی بەدەستهێنانی پـشتیوانی رووسـەکانیش دابـووە.[49] ئینجا هـەر لەسـەر ئـەوەی کـە شـێخ بابـا فـەتوای جیهـادی عوسمانییـەکانی بـە فەنـدوفیڵو مـانۆڕێکی سیاسـی دەدایـە قەڵـەم، بـە پێـچەوانەی خواسـتی ئـەوان نێـوانو پەیوەنـدی باشیـشی لەگـەڵ مەسـیحییەکاندا هـەبوو، عوسمانییەکان گرتیانو لە زستانی (١٩١٦)دا لە داریان دا.[50]

لـەو رۆژگـاردا یـەکێك لـە نـاودارترین بنەماڵـە ناسـراوەکانی ناوچـەی موکریـان کـە بنەماڵەی(قازی)یە، لەسەر شانۆی رێبەرایەتیی نیشتمانیو ئاینیو کولتـووری خـەڵکی ئەو ناوچەیە بـەدیار دەکـەوێتو کەسایەتی ناسـراوی ئـەو بنەماڵەیـە لـەو رۆژگـارەدا (میرزا فەتاحی قازی) (١٨٣٢ - ١٩١٦) هەڵدەکـەوێت. ئـەم کەڵـە مێـردە بـەو هۆیـەی کـە هیچ کات لەگەڵ بەدرەفتاریو کـرداری شـاهانی قاجار دەرهـەق بـە خـەڵکی ناوچـەکە سازشی نەکردووەو نەگونجاوە، بۆیە بۆ مـاوەی دوازدە سـاڵان لـە رۆژگـاری حـوکمڕانی ناسرەدین شـاو موزەفـەر شـای قاجـاردا بـۆ تـاران دوور دەخرێتـەوەو لـەوی زینـدانیو دەست بەسەر دەکرێت. دوای گەڕانەوەشی لـە رۆژانـی گـەرمبوونی بڵێسەی شـەڕو لـە ئـەنجامی داکـۆکیو بـەرگریکردنی لـە خـەڵکی شـاری مهابـاد لەبەرامبـەر هێـرشو دەسـتدرێژی لەشـکریانی رووس بـۆ سـەر شـارەکە لـە مەیـدانی نەبـەردو پێکدادانـدا شەهید دەبێت.[51]

لە ساڵانی یەکـەمین جـەنگی جیهانیـدا (١٩١٤-١٩١٨) شـۆڕشو راپـەرینی سمکـۆی شـکاك (١٩١٨ – ١٩٣٠) ناوچـەکانی موکریـانیش دەخاتـە ژێـر رکێفـی دەسـەڵاتو کاریگـەریی خـۆیو لـەدوای بڕانـەوەی شـەڕو لـە سـاڵی ١٩٢١دا یەکـەمین رۆژنامـەی کـوردی لـە کوردستانی ئێران بەناوی (رۆژی کورد) لەشاری ورمێ چاپو بڵاو دەبێتەوە.[52]

---

(٤٨) شێخ بابا –شێخی شەهید، گ/ مهاباد، ژ/ ٩: ١٢.

(٤٩) صفحات من تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤٦.

(٥٠) ایرانی کە من شناختەام: ٢٣٣.

(٥١) تاریخچە خانوادە قاضی در ولایت موکری: ٦٢-٦٦.

(٥٢) پاشەرۆك: ٤٠.

باسی باری خوێندەواری‌و زانستی‌و رووناکبیری لە ناوچەی موکریان بەبێ ئاماژەکردن بە رۆڵی رێبەرایەتی‌و پەروەردەیی هەردوو رێبازو هەردوو خانەقای (شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندو شێخانی زەنبیل لەئاوایی زەنبیل) کارێکی ناتەواوە. ئەم دوو شوێنە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم‌و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەناوچەی موکریاندا رۆڵێکی مەزن‌و کاریگەریان گێڕاوە لە بواری زانستی‌و ئاینی‌و کۆمەڵایەتیدا. پێگەی رێبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی مەلا یوسفی شێخ شەمسەدینی بورهانی لە ناوچەکەدا دامەزراوەو پەرەی سەندووە، ناوبراو یەکێکە لە شێخانی ناوداری کوردستان‌و خەلیفەی شێخ سیراجەدینی نەقشبەندی بووە، بەشێکی زۆری خەڵکانی ناوچەکانی کوردستانی موکریان تا دەگاتە سنوورەکانی ئارارات‌و خۆی‌و تاڵش‌و سەلماس پەیرەویان لەو زاتە کردووە. خانەقای شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندی نێوان مهابادو بۆکان، بەدرێژایی ئەو رۆژگارە خزمەتێکی شایستەی لە پێناوی پەروەردەو رێبەریکردن بۆ کاری چاکەو رێگای راست پێشکەش بە خەڵکی ناوچەکە کردووە.[٥٣] بەشی زۆری پیاوانی زاناو داناو رووناکبیرانی ئەو ناوچەیە یا لە ریزی هۆگرو هەوادارانی خانەقاو رێبازی شێخی بورهان بوون یا لە خانەقادا شاگردو فەقێ بوون‌و لەرێگای فێربوون‌و پێگەیشتندا لەوێ بەهرەیان وەرگرتووەو سوودمەندبوون. لەوانە بەشێك لە ئەدیب‌و شاعیرانی ناوداری ناوچەی موکریان لە ریزی موریدو مەنسوبانی ئەو زاتەبوون لەوێنەی: سەید محمد سعیدی نورانی، حەریق، میسباحودیوانی (ئەدەب)، عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری، میرزا سەلیمی موکری، سەیفولقوزات‌و...هی دیکەش.[٥٤]

ئەوەی دووەم خانەقاو مەدرەسەی شێخانی زەنبیلە، کە لەسەر دەستی سەید عەبدولکەریمی زەنبیلی بنیاتنەرو سەرداری سەرجەلەی شێخانی زەنبیل دامەزرێندراوە. ئەم بنەماڵەیە لە پەروەردەکردن‌و پێگەیاندنی خەڵکی ناوچەکە لەسەر رێگای هەق‌و راستی‌و چاکە هەموو هەوڵ‌و کۆششێکیان بەخشیوە، شاعیرانی دیارو ناوداری ناوچەکە سەید محەمەد زەنبیلی‌و سەید کامیلی ئیمامی‌و سەید عەبدولقادری سیادەت لە ریزی کورو کوڕەزاکانی ئەو زاتەبوون.[٥٥]

---

(٥٣) تاریخچه خانواده قاضی: ٣١.

(٥٤) زندگینامەی عارف ربانی: ٢٧٠-٤٠٠.

(٥٥) تاریخ ادب فرهنگ مکریان، جلد اول: ٣٢١.

باســـی دووەم

(١) بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی (قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لە ناوچەی موکریان:

ئەدەبی کلاسیکی بەشێوەیەکی گشتی بەرهەمی شارو شارستانیەتو دروستبوونی قەوارەی سیاسیو پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتییە، زۆرجاریش لەپشت سەرهەڵدانو بووژانەوەو پەرەسەندنی جۆرەکانی ئەدەبی نەتەوەیەك، هۆکارێکی ئاینی یا مێژوویی یا سیاسی بەدی دەکرێت. بووژانەوەو پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لە (سلێمانی) مەڵبەندی بابانەکان هەمان یاساو دەستوور دەگرێتەوە بەرەچاوکردنی جیاوازیی رووداوەکانو هەلومەرجی مێژوویی تایبەت بە نەتەوەی کورد. لە سەدەی نۆزدەیەمدا ناوچە کوردنشینەکانی ژێر قەڵەمرەوی بابان جۆرێك لە یەکێتیو سەربەخۆیی بەخۆیەوە بینیوە. قەرەداغو شارەزوورو شارباژێڕ بەرەو گەشانەوەو پێشکەوتن‌و، ناوچەکانی کۆیەو سلێمانی وەکو پێگەو پایتەختی میرنشین روو لە ئاوابوونو پەرەسەندن بوون. گەلێك مزگەوتو تەکیەو خانەقاو مەدرەسەو دیوەخان ئاوابوونو مەلاو زاناو دانای زۆرو زەبەند لەو هەرێمەدا کۆدەبوونەوە، زانستو زانیاریو شیعرو ئەدەبو رووناکبیری پەرەی سەندو پلەو پایەی بەرزی بەدەستهێنا. چەکەرەکردنی بیری نیشتیمان پەروەریو نەتەوەخوازی لەدەرباری ئاوەدانی هەندێ لە میرەکانی بابانو[٥٦] شانازی کردن بەزمانو دابو دەستوورو کەلتووری نەتەوەیی، بوونەتە هۆکارو بنەمای خولقانو سەرهەڵدانو

---

(٥٦) عەبدولڕەحمانی پاشای بابان کتێبێکی دەستنووسی ناوداری (صحیح البخاری) لە ساڵی (١٢١١ك-١٧٩٧ز) وەکو وەقفنامە لەدوای خۆی بۆ مەلاو زانایانی (کوردستان) بەجێهێشتووە، کەتیادا بە ئاشکرا سنووری قەڵەمڕەوی میرنشینی بابانی لە کوردستان دەستنیشان کردووە. بڕوانە:

– حاجی قادری کۆیی، ب١: ٢٠٧.

– هەروەها شاعیری میللی عەلی بەردەشانی بە شیعری رەوانو بەندو بەیتێکی نایاب باسی گیانی کوردایەتیو مێرخاسیی عەبدولڕحمانی پاشای بابانی کردووە.

بڕوانە:

- تحفه مظفرية ، ب٢: ٣٤٢.

رسكانی ڕێبازێكی ئەدەبی تازەو پێشكەوتوو، شان بەشانی فیكرو فەلسەفەو هونەرو ئەدەبیاتی گەلانی ڕۆژهەڵاتی دەورو دراوسێی كورد لە عەرەب و ڕۆم و عەجەم. كەڵە شاعیرانی بابان (نالی، سالم، كوردی) بەزمانی كوردی ئەو هونەرو ئەدەبەیان خستەڕوو، ئەمە لە رووی وریایی و هۆشیارییەوە بووە وەنەبێ هەر ڕووداوێكی رەمەكی بێ،[57] لە پێش ئەمانیشدا مەلای جزیری (١٥٦٧ - ١٦٤٠) لەژێر سێبەرو سایەی درەوشاوەی میرنشینی بۆتاندا هونەری غەزەل و قەسیدەی لەزمانی كوردیدا بە پۆپە گەیاندبوو. ئەم نەریت و میراتە ئەدەبییەی شاعیرانی بابان دایانهێنا لەباری مێژوویی و فەرهەنگییەوە بۆتە گەنجینەیەكی نەتەوەیی نەمرو لەبڕان نەهاتوو بۆ وەچەو نەوەكانی دوای خۆشیان. (ئەم ڕێنیسانسە مەزن و گرنگە لەدواییدا بووە سەرچاوەیەك بۆ گۆڕان و پێشكەوتنی ئەدەبی كوردی لە هەموو كوردستانی باشووردا).[58]

---

(٥٧) لەلای نالی و سالم و كوردی كۆمەڵێ بەیت و بابەتی شیعری هەن كە بە ئەنقەست پێ لەسەر ئەو مەسەلەی بە كوردی گوتنەی شیعرو هۆنراوەكانیان دادەگرن بۆ نموونە:

لای نالی:

- تەبعی شەكەرباری من كوردی ئەگەر ئینشادەكا

ئیمتحانی خۆیە مەقصودی، لەعەمدا وادەكا

- كەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ كوردییە، خۆكردییە

هەر كەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنادەكا

- ئیستیتاعەو قووەتی تەبعم بە كوردی و فارسی و

عارەبی، ئیزهاری چالاكی و چەسپانی دەكا

لای سالم:

- زێڕە، سەرمایەیە بۆ (سالم) و كرمانی دەبا

شیعری كوردی كەبدا جیلوە لەلای شێخی كەبیر

- مەهی فارس زبانەم گوفت (سالم) شەرحی حالت گۆ

گوتم جانا، بەلەد نیم ئیستیلاحی ئێوە، من كوردم

لای كوردی/

- دورو یاقوت دەبارێ لەم كەلامە شیرینەی كوردی

خوا ساكوا لە دنیادا قەدرزان و خەریدارێ

(٥٨) مێژووی ئەدەبی كوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣٦.

لەدوای یەکەمین شەڕی گەورەی نێوان عوسمانیو سەفەوی لە چالدێران (١٥١٤)، کوردستان بە گوێرەی سەنگو تەرازووی هێزەکانی ئەم دوو دەوڵەتە زلهێزە بۆ یەکەمین جار دابەش کراوە، میرنشینەکانی لای رۆژئاواو سەروو خوارووی کوردستان کەوتونەتە ژێر دەسەلاتی رووکەشی دەوڵەتی عوسمانیو میرنشینەکانی رۆژهەلاتی وەکو، ئەردەلان، لورستان، موکریان کەوتونەتە ژێر دەسەلاتی راستەوخۆی عەجەم[١٦].
لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی کتێبی (فەرمانڕەوایی موکریان) ناوی یازدە پشت لە کوڕو نەوەو نەوەزاکانی میر سەیفەدین دەبات کە لەو ناوچەیەدا لەناو عێلو عەشیرەتەکانی موکریاندا دەسەلاتدار بوونو میرو مەزنایەتیان کردووە[١٧]. بە کورتی مێژووی سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەرحەق بە کورد، هەموو لاپەڕەکانی خوێنی لێدەتەکێ، محەمەد ئەمین زەکی لەو بارەوە دەڵێ: هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل دەرحەق بە کورد...هەڵسوکەوتێکی پڕ لە زوڵمو زۆرداری بوو، چونکە کوردەکان سونی مەزهەب بوون هەرگیز باوەڕو متمانەی پێنەدەکردن، لەهەر دەرفەتێکدا لە هەوڵی ئازاردانو فەوتاندنی کوردەکان دابووە.(١٨)
کردارو رەفتاری شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧ – ١٦٢٩) لە ئاست کوردا لە هی ئەوانی پێشە خۆی باشتر نەبووە، هەر لە سەردەمانی ئەودابوو کە هێرشێکی بەربلاو کرایە سەر ناوچەکانی کوردستانی موکریان کە خۆی سەرکردایەتی دەکردو بۆ ماوەی چەند مانگان قەلای دمدمیان گەمارۆدا، خەلکی ناوچەکە زۆر بە سەختی داکۆکیان لە خاکو ماڵو سامانو ئابرووی خۆیان کردو لاپەڕەیەکی زێرینیان لە مێژووی نەتەوەکەیاندا تۆمارکردووە کە نموونەی خۆبەخت کردنو مەردایەتی بووە، رووداوەکانی قەلای دمدم لەو رۆژەوە بۆتە وێردی سەر زمانی خەلکی کوردو داستانێکی قارەمانانەی لێکەوتۆتەوە کە پشتاوپشت گوێزراوەتەوەو تا ئێستاش حیکایەت خوانو بەیت بێژەکان، بەتایبەتی لە ناوچەی موکریان بە زیندوویی پاراستوویانە، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا (ئۆسکارمان) لە زمانی بەیت بێژێکی

---

(١٦) کوردو عەجەم: ١٥١.

(١٧) فەرمانڕەوایی موکریان: ٣٣-٥٧

(١٨) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ٦٠.

موکریان (ڕەحمان بەکری سابلاغی) تۆماری کردووە[١٩].

هێشتا دمدم خوێنی قوربانییەکانی لێ دەچۆڕا کە شا عەباس هەڵیکوتایە سەر خێڵی موکری‌و کەوتە کوشتاریان و بە هەزاران ژن‌و منداڵیشی لێ یەخسیرکردن‌و (١٥ هەزار) خێزانی کوردی لە دانیشتوانی ناوچەکانی باکوری موکریانیش بەرەو خۆراسان گواستەوە[٢٠]. کەواتە لە سەردەمی سەفەوییەکاندا سەرباری کوشت‌و بڕی چەند بارەی خێڵ‌و هۆزەکانی موکریان کە لە کتێبە مێژووییەکاندا ئاماژەی بۆ کراوە[٢١]. سیاسەتێکی تازە سەبارەت بە ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژئاوای ئێران پەیڕەو کراوە کە ئەمیش بریتی بووە لە ڕاگواستن‌و پەرت‌و دوورخستنەوەی خێڵە کوردەکان‌و، نیشتەجێکردنی عێڵ‌و هۆزەکانی تورك‌و تورکمان‌و مەغۆل‌و ئازەری لە ناوچەکەدا. بە واتەیەکی تر یەکەمین هەوڵەکانی گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە سەردەمی سەفەویدا دەستی پێکردووە.[٢٢] سیاسەتێك کە لە سەردەمی پاشایەتی قاجارو بنەماڵەی پەهلەویش لە ئێران هەر درێژەی پێدراوەو تا

---

(١٩) بڕوانە:

تحفة مظفرية، گردداری ئوسکارمان، پێشەکی‌و ساغکردنەوەی هێمن موکریانی، بەشی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

- بەو هۆیەی کە کارەساتی دمدم ڕووداوێکی گەورە بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردا، بۆیە مامۆستا هێمن لە پێشەکی کتێبەکەدا گەڕانەوەی سەروو بەری گەمارۆدان‌و هەموو ڕووداوەکانی پاش گیرانی قەڵاکەی لە کتێبەکەی (ئەسکەندەر بەگی تورکمانی)، (عالم آرای عباسي)دا وەرگێڕاوەتە سەر کوردی‌و تۆماری کردووە، چونکۆ باشترین شایەدییە لەسەر ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە، لەکاتێکدا (ئەسکەندەر بەگ) خۆی کاتب‌و مێژوونوسی شا عەباس بووە لەو هێرشەشدا بۆ سەر دمدم خۆی هاوڕێیەتی شا عەباسی کردووە. نووسەرانی کورد بایەخی زۆریان بەم ڕووداوە مێژووییە داوەو چەند شاکارێکی ئەدەبییان لێداهێناوە، وەکو ڕۆمانی (قەڵای دمدم)ی عەرەب شامیلۆف‌و چیرۆکی (قەڵای دمدم)ی مصطفى صالح كريم‌و(قارەمانێتی کورد لە داستانی قەڵای دمدم)...ئامادەکردنی ئۆردوخانی جەلیل...تاد.

(٢٠) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٣١.

(٢١) بڕوانە:

- مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: ٣٥٦.

- کوردو عەجەم: ٦٠ - ٩٢.

- کوردو کوردستان، نیکیتین: ٤٨٣.

(٢٢) کورد و عەجەم: ٢٤.

ئێستاش. هەر ئەم ناوچەیە بە هۆی هەڵکەوتی جیۆگرافییەوە کە دەکەوێتە سەر تخووبەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی، ببوو بە یەکێك لە مەیدانەکانی جەنگی نێوان ئەو دوو هێزەو شارێگەی لەشکر کێشییەکانی رۆم و عەجەم بۆ سەریەکتری لە سەدەکانی ١٧ و١٨ کە بوو بە مایەی گەورەترین نەهامەتی و کاولکاری و ماڵوێرانی بۆ سەر ئەم مەڵبەندە لەمێژووی نوێدا، دوای ئەوەی رووسەکانیش هاتنە مەیدان و تێکەڵاوی ئەو شەڕو ململانەیە بوون کە لە نێوان هێزەکانی رۆم و عەجەمدا لەسەر دەسەڵات گرتنە دەستی ئەو ناوچانەدا لە ئارادابوو.

لە چارەگی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دەرباری قاجاری میرنشینە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی ئێرانی لە بەینبرد، لەوانە میرنشینی موکریان و دەسەڵاتی ناوەندی عەجەمیان تێدا دامەزراند. دەسەڵاتی راستەوخۆی دەوڵەتی داگیرکەری بێگانە بەسەر کوردستانەوە کە بە زۆرو هێزی چەکداری سەرکوتکەریش پارێزگاری لێدەکرا، هیچ پێشوەچوونێکی لەباری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگییەوە بۆ کوردستان پێنەبوو، بەڵکو باری زوڵم و چەوسانەوەی خەڵکەکەی قورستر کردو چەوسانەوەی نەتەوەیی و مەزهەبیش بە تایبەت لە سەردەمی قاجارەکاندا بوو بە سەرباری ئەو نەهامەتیانە.

لە سەدەی نۆزدەمین هەست و بیری نەتەوەیی لەلای کوردان روو لە بوژانەوەو پێگەیشتن بوو، لە کاتێکدا میرانی ئەردەلان چ لە رێگەی خزمایەتی و زەماوەندی سیاسییەوە بێت چ لە رێگەی خۆنزیك کردنەوەیان بێت لە ئاینزای شیعە کە ئاینزای دەرباری ئێران بوو، توانیان پێگەو هەڵکەوتی سیاسی خۆیان لە ئێراندا پتەوتر بکەن. گەورەو میرو مەزنەکانی موکریان بەهۆی لاوازی پەیوەندییان لەگەڵ دەسەڵاتی مەرکەزی و پەیڕەوکردنیان لە ئاینزای سونە هەمیشە لە سیاسەتەکانی عوسمانی نزیکتربوون و تێکەڵاویان لەگەڵ ناوەندەکانی دەسەڵات لە کوردستانی عوسمانییدا لە برەوتر بوو. کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمیش بە چەرخی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردی دەژمێردرێت بەتایبەتی لە ناوەندو ناوچەکانی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا، هەر بۆیە یەکێك لە مەزنترین راپەڕینەکانی کورد لە چارەگی دوایی سەدەی نۆزدەیەمدا کە کاریگەری زۆری بەسەر هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان و بەتایبەتی ناوچەی موکریانیش داهەبوو، شۆڕش و راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بوو لە ساڵانی (١٨٨٠ — ١٨٨٣) لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆیی

کوردستان[٢٣]. بەو هۆیەوەش کە نەهری یەکێك لە گەورەترین مەڵبەندەکانی رابەرایەتیی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان پێکدەهێناو ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی موکریان لە ریزی خەلیفەو موریدو مەحسوبەکانی شێخی نەهری دابوون، هەمیشەش خەلیفەو نێردراوەکانی لەو ناوچەیەدا دەسوڕانەوەو شێخ لە هەوڵی ئەوەدابوو کە هەموو هۆزە کوردەکان یەکبخاتو ناوچەیەکی فراوان لەسەر سنووری تورکیاو ئێرانو روسیا بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٢٤]. هۆزە کوردەکانی ناوچەی موکری رۆڵێکی مەزنیان پێ سپێردرابوو لە جێبەجێکردنی نەخشەو پلانی شێخ بۆ شۆڕشو راپەڕین لە دژی دەسەڵاتی ئێران. دوابەدوای کورت هێنانی راپەڕینەکەش هێزەکانی سوپای ئێران بە دەستێکی رەشو دڕوونێکی رقاوی کەوتنە گیانی کوردەکانو بێ بەزەییانە تۆڵەیان لێ سەندنەوە. بە درێژایی ئەو رێگاوبانانەی پیادا دەرۆیشتن گوندەکانی کوردیان تاڵان دەکردو دەسووتاند، هەر کوردێکیان بەدەست بکەوتایە دەیانکوشتو بەزەییان بە منداڵو ژنو پیرەکاندا نەدەهاتەوە[٢٥].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا کورد لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران لە دژی زوڵمو زۆری کاربەدەستانی عەجەم هەمیشە لە بەرگریو بەرهەڵستی دابوون. هەستی رزگاریو بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی داگرتبوو، فەرمانڕەوایانی حکومەتی شا لە ناوچەکانی موکریان ناچاربوون داخوازییەکانی گەلی کورد لەبەرچاوبگرن. هەروەها وڵاتانی ئەورووپاش لە وێنەی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاو ئەمریکا ناچاربوون بایەخێکی زیاتر بەم ناوچانەو بە کورد بدەن، بۆیە نێردراوو رابەرو مسیونێرەکانیان بەوناوەدا بڵاوکردەوە[٢٦] بەو مەبەستەی نفوزی خۆیان لە کوردستان بەهێزتر بکەن.

لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا جوڵانەوەیەکی بەهێزی ریفۆرم خوازی، کە لە مێژووی نوێی ئێراندا بە (شۆرشی مەشروتە ١٩٠٥- ١٩١١) ناسراوە هەموو وڵاتی تەنیەوە، ئەم جوڵانەوەیە لە ناوچەکانی ئازەربایجاندا مەشخەڵو بلێسەکەی بەهێزبوو بەجۆرێك کە دەسەڵاتو حوکمڕانی خەڵك بەرپابوو شوێنی دەسەڵاتی

---

(٢٣) الاکراد ، ملاحظات وانطباعات: ٢٧.

(٢٤) خەبات لە رێی کوردستان: ١٧٥.

(٢٥) راپەرینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ : ١٣٨.

(٢٦) خەبات لە رێی کوردستان: ٢١٢

ناوەندی گرتەوە. لەو سەردەمەدا خەباتی خەڵکی کوردستان پێی نایە قۆناغێکی تازە، ئەویش بریتی بوو لە پێکهێنانی کۆمەڵەو کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو رووناکبیریو کۆمەڵایەتی.

هەر لەو سەردەمەشدا بوو کە دەوڵەتانی بیانی وەکو روسیاو بەریتانیا هەریەك نفوزو دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی وڵاتەکەدا گرتبوو، لەکاتی هەڵایسانی یەکەمین بڵێسەی جەنگی جیهانیشدا ناوچەکانی خۆرئاوای ئێران بوو بە مەیدانی شەڕو پێکدادانو کێشمەکێشی نێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانی. دەسەڵاتی ناوەندی وڵاتیش بە بیانووی بێ لایەنی لە شەڕدا هیچ تواناو دەسەڵاتێکی بەسەر هیچ لایەنێکی وڵاتەکەدا نەمابوو[٢٧].

٤. ژیانی خوێندەواریو رووناکبیری (کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم):

بارودۆخی سروشتی و جیۆگرافی، هەلومەرجی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی، لە ریزی ئەو هۆکارانە بوون کە ناوچەکانی موکریانیان وەکو ناوچەیەکی خێڵەکیو عەشایەری هێشتۆتەوە، هۆزەکان زیاتر بە ژیانی ئاژەڵداریو نیوە کۆچەریەوە خەریکبوون، بۆیە هەڵکەوتنی شارو بازێڕی ئاوەدانو دروستبوونی توێژی خەڵکی شارنشینو شارستانی لەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی میرنشینی ئەردەلان بە نموونە، تارادەیەك دواکەوتووە. شارو شارۆچکەکانی مەهاباد، شنۆ، سەردەشت، بۆکان، نەغەدە لە سەرەتادا وەکو بازارێك بۆ ئاڵوگۆڕو ساغکردنەوەی بەروبوومی ئاژەڵیو کشتوکاڵییەوە هاتنەکایەوە[٢٨].

گەورەترین کەسایەتی موکریان لە مێژووی نوێدا بوداغ سوڵتانی نەوەی میر سەیفەدین بەگی موکریانە، بوداغ سوڵتانی کوڕی شێرە بەگ (١٦٠٨ – ١٦٨٩) کە بە سەردارو بابە گەورەی زنجیرەی دووەمی میرانی موکری دادەنرێت، یەکەمین کەسێك بووە کە شاری (سابلاغ)ی کردۆتە پایتەختو بنکەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی میرایەتیەکەیو بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ حوکمڕانی کردووە، هەر لەسەر دەستی ئەویش شارەکە ئاوەدان کراوەتەوەو چەند شوێنەوارێکی ناوداری ئەو سەردەمە تاوەکو ئەمڕۆ

---

(٢٧) کورد و عەجەم : ١٩٩.

(٢٨) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ٤٥.

له شارەکەدا ماون، لەوانە (مەسجدی جامع – یا مزگەوتی سوور)ی مهاباد کە بە یەکێك لە مەزنترین شوێنەواری ئاینیو ڕووناکبیری شارەکە دەژمێردریو ڕۆڵێکی مەزنی لەو بوارانەشدا گێڕاوە[29]. هەر لەو ڕۆژگارەدا (مەلاجامی) دەبێتە پێش نوێژو وتارخوێنو وانەبێژی زانستو زانیاریەکانی ئاینیو لە مهاباد جێگیردەبێت[30]. لەپاڵ کردنەوەی چەند مەدرەسەو خوێندنگاو کتێبخانەو مەنزلگای حەوانەوەی خەڵکی هەژارو بێ دەرامەت، لەپاڵ ئەوەشدا پردی سوورو پردی لوجو پردی دارەلك لە ڕۆژگاری ئەودا دروست کراون. هەروەها ئەندازەیەکی زۆری موڵكو زەوی وەکو وەقف بۆ خەرجیو ئاوەدانی ئەو شوێنانە تەرخانکردبوو[31].

مهاباد کە هەر لەسەرەتاوە بنکەو پێگەی والی نشینی ناوچەی موکریان بووە لە ڕۆژگاری هێرشی مەغۆل بۆ ناوچەکەو بەخاتری هەبوونی سەرچاوەو کانیو ئاوێکی سازگار لە کەناری ئەو ئاواییەدا ناوەکەی لە نێو خەڵکدا بە (سوغ بلاغ – سابلاغ) ڕۆیشتووەو، لە نووسراوو موکاتەباتی میریدا بە (ساوجبۆلاغی موکری) ناوبراوە تا لەگەڵ ساوجبۆلاغی ناوچەی قەزوین تێکەڵ نەبێت. تا لە سەرەتای دەورەی پەهلەویو لەسەر پێشنیاری دکتۆر ڕەشید یاسمی (ئەندامی کۆڕی زانیاریو مامۆستای دانیشگای تاران) لە ساڵی (١٣١٥/١٩٣٦) ناوی (مهاباد)ی بۆ گێڕدراوەتەوە[32].

سەرانی هۆزو تایفەکانی دەوروبەری مهاباد ڕوویان کردۆتە شارەکەو بۆ بنیاتنانو ئاوەدانی شارەکەدا تێکۆشاونو چەندین کۆشكو سەراو مزگەوتو حەمامو باغاتو دوکانو قەیسەرییان تیادا دروست کردووە.[33] لە سەرەتای سەدەی بیستدا شاری

---

(٢٩) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٢١ ، ٢٢.

(٣٠) ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی: ٨.

(٣١) خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٢٧.

(٣٢) گۆیا ئەم نازناوەش لە (مەئاباد، مادئاباد، مهاباد)ەوە هاتووە کەلە سەردەمی مادەکان باوبووە.

بڕوانە:

- تاریخ مهاباد: ١٢.

– مهاباد و کورتە مێژوویەك: ٧٤.

– خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٤

(٣٣) ئاغاو خانو سەرۆك هۆزەکانی دەوروبەری مهاباد هەر یەکێکیان لەپاڵ ئەوەدا کە خانووبەرەو کۆشكو سەرایەکی لە شارەکەدا بۆ خۆی دروست دەکرد، مزگەوتو مەدرەسەیەکی◄

سابلاغ (١٣) مزگەوتو (١٦) مەدرەسەو (٢) تەکیەو خانەقایەكو (٤) حەمامو کەنیشتەیەكو کلێسایەکی لێبووە، لەپاڵ (٦) کاروانسەراو (١٠) باغی گەورە.[٣٤] مهاباد ناوەندی تیجارەتو بازرگانی بووە لەگەڵ ناوەندە بازرگانییەکانی ئێرانو روسیاو عێراقو تورکیا پەیوەست بووە. لە دوای جەنگی یەکەم کونسولخانەی ئینگلیزو روسو ئەمریکا لە شارەکەدا هەبوون.[٣٥] کە ئەمەش بایەخی ئەو شارە لەرووی ئابووریو سیاسییەوە نیشاندەدات. لە هەموو دێهاتو شارۆچکەکانی لەلایەن خاوەن موڵكو دەسترۆیشتووەکانەوە، مەدرەسەی ئاینیو قوتابخانە بۆ خوێندنو بەدەستهێنانی زانیاری دامەزرێندراوە، ناوچەکانی موکریان بەتایبەت شاری سابلاغ سەبارەت بە خوێندنو زانستەکانی ئیسلامەتی لە سەردەمی پێشوودا بە یەکێك لە مەڵبەندە ناودارەکانی عیلمو زانست لە کوردستاندا ناسراوە.[٣٦] کوردی موکریان لەباری خوێندنو زانستو شیعرو ئەدەبو هونەرو خەتخۆشیدا ئاشناو پسپۆڕن.

میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ – ١٩٠٢) کە یەکێك لە ناودارترین شاعیرانی کوردی ناوچەی موکریانە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، موریدو مەنسوبێکی هەرە لەپێشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بووەو بۆ ماوەی چواردە ساڵان میرزاو کاتبو رازگری شێخو مامۆستای منداڵەکانی بووە، شیعرو غەزەلە ناسكو پاراوەکانی ئاوێنەیەکی ئەو عەشقو ئەوینە بەسۆزەیە کە لە نێوان ئەوو شێخی نەهریدا هەبووە.

وەفایی لەپاڵ دەسەڵاتی هونەرو شیعرو ئەدەبدا مرۆڤێکی پایەبەرزو رووناکبیرێکی گەورە بووە، بیرەوەرییەکانی خۆیشی سەبارەت بە ژیانو رووداوەکانی ئەو سەردەمە تۆمارکردووە کە ئەمەیان رەنگە کارێکی بێ پێشینە بێت لە مێژووی ئەدەبی

◄◄ ئاینیشی بەناوی خۆیەوە دەکردەوەو کۆمەڵێك موڵكو ماڵو زەویشی دەکردە وەقف بۆ دابینکردنی خەرجیو مەسروفاتی مزگەوتو مەدرەسەکەی، لە نموونەی مزگەوتەکانی: عەباس ئاغا، رۆستەم بەگ، سەید بایەزید، قازی، سەید نیزامی...تاد.

ـ بڕوانە: تاريخ مهاباد: ١٣٧.

(٣٤) کوردستانی موکریان: ٣٤، ٣٥.

(٣٥) تاريخ مهاباد: ١٣٦.

(٣٦) کوردستانی موکریان: ٢٩.

کوردیدا.[٣٧] ئەوکاتەی کە لە مهاباد ژیاوە مەدرەسەیەکی هەبووەو شاگردەکانی تیادا فێری زمانو ئەدەبو ئاوازو خەتخۆشی کردووە.

لەسەرو بەندی سەدەی بیستەمدا مهاباد (٧٠٠) فەقێ یا خوێندکاری زانستی ئاینی هەبووە کە بەشی زۆریان هی ناوچەکانی موکریانو شوێنەکانی دیکەی کوردستان بوون، جگە لەوەی لەهەر گەڕەکێکی شارەکەدا قوتابخانەیەك هەبووە کە میرزایەك بەڕێوەی بردووەو دەرسی زمانو ئەدەبو خەتو خۆشنووسی تیادا گۆتراوەتەوە.[٣٨]

موکریان زێدگاو مەڵبەندی پێگەیشتنی سەدان مەلاو زاناو شاعیرو عاریفی نێودارە، هەر تەنیا لە مهاباد بە دەیان پیاوی ناوداری لێ هەڵکەوتووە لە وێنەی، مەلا جامی چۆڕی مەریوانی، مەلا عەلی پیرەبابی، مەلا حوسێنی مەجدی، سەیف ئەلقوزات، میرزا فەتاحی قازی، پێشەوا قازی محەمەد، مستەفا شەوقی، مەلا عەبدولقادری مەولەوی، داماو سەید حوسێنی حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمان گیوی موکریانی، میرزا سەلیمی موکریانی، حاجی مەلا عەبدوڵلای ئەحمەدیان، مەلا سالحی ئیبراهیمی، مەلا قادری مودەڕیسی، هێمنو مەلا غەفووری حافزی مهابادی...تاد.

لە شارستانی سەردەشت زانایانی نێودارو پایەبەرزی وەکو ئیبنولحاج، مەلا عەبدوڵلای بێتووشی، مەلا عومەری سەردەشتی، مەلا کەریمی فیدایی، مەلا ئەحمەدو محەمەدی شەلماشی...لێ پێگەیشتوون. لە شنۆو خانێدا، مەلا عەبدولعەزیزی شنۆیی، سەید تاج ئەلدینی شێخی زەنبیلی، قازی محەمەد خزری، ئەمین شنۆیی، مەلا ڕەسولی ئەدیب، پێگەیشتوون. لە بۆکان دەیان شاعیرو زاناو دانای ناودار دەرکەوتوون لە وێنەی، قزلچییەکانو تورجانی زادەو وەلزییەکانو سەیدەکانی زەنبیلو شێخانی بورهانو شاعیرانی وەکو ئەحمەدی کۆرو مەلا مارفو ئەدەبو حەقیقیو هەژارو هێدیو ئیمامیو جەوهەریو سوارە....لەپاڵ دەیان هونەرمەندی خۆشنووسو خۆشخوانی بەهرەوەر.[٣٩] سەقزو بانە مەڵبەندی شاعیران وزانایانی وەکو، پاکی، تۆفیقی ئەمینیان، زاری، سولتانولعورەفا، شەیدا، سالح، عاشق، فاتحی مەجدی، فیدا، فەقیهی، کامل، کرمانج، کەوسەر، مەلیکوکەلامی مەجدی، موخلیس، مەفتون، نافع،

---

(٣٧) بیرەوەرییەکانی وەفایی: ٢٨.

(٣٨) تاریخ مهاباد: ١٣٨.

(٣٩) تاریخ فرهنگ وادب مکریان، جلد ١، ٢.

وەجدی، وەفا... هی دیکە بووە.[٤٠] سیماو خەسلەتی دیارو ئاشکرای زانستو ئەدەبیاتو فەرهەنگی ئەم ناوچەیە ئەوەیە کە بە توندی کەوتوونەتە ژێر کاریگەری کولتوور و ئەدەبیاتی ئێرانییەوە، بۆیە بەشی زۆری بەرهەمو شوێنەواری زانستیو ئەدەبی ئەم ناوچەیە بەتایبەت لەسەر دەمانی پێشوودا بە زمانی عەرەبی، یاخود فارسی تۆمارکراونو تەنها بەشێکیان بە زمانی کوردییە. تەنانەت نووسەرێکی وەکو سەید عەبدولحەمیدی سجادی لە کتێبی (شاعران کرد پارسی گۆی)دا ناوی زیاتر لە (٩٠٠) شاعیرو ئەدیبو هونەرمەندی کوردی بردووە کە شیعرو بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی گوتووەو تۆمار کردووە.[٤١] ئەڵبەتە یەکێك لە هۆکارە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەم حاڵەتە بۆ دابەشبوونی سیاسی کوردستانو کورد دەگەڕێتەوە، کە زمانو فەرهەنگێکی جیاواز لە زمانو فەرهەنگ سروشتی خۆی بەسەریدا سەپێندراوە.[٤٢] وەکو چۆن دابەشکردنو دابڕانی بەشەکانی خاکی کوردستان لەیەکتری کاریکردۆتە سەر باری خوێندەواری ئەو بەشەی لەگەڵیاندا دەژیاو زمانو ئەدەبی کوردی لەو وڵاتانەدا بوون بە فەرهەنگێکی پلەی دووەم.[٤٣] لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستەیەك لە ڕێبەرانی ناسیۆنالستی کوردی کە نەوەی خانەدانو میرەکانی بەدرخانیو سۆرانو بۆتانو بابانو موکریان بوون، لەسەر بنەمایەکی تازە درێژەیان بە خەباتو تێکۆشان داوە کە ئەویش پەرەپێدانی بزووتنەوەی سیاسی – فەرهەنگی بوو لە کوردستاندا، بۆیە لەلایەك کۆڕو کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیو کۆمەڵایەتی کوردی دروستبوونو لەلایەك خەباتی کولتووریو خوێندەواری کوردییان بووژاندۆتەوە. ئەوە بوو لە نیسانی ساڵی (١٨٩٨)دا یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بەناوی (کوردستان)ەوە بڵاوکرایەوە کە لەو ڕۆژگارەدا وەکو چرایەك بوو لە پێناو زیندووکردنەوەی زمانو کولتوورو گیانی نەتەوەیی[٤٤].

لە ڕۆژگاری شۆڕشی دەستووری (مەشروتە) لە ئێران (١٩٠٥ –١٩١١) لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەکانی موکریان مەڵبەندی سەرەکی هۆزەکانی کوردو، سەرۆك هۆزەکانیش

---

(٤٠) گلزار شاعرانی کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤١) شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤٢) کوردو عەجەم: ١٥٧.

(٤٣) شیعری کوردی/ سیاسەت، کۆمەڵایەتی، کوردایەتی، گ/ڕۆشنبیری کوردستانی، ژ/ ١: ٥.

(٤٤) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٧.

سێبەری سیاسییان بەسەر خەڵکە بێ دەرەتانەکەوە خەستو قورسو زیاتریش بە لایەنگیری لە دەوڵەتی مەرکەزی بوو، بەڵام لەناو شارە گەورەکانی موکریاندا وەکو مهابادو سەقزو بۆکان چەند ئەنجومەنێك لە دەستوورخوازان بەمەبەستی گۆڕان لە ستراکتووری دەسەڵاتداریەتیو چاکسازی سیاسیو کۆمەڵایەتی پێکهاتبوو، ئەڵبەتە لە کوردستانیش زانایانو رووناکبیران، تەبای شارەکانی دیکەی ئێران، رۆڵی سەرکردایەتیو رابەرایەتیکردنی ئەو ئەنجومەنانەیان لە ئەستۆوە گرتبوو. ئەم ئەنجومەنانە، کە لە شارەکانی کوردستان پێکهاتبوون رۆڵێکی گرنگیان لە هۆشیارکردنەوەی خەڵكو داکۆکیکردن لە وەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد لە ئێراندا دەبینی.[٤٥] ئەنجومەنی شاری سەقز کە لەژێر سەرپەرشتی شاعیرو دادوەری ناسراو مەلا محەمەدی کەریم بوو، رۆڵێکی گرنگی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستوورخوازان بکەن، هەروەها لە شاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد، ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراندبوو.[٤٦] یەکێك لەرووە هەرە دیارەکانی خەباتی رووناکبیری کۆمەڵەو رێکخراوو پیاوانی ناوداری کوردستان لەو سەردەمەدا، بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی خوێندنو خوێندەواری بووە لەناو گەنجانو لاوانی کورد لەپاڵ خزمەتکردنی زمانو ئەدەبی کوردی. لەو مەیدانەدا خەباتی عەبدولڕەزاق بەدرخان لەبەرچاوە کە لە سالانی بەر لەجەنگو لە (١٩١٣)دا یەکەمین قوتابخانەی لە شاری (خۆی) بۆ مندالانی کورد کردۆتەوەو کۆمەڵەیەکی رۆشنبیری دامەزراندووەو نیازیشی وابووە کە چاپخانەیەکیش بۆ کۆمەڵەکە دابنێو رۆژنامەیەکیش بەو ناوەوە دەربکات.[٤٧] لە دەستپێکی جەنگی جیهانیو تەنینەوەی یەکەمین بڵێسەی شەڕ لە ناوچەکانی موکریان، هەمدیسان پیاوانی زاناو رووناکبیری کورد بەئاشکراکردنی بوختانو فەندوفێڵی دەوڵەتی عوسمانی، کە پڕوپاگەندەی (جیهاد)یان لەناو خەڵکدا بڵاودەکردەوە، بەگژ دەستدرێژیو زۆرداری دەسەلاتی عوسمانیو رووسەکاندا چوونەتەوە لەو ناوەدا شێخ بابا سەعیدی غەوسابادی ناسراو بە (شێخی شەهید/١٢٧٥ - ١٣٣٣ کۆچی) عارفو شاعیرو نیشتمانپەروەری کورد ئەو راستیەی ئاشکراکرد کە

---

(٤٥) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(٤٦) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٤٣.

(٤٧) کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا: ٣٧ – ٣٨.

(ئـاینی پـیرۆزی ئیـسلام تـەنها بیانوویەکـە بەدەسـتی ئیمپراتـۆری نەخۆشـی عوسمانییەوەو تەنیا بۆ ماونەوەی خۆی‌و رزگاری بوونی کردوویەتی بە ئـالا).[48] شێخ بابا کۆمەڵەیەکیشی لە زاناو رووناکبیرو نیشتمانپەروەرانی ناوچەکەی لە دەوری خۆی کۆ کردبـۆوە بـۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانیان لـە هـەوڵی بەدەستهێنانی پـشتیوانی رووسـەکانیش دابـووە.[49] ئینجا هـەر لەسـەر ئـەوەی کـە شـێخ بابـا فـەتوای جیهـادی عوسمانییـەکانی بـە فەنـدوفیڵ‌و مـانۆڕێکی سیاسـی دەدایـە قەڵـەم، بـە پێـچەوانەی خواسـتی ئـەوان نێـوان‌و پەیوەنـدی باشیـشی لەگـەڵ مەسـیحییەکاندا هـەبوو، عوسمانییەکان گرتیان‌و لە زستانی (١٩١٦)دا لە داریان دا.[50]

لـەو رۆژگـاردا یـەکێك لـە نـاودارترین بنەماڵـە ناسـراوەکانی ناوچـەی موکریـان کـە بنەماڵەی(قازی)یە، لەسەر شانۆی رێبەرایەتیی نیشتمانی‌و ئاینی‌و کولتـووری خـەڵکی ئەو ناوچەیە بـەدیار دەکـەوێت‌و کەسایەتی ناسـراوی ئـەو بنەماڵەیـە لـەو رۆژگـارەدا (میرزا فەتاحی قازی) (١٨٣٢ - ١٩١٦) هەڵدەکـەوێت. ئـەم کەڵـە مێـردە بـەو هۆیـەی کـە هیچ کات لەگەڵ بەدرەفتاری‌و کـرداری شـاهانی قاجار دەرهـەق بـە خـەڵکی ناوچـەکە سازشی نەکردووەو نەگونجاوە، بۆیە بۆ مـاوەی دوازدە سـاڵان لـە رۆژگـاری حـوکمڕانی ناسرەدین شـاو موزەفـەر شـای قاجـاردا بـۆ تـاران دوور دەخرێتـەوەو لـەوی زینـدانی‌و دەست بەسەر دەکرێت. دوای گەڕانەوەشی لـە رۆژانـی گـەرمبوونی بلێسەی شـەڕو لـە ئـەنجامی داکـۆکی‌و بـەرگریکردنی لـە خـەڵکی شـاری مهابـاد لەبەرامبـەر هێـرش‌و دەسـتدرێژی لەشـکریانی رووس بـۆ سـەر شـارەکە لـە مەیـدانی نەبـەردو پێکداداـنـدا شەهید دەبێت.[51]

لە ساڵانی یەکـەمین جـەنگی جیهانیـدا (١٩١٤-١٩١٨) شـۆڕش‌و راپـەڕینی سمکـۆی شـکاك (١٩١٨ – ١٩٣٠) ناوچـەکانی موکریـانیش دەخاتـە ژێـر رکێفـی دەسـەڵات‌و کاریگـەریی خـۆی‌و لـەدوای بڕانـەوەی شـەڕو لـە سـاڵی ١٩٢١دا یەکـەمین رۆژنامـەی کـوردی لـە کوردستانی ئێران بەناوی (رۆژی کورد) لەشاری ورمێ چاپ‌و بڵاو دەبێتەوە.[52]

---

(٤٨) شێخ بابا –شێخی شەهید، گ/ مهاباد، ژ/ ٩: ١٢.

(٤٩) صفحات من تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤٦.

(٥٠) ایرانی کە من شناختەام: ٢٣٣.

(٥١) تاریخچە خانوادە قاضی در ولایت موکری: ٦٢-٦٦.

(٥٢) پاشەرۆك: ٤٠.

باسی باری خوێندەواریو زانستیو ڕووناکبیری لە ناوچەی موکریان بەبێ ئاماژەکردن بە ڕۆڵی ڕێبەرایەتیو پەروەردەیی هەردوو ڕێبازو هەردوو خانەقای (شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندو شێخانی زەنبیل لەئاوایی زەنبیل) کارێکی ناتەواوە. ئەم دوو شوێنە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەناوچەی موکریاندا ڕۆڵێکی مەزنو کاریگەریان گێڕاوە لە بواری زانستیو ئاینیو کۆمەڵایەتیدا. پێگەی ڕێبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی مەلا یوسفی شێخ شەمسەدینی بورهانی لە ناوچەکەدا دامەزراوەو پەرەی سەندووە، ناوبراو یەکێکە لە شێخانی ناوداری کوردستانو خەلیفەی شێخ سیراجەدینی نەقشبەندی بووە، بەشێکی زۆری خەڵکانی ناوچەکانی کوردستانی موکریان تا دەگاتە سنوورەکانی ئاراراتو خۆیو تاڵشو سەلماس پەیڕەویان لەو زاتە کردووە. خانەقای شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندی نێوان مهابادو بۆکان، بەدرێژایی ئەو ڕۆژگارە خزمەتێکی شایستەی لە پێناوی پەروەردەو ڕێبەریکردن بۆ کاری چاکەو ڕێگای ڕاست پێشکەش بە خەڵکی ناوچەکە کردووە.[٥٣] بەشی زۆری پیاوانی زاناو داناو ڕووناکبیرانی ئەو ناوچەیە یا لە ڕیزی هۆگرو هەوادارانی خانەقاو ڕێبازی شێخی بورهان بوون یا لە خانەقادا شاگردو فەقێ بوونو لەرێگای فێربوونو پێگەیشتندا لەوێ بەهرەیان وەرگرتووەو سوودمەندبوون. لەوانە بەشێك لە ئەدیبو شاعیرانی ناوداری ناوچەی موکریان لە ڕیزی موریدو مەنسوبانی ئەو زاتەبوون لەوێنەی: سەید محمد سعیدی نورانی، حەریق، میسباحودیوانی (ئەدەب)، عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری، میرزا سەلیمی موکری، سەیفولقوزاتو...هی دیکەش.[٥٤]

ئەوەی دووەم خانەقاو مەدرەسەی شێخانی زەنبیلە، کە لەسەر دەستی سەید عەبدولکەریمی زەنبیلی بنیاتنەرو سەرداری سەرجەلەی شێخانی زەنبیل دامەزرێندراوە. ئەم بنەماڵەیە لە پەروەردەکردنو پێگەیاندنی خەڵکی ناوچەکە لەسەر ڕێگای هەقو ڕاستیو چاکە هەموو هەوڵو کۆششێکیان بەخشیوە، شاعیرانی دیارو ناوداری ناوچەکە سەید محەمەد زەنبیلیو سەید کامیلی ئیمامیو سەید عەبدولقادری سیادەت لە ڕیزی کوڕو کوڕەزاکانی ئەو زاتەبوون.[٥٥]

---

(٥٣) تاریخچه خانواده قاضی: ٣١.

(٥٤) زندگینامەی عارف ربانی: ٢٧٠-٤٠٠.

(٥٥) تاریخ ادب فرهنگ مکریان، جلد اول: ٣٢١.

باســـــی دووەم

(١) بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی (قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لە ناوچەی موکریان:

ئەدەبی کلاسیکی بەشێوەیەکی گشتی بەرهەمی شارو شارستانیەتو دروستبوونی قەوارەی سیاسیو پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتییە، زۆرجاریش لەپشت سەرهەڵدانو بووژانەوەو پەرەسەندنی جۆرەکانی ئەدەبی نەتەوەیەك، هۆکارێکی ئاینی یا مێژوویی یا سیاسی بەدی دەکرێت. بووژانەوەو پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لە (سلێمانی) مەڵبەندی بابانەکان هەمان یاساو دەستوور دەگرێتەوە بەرەچاوکردنی جیاوازیی رووداوەکانو هەلومەرجی مێژوویی تایبەت بە نەتەوەی کورد. لە سەدەی نۆزدەیەمدا ناوچە کوردنشینەکانی ژێر قەڵەمڕەوی بابان جۆرێك لە یەکێتیو سەربەخۆیی بەخۆیەوە بینیوە. قەرەداغو شارەزوورو شارباژێڕ بەرەو گەشانەوەو پێشکەوتنو، ناوچەکانی کۆیەو سلێمانی وەکو پێگەو پایتەختی میرنشین روو لە ئاوابوونو پەرەسەندن بوون. گەلێك مزگەوتو تەکیەو خانەقاو مەدرەسەو دیوەخان ئاوابوونو مەلاو زاناو دانای زۆرو زەبەند لەو هەرێمەدا کۆدەبوونەوە، زانستو زانیاریو شیعرو ئەدەبو رووناکبیری پەرەی سەندو پلەو پایەی بەرزی بەدەستهێنا. چەکەرەکردنی بیری نیشتیمان پەروەریو نەتەوەخوازی لەدەرباری ئاوەدانی هەندێ لە میرەکانی بابانو[٥٦] شانازی کردن بەزمانو دابو دەستوورو کەلتووری نەتەوەیی، بوونەتە هۆکارو بنەمای خولقانو سەرهەڵدانو

---

(٥٦) عەبدولڕەحمانی پاشای بابان کتێبێکی دەستنووسی ناوداری (صحیح البخاری) لە ساڵی (١٢١١ك-١٧٩٧ز) وەکو وەقفنامە لەدوای خۆی بۆ مەلاو زانایانی (کوردستان) بەجێهێشتووە، کەتیادا بە ئاشکرا سنووری قەڵەمڕەوی میرنشینی بابانی لە کوردستان دەستنیشان کردووە. بڕوانە:
- حاجی قادری کۆیی، ب١: ٢٠٧.
- هەروەها شاعیری میللی عەلی بەردەشانی بە شیعری رەوانو بەندو بەیتێکی نایاب باسی گیانی کوردایەتیو مێرخاسیی عەبدولڕحمانی پاشای بابانی کردووە.
بڕوانە:
- تحفه مظفرية ، ب٢: ٣٤٢.

رسكانى ريبازێكى ئەدەبى تازەو پێشكەوتوو، شان بەشانى فيكرو فەلسەفەو هونەرو ئەدەبياتى گەلانى رۆژهەلاتى دەورو دراوسێى كورد لە عەرەبو رۆمو عەجەم. كەڵە شاعيرانى بابان (نالى، سالم، كوردى) بەزمانى كوردى ئەو هونەرو ئەدەبەيان خستەڕوو، ئەمە لە رووى وريايىو هۆشيارييەوە بووە وەنەبێ هەر رووداوێكى رەمەكى بێ،[٥٧] لە پێش ئەمانيشدا مەلاى جزيرى (١٥٦٧ - ١٦٤٠) لەژێر سێبەرو سايەى درەوشاوەى ميرنشينى بۆتاندا هونەرى غەزەلو قەسيدەى لەزمانى كورديدا بە پۆپە گەياندبوو. ئەم نەريتو ميراتە ئەدەبييەى شاعيرانى بابان دايانهێنا لەبارى مێژوويىو فەرهەنگييەوە بۆتە گەنجينەيەكى نەتەوەيى نەمرو لەبڕان نەهاتوو بۆ وەچەو نەوەكانى دواى خۆشيان. (ئەم رێنيسانسە مەزنو گرنگە لەدواييدا بووە سەرچاوەيەك بۆ گۆڕانو پێشكەوتنى ئەدەبى كوردى لە هەموو كوردستانى باشووردا).[٥٨]

---

(٥٧) لەلاى نالى و سالمو كوردى كۆمەڵێ بەيتو بابەتى شيعرى هەن كە بە ئەنقەست پێ لەسەر ئەو مەسەلەى بە كوردى گوتنەى شيعرو هۆنراوەكانيان دادەگرن بۆ نموونە:

لاى نالى:

- تەبعى شەكەربارى من كوردى ئەگەر ئينشادەكا

ئيمتحانى خۆيە مەقصودى، لەعەمدا وادەكا

- كەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ كوردييە، خۆكردييە

هەر كەسێ نادان نەبێ خۆى تالييى مەعنادەكا

- ئيستيتاعەو قووەتى تەبعم بە كوردىو فارسىو

عارەبى، ئيزهارى چالاكى و چەسپانى دەكا

لاى سالم:

- زێڕە، سەرمايەيە بۆ (سالم)و كرمانى دەبا

شيعرى كوردى كەبدا جيلوە لەلاى شێخى كەبير

- مەهى فارس زبانەم گوفت (سالم) شەرحى حالت گۆ

گوتم جانا، بەلەد نيم ئيستيلاحى ئێوە، من كوردم

لاى كوردى/

- دوڕو ياقوت دەبارێ لەم كەلامە شيرينەى كوردى

خوا ساكوا لە دنيادا قەدرزانو خەريدارێ

(٥٨) مێژووى ئەدەبى كوردى، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣٦.

له نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا لەدوای ئەوەی خۆری میرنشینە کوردییەکان، لە (ئەردەلان، بابان، سۆران، موکریان) بەرەو ئاوابوون چوون، ژیلەمۆی ئەم بزووتنەوە ئەدەبیو رۆشنبیرییەی لە ناوچەی سلێمانی (مەڵبەندی بابان) هەڵایسابوو نەکوژایەوە، بەڵکو لە ڕێڕەوی شیعرو ئەدەبیاتدا لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم نالیو هاورێکانی لەمەسەکی ئەشعاردا گیانی کوردایەتیو کوردەواریان زیندوو کردەوەو[٥٩] ئەو زمانەی کە ئەوان شیعرو بەرهەمەکانیان پێ تۆمارکردبوو لە سۆنگەی رەسەنایەتی قوتابخانەکەوە بەردەوامیی وەرگرتو لەم رەوتەدا بوو بە زمانێکی ئەدەبی باوو شێوە رەسمیو،[٦٠] پەیتا پەیتاش هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشووری خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، ئەم زاڵ بوونو پەرەسەندنەی شێوەی بابان لەهەندێ ناوچەدا لەژێر حیسابی شێوەی گۆرانی بوو[٦١] بەتایبەت لە ناوچەکانی کەرکوكو گەرمیان. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە نەوەی دووەمی شاعیرانی قوتابخانەی نالی لەناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشوور (سلێمانی، گەرمیان، سۆران، ئەردەلان، موکریان) لەوێنەی (مەحوی، شێخ رەزا، حاجی قادر، سالمی سنە، وەفایی) پەیدابوون، کە هەریەکەیان بە ئاڵا هەڵگرو بەردەوامیو تەواوکەری ئەو قوتابخانەیە لە ناوچەکانی خۆیان حیساب دەکرێن.[٦٢] لێرەدا هۆکاری یارمەتیدەری یەکەم، بۆ پەل هاویشتنو بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی شیعری نالی لە ناوچەکانی موکریان، بۆ ئەو پەیوەندییە مێژووییە بەهێزە دەگەڕێتەوە کە لە نێوان بابانو موکریاندا هەبووە، هەم لەباری یەکێتی بنەچەو رەگەزو تیرەو تایفەوە، هەم لە رووی دیالێکتی زمانو ئاخاوتنەوە.[٦٣] سەرچاوە مێژووییەکان پەنجە بۆ ئەوە رادەکێشن کە میرانی بابانو موکریان لە بنەچەو خانەوادەوە لەیەك تیرەو تایفە بوون،[٦٤] هەروەها زمانو دیالێکتی قسەکردنی هەردوو هەرێمو میرنشینەکە لە زەمانی زوودا وەکو یەك بوون،

---

(٥٩) عیبرەتە گ/ رۆژی کورد، ژ/ ٢، ل٢٣.

(٦٠) لە ساڵی ١٨٦٩ یەکەمین قوتابخانەی (روشدیە)ی عوسمانی لە سلێمانی کراوەتەوە، کە زمانی دەرسو خوێندن تیایدا بەشێوەی سلێمانی (بابان)ی بووە. بڕوانە:

- سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ب١: ١٤٧.

(٦١) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٢: ٣١، ٢٠٠.

(٦٢) مێژووی ئەدەبی کوردی، دمارف خەزنەدار، ب٤: ٢٣

(٦٣) مێژووی ئەدەبی کوردی، دمارف خەزنەدار، ب٤: ٢٣

(٦٤) شەرەفنامە: ٥٣.

تەنانەت شێوەی ئاخاوتنی بابانەکانو شیعری (نالی)یش هەندێ جار بە موکری دەدرێتە قەڵەم.[٦٥] بەو هۆیەش کە هیچ لەمپەرو سنوورێکی خەتکێشراو لەنێوان ئەم دوو هەرێمەو میرنشینە کوردییەکەدا لە نێواندا نەبووە،[٦٦] ئەنجا چەپەری مزگەوتو گەڕانو سووڕان بەدوای خۆپێگەیاندنو فێربوونی زانستە ئاینییەکان روویەکی دیکەی ئەو تێکەڵاویو ئاشنایەتییە بووە، بۆ نموونە شێخ مارفی نۆدێ رابەرو دامەزرێنەری تەریقەتی قادری لەسەردەستی هەردوو زانای ناوداری خەڵکی موکریان، ئیبن الحاج و بێتووشی زانستەکانی ئاینی ئیسلامەتیو ئیلهامی شیعرو ئەدەبیاتی وەرگرتووە.[٦٧] هەروەها سەرچاوەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی ئاماژە بۆ چەند بەرهەمێکی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا دەکەن کە پێش رۆژگاری (نالی)ش دەکەون،[٦٨] بۆیە کارێکی زۆر ئاساییە کە بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لەسەدەی نۆزدەیەمدا لە موکریان رەنگبداوەتەوەو لەیەکچوونی زمانو هامشۆو تێکەڵاویو لەیەك نزیکیو نەریتی کۆمەڵایەتی، ببێتە هۆی ئەوەی کە رووناکبیرانی موکریان ئەو ئەدەبەی لە ناوچەی سلێمانی سەریهەڵداوە بەهی خۆیانی بزانن‌و لاسایی بکەنەوە.[٦٩] بەم جۆرە غەزەلو قەسیدەکانی نالیو سالمو کوردی لە کەشکۆڵو بەیازو حاشیەو پەراوێزی کتێبە ئاینییەکاندا، لەپاڵ شیعری حافزو مەولاناو جامی لە گۆشەی مزگەوتو حوجرەو مەدرەسەو خانەقاکانی سابلاغو بانەو سەقزو بۆکاندا لەناو فەقێو مەلاو موستەعیدو رۆشنبیراندا دەستاو دەستی دەکردو زەوقو سەلیقەو چێژی ئەدەبی هۆگرانی شیعری کوردی پێ ئاودەدرا.

(٢) شیعرو بەرهەمی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان (نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست):

أ. **سەرەتاو سەرهەڵدان/** ئەو بزووتنەوە ئەدەبییەی نالیو هاوڕێکانی لە سلێمانی پایتەختی میرنشینی باباندا رەنگرێژیان بۆ کردو دایان مەزراند، بڵێسەکەی هەر لە سنورو چوارچێوەی موڵکی باباندا نەمایەوە، بەڵکو بوو (بەو مەشخەڵەی کە ئاگرێکی

---

(٦٥) مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی: ١٦٧.

(٦٦) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، ب٤: ١١.

(٦٧) البیتوشی: ٣٠.

(٦٨) تاریخ فرنگ وادب مکریان، ج٢: ٣١٩.

(٦٩) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدارب ٣: ٢٣.

وای داگیرساند كە لە ماوەیەكی كەمدا هەموو ئەو ولاتەی "بابان‌و سۆران‌و موكریان‌و ئەردەلان‌و دەشتی گەرمیانی كوردستانی ناوەراست" رووناك بكاتەوە).[٧٠]

زمان‌و شێوازو هونەرەكانی شیعری ئەو قوتابخانەیە بوو بە مۆدێلی شیعرو ئەدەب لە هەموو ناوچەكانی كوردستانی خواروودا. بەتایبەتیش لە ناوچەی موكریان. لە سۆنگەی گەلێ هۆكاری یارمەتیدەرو هاوبەش، لەوانە یەكێتی شێوە زاری ئاخاوتن‌و یەك رەچەڵەكی‌و خانەوادەیی لەنێوان میرانی بابان‌و سەردارانی موكری‌و هاوتایفەیی هۆزو تیرەو خێڵەكانی سنووری قەڵەمرەوی هەردوو هەرێمەكە... پێشوازیەكی گەرموگوڕی لێكرا لەلایەن ئەدیب‌و زاناو شاعیرانی ئەو مەڵبەندەوە، كە لەوەو پێش زیاتر دامەنگیری رووناكبیریی ئیسلامەتی‌و زمان‌و ئەدەبیاتی فارسی‌و عەرەبی بوون. جا بەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم دەستەیەك بوێژو شاعیری ناودار لە موكریان هەڵكەوتوون كە بەچاولێكەری‌و دووبارە كردنەوەو لاسایی قوتابخانەی شیعری بابان سامان‌و ئەزموونێكی شیعری رازاوەیان لە ئەدەبی كلاسیكی كوردی پێكەوەناوە.دیارە بەر لەو مێژووە واتە لەسەدەی هەژدەیەم لەو ناوچەیە شیعری كوردی لە قاڵبی ئەدەبێكی كلاسیكی بەرزو پتەوو هونەریدا نەمەیبوو، ئەوەی كە هەبوو بریتی بوو لە:

١. گەنجینەیەكی بەهادارو دەوڵەمەندی ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی لەنموونەی بەیت وگۆرانی‌و حەیران‌و چیرۆك‌و داستان‌و پەندو مەتەڵۆكە....كە لە راستیدا موكریان یەكێكە لەمەڵبەندە بە پیت‌و بڕشت‌و دەوڵەمەندەكانی كوردستان لەو مەیدانەدا.

٢. ئەدەبی میللی كوردی، یاخود شیعری ئاینی كە لە شێوەو قاڵبی ئەدەبێكی میللیدا خۆ دەنوێنێت‌و، بە زمانێكی ساكارو شێوازێكی رەوان هۆنراوەتەوە لەشێوەی پەندو ئامۆژگاری ئاینییدا لەناوەوە بووە[٧١] تاوەكو زۆربەی خەڵك بەئاسانی تێی بگات لە نموونەی چوارینەكانی (مەهدی نامە)ی ئیبنولحاج.[٧٢]

---

(٧٠) نالی‌و زمانی ئەدەبی یەكگرتووی كوردی: ٤.

(٧١) سەرچاوەی پێشوو: ١٩.

(٧٢) لە پێشەكی‌و شەرحی دیوانی شێخ ئەحمەدی كۆری موكریانیدا بیروڕایەكی جیاواز سەبارەت بە دانەری (مەهدی نامە) خراوەتە روو. بڕوانە:

– دیوان‌و شەرحی حالی شێخ ئەحمەدی كۆر: ٧.

له نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە سەداو زایەڵەی بزووتنەوەی شیعریی ناوچەی سلێمانی باشووری کوردستان لە ناوچەی موکریان دەنگی داوەتەوەو شاعیرانی ئەو مەڵبەندە لەسەرەتاوە بوون بە شاگردو موریدی ئەم قوتابخانەیە. لەپاشاندا لە مەڵبەندەکەی خۆیاندا بوون بە رێبەرو ئاڵا هەڵگری رێبازەکەو ئەوەندەی لە توانایاندا بووبێت تاویان پێسەندووەو پەرەیان پێداوەو گەشەیان پێکردووە، تا ئەوەی لەدواییدا بووە بە رێبازو رێچکەیەکی شیعری دەوڵەمەندو رژاوەتە نێو سامان‌و دەریای ئەدەبیاتی کوردییەوە. بەم پێیە وەکو دیار دەکەوێت دەورەی یەکەمی شاعیرانی موکریان، لەوێنەی ئەحمەدی کۆری موکریانی (؟ - ١٨٨٦)، میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ - ١٩٠٢)، مەجدی مەلیکولکەلام (١٨٤٩ - ١٩٢٥)، حەریق (١٨٥٦ - ١٩٠٩)، ئەدەب (١٨٥٩- ١٩١٦)، ئەدیب (١٨٧٤-١٩٣٢) لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا کاروانی شیعرو ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردییان لە مەڵبەندی موکریان وەڕێ خستووەو رێڕەوەکەیان رەنگڕێژ کردووە.

ب. قاڵب‌و رووخسارو شێواز/ شەقڵ‌و ئەدگارە گشتییەکانی بەرهەمی ئەدەبیی شاعیرانی ئەو دەورەیە هەم لە رووی روخسارو هەم لە رووی ناوەرۆکەوە بەشێوەیەکی گشتی هەر درێژبوونەوەی قوتابخانە شیعرییە عەرووزییەکەی (کرمانجی خواروو) بووەو چ لەباری فەرهەنگی زمان‌و زاراوەوە چ لەباری ستراکتوورو تەکنیکی دارشتنی شیعرو چ لەباری واتاو مەبەستی شیعرییەوە خۆیان لەو قوتابخانەیە دانەبڕیوە.[٧٣] لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ئەزموونە ئەدەبییە هەر لە رۆژگاری بەراییەوە خاوەنی (جۆرێك لە تایبەتمەندی‌و نیشانەی تایبەت بەخۆشیەوە بووە).[٧٤] لێرەدا ئاماژە بۆ هەندێ خاسیەت‌و لایەنی تایبەتمەندی بەرهەمی ئەدەبی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان کارێکی پێویستە:

١. واقیعی دابڕان‌و دابەشبوونی خاکی کورد لەیەکتری کارێکی وایکردووە کە ژیانی ئەدەبی‌و رۆشنبیری هەر بەشێك بکەوێتە ژێر باری خوێندەواری رووناکبیریی ئەو وڵاتانەو گەلانی سەردەستەوە کە لەگەڵیاندا دەژیان، (ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ خاسیەتی هەرێمیی لە ئەدەبی کوردی ئەم هەرێمە جیاوازانەدا پەیدابێ، واتە ئەدەبی هەر لایەك شێوەو ناوەرۆکی تایبەتی خۆی هەبێ‌و لە ئەوانی تر جیابێتەوە،

---

(٧٣) هێمن – لە بارەی ناوەرۆکی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی شیعرەکانی: ١٠.

(٧٤) هەڵوەستەیەك لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی کوردستان، گ/ بیری نوێ، ژ/١٨: ٦٦.

ئەگەر چی لە بنچینەشدا دیارە هەمووی هەر یەك ئەدەبە).[75] بۆیە لەم لایەنەوە ئەزموونی شیعری موکریان بە چڕی کەوتۆتە ژێر کاریگەری رووناکبیریو ئەدەبیاتی فارسییەوە بەشێوەیەکی وا کە بەرهەمی شاعیرانی دەورەی یەکەم سێبەری بەرهەمە کلاسیکیو ئەفسانەییەکانی ئەدەبی فارسی بەئاشکرا پێوە دیارە.[76]

٢. لەبارەی زمانی ئەدەبییەوە شاعیرانی ئەم دەورەیە تێکۆشاون خۆیان توند بە زمانو فەرهەنگی شیعری بابانەوە گرێ بدەنو تەنانەت وەکو زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی کوردی پەیرەویان کردووە،[77] وەلێ لەپاڵ ئەوەشدا کە هەر یەکێك لەم شاعیرانە کەسایەتیو خسووسیاتی ئەدەبیو هونەریی تایبەت بەخۆی رەنگڕێژ کردووەو پاراستووە، هەر هەمووشیان لە هەڵبژاردنی وشەو زمانی شیعریو لیکسکیۆنی ئاخاوتنو داڕشتنی شێوازی ئەدەبیدا، لەژێر تاوی شێوە زارو بەشە دیالێکتی ناوچەی موکریاندا بەهرەی هونەرییان پژاوەو بەرهەمی ئەدەبییان داهێناوە، واتە رەگەزێکی تایبەت بەخۆیان ئاوێتەی ئەم زمانە ئەدەبییە کردووە، ئەمەش بە یەکێك لە رواڵەتو تایبەتمەندییەکانی شیعری ئەو ناوچەیەی کوردستان دەژمێردرێت.

٣. لە رووی قاڵبی هونەریو تەکنیكو ستراکتووری داڕشتنی شیعرەوە هەردوو فۆرمە ناودارەکەی (غەزەلو قەسیدە) کە قاڵبی هونەریی هەرە باوو بڵاوی شیعری کلاسیکی کوردییەو لەبەرهەمی شاعیرانی دەورەی یەکەمی موکریانیش پانتاییەکی بەرچاوی داگیرکردووەو بە فراوانی رەنگی داوەتەوە، لەوەش بەولاوە ئەوەی لەبەرهەمی شیعریی ئەم دەورەیەی موکریاندا مایەی سەرنجە بایەخ دانە بە قاڵبی هونەری (پێنجین)و (تەرجیع بەندە) کە بەرهەمی هونەریی نایابو ناوازەیان لەو فۆرمە پێداهێناوە. لەو بوارەدا شوێن پەنجەی (وەفایی، شێخ ئەحمەدی کۆر، ئەدەب) روونو دیارە، جگە لەوەش شاعیرانی ئەم دەورەیە لایان لە هونەرەکانی دیکە تەکنیكو قاڵبی شیعری کردۆتەوە، لە وێنەی (تەرکیب بەند)، (تێکهەڵکێش – تەزمین)، (پێنج

---

(٧٥) شیعری کوردی/ سیاسەت-کۆمەڵایەتی-کوردایەتی- نێوان هەردوو جەنگی گێتی: گ/ رۆشنبیری کوردستانی، ژ/١: ٥.

(٧٦) بڕوانە:

- شاعیرانی کوردو ئەدەبیاتی فارسی: ٥.

- تەئسیری زمانو ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی: ٧٢.

(٧٧) نالیو زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی: ٥٥.

خـــشتەکی)و[٧٨] هـــەروەها بایـــەخیان بـــە هونـــەری (چـــوارین)، (مولەمـــەع) و (مەسنەوی)یش داوە.

ج. بابـەتی شـیعری/ زۆر لـە راسـتیو هەقیقـەت لانـادەین کـە بڵێین بابـەتی شـیعری ناوچـەی موکریـان بەشـێوەیەکی گـشتی لیریکـە، بـەو پێیـەش ئـەو پێناسـەیەی ئەوروپاییـەکان بـۆ ئـەم جـۆرە شـیعرەیان پەسـەندکردووە کـە ئـەدەبێکی خودییـەو تەعبیر لە سۆزو هەستو ناخو دەروونی شاعیر دەکات لە بەرامبەر هەموو دیاردەکانی سروشتو ژیان.[٧٩] ئەو کاتانەی شاعیر هەڵدەچێو بەخۆیەوە دەنازێو شانازی دەکات، یا ستایشی کەسێك دەکات یا دەکەوێتە زەمو داشۆرینی یەکێك، یا ئەوەتا لـەناو شینو لاواندنـەوەو وەسفـو جوانیو ئەوینو دڵداریدا دەتلێتەوە.. لە هەموو ئـەم بابەتانـەدا، لەسـنووری لیریـك دەرناچـێتو تەنانـەت کاتێـك بەشـی هـەرە زۆری هۆنراوەکـانی (وەفـایی)و (ئـەدەب)و شـاعیرانی تـر بـە گـۆرانی دەگوترێنـەوە ئـەوا رێـك لەگـەڵ بنەماکانی شیعری لیریکی یۆنانی یا گریگی رۆژئاوا تێك دەکاتەوە.[٨٠]

د. مـەبەســتو نــاوەرۆك/ بـە پێـودانگی شـیعری کلاسـیکی کـوردی لـە سـەدەی نۆزدەیەمدا هەموو دیـوانو بەرهـەمی شیعری شاعیرانی ئـەو دەورەیـە بەشـێوەیەکی گـشتی لـە رووی ناوەرۆکـەوە لـە دەوری چـەند بابـەتو مەبەسـتێکی شـیعریدا دەخولێنەوە، کە دەکرێ لەژێر ئەم چەند ناونیشانانەدا کۆبکرێنەوە:

١. شیعری ئاینی:

أ. موناجات ب. نەعت ج. سۆفیزم

٢. ئەوینداری ٣. وەسف ٤. ستایش ٥. ماتەمنامە ٦. فەلسەفەی کۆمەلایەتی

مەبەستو بابـەتی ئـاینی بەهـەر سێ لقەکەیـەوە لـە سـەرجەمی بەرهـەمی شـیعری شاعیرانی دەورەی یەکـەمی ناوچـەی موکریانـدا بـە بـەراورد بـە مەبەسـتەکانی دیکـە ئەوا لە هـەموویان زیاترەو پـشکی شێری بەردەکـەوێت. دوای ئـەوە شـیعری عیشقو

---

(٧٨) بڕوانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب١: ١٦٦،١٧٦.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار ب٤: ٣٤٨.

(٧٩) موسوعة نظرية الادب، الشعر الغنائي: ٦.

(٨٠) تاريخ الادب العربي، العصر الجاهلي: ١٩٠.

ئەویـنـداری بــە پلــەی دووەم دێــتو شــاعیرانی موکریــان لــە مەیــدانی داهێنــانو تۆمارکردنی پارچەی ناسكو پاراوو جوانی غەزەلیاتـدا، گۆی هونـەریان لەمەیـدانی ئەدەبیاتی کوردیدا بۆ خۆیـان بردۆتـەوە.[٨١] دواتـریش بەرهـەمی هونـەری لـە بابـەتی وەسفو ستایشو ماتەمنامـەو بوارەکـانی دیکـەی فەلـسەفەی کۆمەلاّیـەتی لـە دیـوانی شیعرو بەرهەمەکانی ئەو دەورەیەدا بەروونی بەدیار دەکەوێت.[٨٢]

٣. ئــەزموونی شــیـعری نــاوچــەی مــوکــریــان

پێکهـاتنو پەرەسـەندن/ دەسـتەی یەکـەمی شاعیرانی موکریـان، لـە رێگـەی شـیعرو بەرهەمەکانیانـەوە پێرەوێکـی کولتـووریو هونـەرییان لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی نۆزدەیەمەوە لەم پارچەیەی کوردستان دامەزرانـد. ئـەم سامانو گەنجینـە هونەرییـە بـوو بـەو بەسـتێنو بنـچینەیە کـە پاشـان لەگـەڵ رەوتـی رۆژگـاردا کۆشـكو تـەلاری ئەدەبیاتی ناوچەی موکریانی لەسەر دامەزرا. لە سەردەمانێکدا شیعر گوتن بە زمانـە رۆژهەلاّتیـەکانی بێگانـە، بەتایبـەت (فارسـی) لـەو بەشـەی کوردسـتانیـشدا بـاوبووەو بەرهەمێکی زۆری بوێژو زاناو رووناکبیرانی کورد بەو زمانـە لـەئارادا هـەبوون، وەکـو

---

(٨١) لە دوایین چاپی دیوانی (ئەدەب)داو لە کۆی (١٣٢) پارچـە هۆنراوەو شیعری کـوردی کـە لـە دیوانەکەدا هاتووە تەنها (٢) پارچـە شیعری ئـایینی لـە خـوا پاڕانـەوەی تێدایـە کـە لـە سـەرەتای دیوانەکـەدا هـاتووە، لەگـەڵ (٢) پارچـەی پێـنجین، کـە ئیـدی لـەوە بـەولاوە هـەموو شـیعرە کوردییەکانی کە (١٢٩) پارچەیە هەموو لیریکی دڵدارین، واتە (غەزەل)ن، بۆیە جێی خۆیـەتی کـە میسباحودیوانی (ئەدەب) بە شاسواری غەزەلی کوردی لەو ناوچەیە بێتە ناسین.
بڕوانە:
- دیوانی ئەدەب، محەمەد حەمە باقی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
(٨٢) شـاعیرانی ئـەو سـەردەمە وەکـو لـە لاپـەڕەکانی پێشوودا باسـی لێـوەکراوە زۆر بـە خەسـتی کەوتونەتە ژێر کاریگەریی شاعیرانی سێ کوچکەی بابان(نالی و سـالمو کـوردی) بەتایبـەت (نـالی) رابـەری بزووتنـەوەکـە. لـە مەیـدانی چـاولێکەریو لاسـایی کردنـەوەیـدا بەتایبـەت لـە بەرهەمـە شیعرییەکانی (وەفاییو حەریقو ئەدەب)دا بابەتی هەمەچەشنەمان بەرچاو دەکەوێت کە لە ژێر کاریگەریی بەرهەمەکانی ئەواندا داهێنـدراون. لە وێنەی (نەقیزە-دژ) یا (وەڵامە شیعر – جوابـە جەنگ) یا لاساییو لە چاوکردنەوە، وەك لـە (مەسـتوورەی – نـالی)و (شـیرین تەشـی دەرێـسێ – وەفایی)و (پێنجینەکەی نوسرەت خـانمی – ئـەدەب)دا دیـارە، یـا وەکـو وەڵامدانـەوەی (حـەریق)و (ئـەدەب) بۆ شیعری (عیشقت کـە ماجـازی بـێ)ی نـالی و زۆر بابـەتی تـریش، بـەڵام ئـەوان لـە چاولێکەریو لاسایی کردنەوەدا بەرگی ناوچەیی خۆیان لەبەر وەڵامەکانیان کردووە.

ڕەنگدانەوەیەکی سروشتیو بابەتی باری ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە.[٨٣] بەڵام ئەم بابەتو بەرهەمە ئەدەبییە ناچێتە ناو خانەی سامانو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە تا ئەو کاتەی شاعیرانی وەکو (وەفایی)و (حەریق)و (ئەدەب) هاتوون ڕێچکەکەیان شکاندووەو زمانی کوردیان کردۆتە زمانی شیعرو بەرهەمی ئەدەبیو داهێنانو، کارێکیان کردووە کە لە چوارچێوەی بزووتنەوە تازەکەی شیعری کوردی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، هەوارگەیەك بۆ شیعری کوردی لەو ناوچەیە بنیاتبنێن، کە دواتر بوو بە سەرچاوەو بنەمای بزووتنەوەیەکی ئەدەبیی تازەو باو لەو هەرێمەداو ئەنجا توانی کاروانێکی بێپسانەوە لە شیعرو شاعیران بۆ ماوەی سەدەو نیوێك بەرێ بخاتو سامانو ئەزموونو تاقیکردنەوەیەکی ئەدەبیی تایبەت بەو ناوچەیە پێك بهێنێت.[٨٤] ئەم ئەزموونە لەفرەییو بەرزیو ڕەنگاو ڕەنگیدا بوو بە کەلەپوورێکی پێشکەوتووی داهێنەرانەو[٨٥] مایەی گۆڕانو پێشکەوتنێکی مەزن لەباری ڕووناکبیریو خوێندەواری لە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا.

لە موکریان کە باس لە شیعری کوردی بکرێت لەپێش (وەفایی)یدا شاعیرێك بەدی ناکەین کە زمانی کوردی بەم فراوانییە کردبێتە زمانی شیعرو بەرهەمو داهێنانی، تەنانەت وەفایی لە قوتابخانەو مەدرەسە تایبەتیەکەشیدا هونەرەکانی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی فێری شاگردەکانی کردووە.[٨٦] هەواو ئاوازی شیرینو دڵڕفێنیشی بۆ شیعرەکانی خۆی داناوە کە بەو هۆیەوە شیعرو هەڵبەستەکانی لەرێگای ئاهەنگو گۆرانییەوە بەهەموو شارو دێهاتەکانی کوردستاندا بڵاوبۆتەوە.[٨٧] ئەم مەسەلەی بە ئاوازکردنی شیعرەکانی ناچاری کردووە کە هەندێ لە بەرهەمەکانی لەسەر کێشی شیعری میللی کوردی بهۆنێتەوەو[٨٨] هەروەکو لە هەڵبژاردنی وشەی بەسۆزو ناسكو خۆماڵی پەتیدا شیعرو بەرهەمەکانی بە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی وشەی کوردی دادەندرێت لەکاری زمانو فەرهەنگ نووسیدا.[٨٩]

---

(٨٣) دیداری شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٦.

(٨٤) هێمن- لە بارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی ناوەرۆکی شیعرەکانی: ٩.

(٨٥) مؤسس الادب الكردي الحديث في كردستان الجنوبية، مجلة شمس كردستان، ع/ ٥، ٦: ١٣.

(٨٦) (٨٧) دیوانی وەفایی، چاپخانەی کوردستان: ١٤٥.

(٨٨) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٤: ٣٧٥

(٨٩) دیوانی وەفایی، محەممەد عەلی قەرەداغی: ٣٤.

(٩٠) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٤: ٤٣٦، ٤٣٧.

شیعرو بەرهەمی مەلا سالحی حەریق تایبەتمەندی هونەریو جوانکاری خۆی هەیە، سۆفیزم وەکو چەمكو تێگەیشتن لەلای ئەو شوێنی ئایدیۆلۆجیای گرتۆتەوەو بەتەواوی باوەڕی پێی هەبووەو هەر بەو چاوەش وەکو (سالیکی ڕێگای هەقیقەت) سەیری هەموو دیاردەیەکی کردووە.[90] ئەگەر وەفایی لە مەیدانی قوتابخانەی شیعری کوردیدا لە موکریان پێش کاروانو ڕچەشکێن بێت، ئەوا لەو هەرێمەدا ڕێبازی شیعری کوردی لەسەر دەستی حەریق بڵاوبۆتەوەو باوی سەندووەو[91] بە یەکێك لە شاعیرە مەزنو گەورەکانی ئەو مەیدانە سەیردەکرێت.[92] میسباحودیوانی (ئەدەب) شاعیری غەزەلی واقیعیو شاگردی قوتابخانەکەی وەفایی بووە،[93] (هۆنراوەکانی ئەدەب نرخێکی ئێستاتیکی تایبەتییان هەیە لە ئەدەبی کوردیدا، وە هۆیەکی گرنگ بوون بۆ بڵاوبوونەوەو پەرسەندنو گۆڕانی ئەدەبی کوردی لەناوچەی موکریان)[94] جوانی لە گوزارشتو ڕەوانی لە زمانو ڕەنگدانەوەی خۆشگوزەرانیو بەختەوەری لەژیاندا، بەرهەمەکانی ڕازاندۆتەوە، بەو پێیە بەئاسانی دەچێتە ناو دڵانەوە.
وەفاییو حەریقو ئەدەب شوێنی سێ قۆنگرە، یاخود سێ هەرەمیان لە شیعری ناوچەی موکریان پێکهێناوە لەتەك ئەوانەشدا شاعیرانی لەوێنەی شێخ ئەحمەدی کۆڕی موکریانی کە خاوەنی گوڵزارێکی ناوازەیە لەلالە زاری شیعری کوردی لە ناوچەی موکریانو.[95] (مەجدی – مەلیکولکەلامی سەقزی)و ئەدیبو مەجدی

---

(91) هەواری خالی ، سەرجەمی نووسینی هێمن: 35 ،72

(92) نووسەرانی مێژووی ئەدەبی کوردی مەلا سالحی حەریقیان لەریزی شاعیرانی ناوچەی بابان (سلێمانی) ریز بەندی کردووە. راستە حەریق شاگردو موریدی بلیمەتی قوتابخانەی شیعری بابان بووەو هەر لەو دەڤەرەش هاتۆتە جیهانو پێگەیشتووە،، بەڵام ژیانی ئەدەبی ئەو زاتە لە موکریان دەست پێدەکاتو هەر لەوێش تەواو دەبێت، بۆیە لەریزی شاعیرانی ئەو مەڵبەندە دەژمێردرێت.
بڕوانە:

- شیعرو ئەدەبیاتی کوردی: 119.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی: 421.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب4: 425.

(93) دیوانی وەفایی، چاپخانەی کوردستان: 145.

(94) عەبدوڵڵا بەگی میسباح - دیوان: 13.

(95) بڕوانە:

- دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆڕ، ناشر- سەید نەجمەدینی ئەنیسی "بەهار"، 1371.
- دیوانو شەرحی حالی شێخ ئەحمەدی کۆڕ، عەزیز موحەممەد پور، تاران، 1378.

مهابادیو سەید رەشیدو عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری هەر لە ڕێڕەوانی ئەم کاروانە بوونو هەریەکەیان دەستە چیلەیەکی لە بەهرەو هونەرو داهێنانی ئەدەبی خستۆتە سەر ئەو خەرمانەو بەمە سامانو گەنجینەیەکی ئەدەبی دەوڵەمەندو ڕازاوە لەو ناوچەیە پێکهاتووەو پەرەی سەندووە.[٩٦]

لەسەرەتای سەدەی بیستەمو سەروبەندی جەنگی جیهانیی یەکەم (١٩١٤ — ١٩١٨) شاعیرانی دەستەی یەکەمی موکریان بەهرەو بەخشینی هونەریان دەوەستێو قۆناغەکەیان بەسەردەچێ، کۆمەڵگەی کوردەواری لەو بەشەی کوردستاندا ژانی قۆناغێکی تازە لە گۆڕانکاری مێژوویی- کۆمەڵایەتیو سیاسی دەگوزەرێنێو لە ئاکامیدا دەستەیەکی دیکە لە شاعیرانی ناوچەی موکریان لە ساڵانی نێوان هەردوو جەنگدا پێرادەگەن، لە وێنەی مەلا مارفی کۆکەییو ئەبولحەسەنی سەیفی قازیو مستەفا شەوقی کە لەسەر بنچینەو بەستێنی بەرهەمی شیعرو ئەدەبیاتی قۆناغی پێش خۆیانو بەزۆریش لەسەر هەمان شێوەو رووخساری شیعری دێرین، گۆڕانو تەکانێکی دیکە لەو ڕەوتە بەرپا دەکەنو شەقڵی مەبەستو ناوەڕۆکێکی تازە لە کاروانی شیعری موکریانی ماوەی هەردوو جەنگدا (کە بابەتی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەیە) بەرپادەکەن.[٩٧] هەر لەسەر دەستی ئەمانەو لەدوای ئەمانەوەش کە دەشێ بە شاعیرانی قۆناغی گواستنەوەیان بناسێنین، نەوەی دووەمی شاعیرانی موکریان لەنێوەڕاستو نیوەی دووەمی ئەو سەدەیە پێدەگەن، کە هەرە دیارترینیان عەباسی حەقیقی، خاڵەمین، سەید کامیلی ئیمامی، عەتری گلولانی (نووری)، هەژارو هێمنو هێدی دەبنو...پەرە بە قوتابخانە شیعرییەکەی موکریان دەدەن. تا ئەوەی بزووتنەوە تازەکەی شیعری کوردی (نوێخوازیو تازەکردنەوە) لە دەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەمدا لەسەر دەستی نەوەیەکی بزۆزو چالاك لەوێنەی (عەلی حەسەنیانی، فاتحی شێخ الاسلامی، سوارەی ئیلخانی زادەو عومەری سوڵتانی و عابدی سیراجەدینی...) دێتە ئاراوە.[٩٨]

---

(٩٦) ئوسکارمان دەڵێ لەماوەی مانەوەمدا لە سابلاغ کە چەند مانگێك بووە (٢٠٠ قەسیدەو غەزەل)ی شاعیرانی کوردم کۆکردۆتەوە.

بڕوانە:

- تحفة مظفرية، پ: ١٦٧.

(٩٧) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، گ / گزینگ، ژ/ ١٣: ٦٣.

(٩٨) پێشڕەوانی شیعری نوێ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، گ/ پەیام، ژمارە/ ٣، ٤.

لەکۆتاییدا وەکو دەور کردنەوەیەکی مەبەستەکانی پێشوو دەتوانین بە راشکاوی پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین‌و بڵێین کە ئەزمونی نزیك بەسەدو پەنجا ساڵەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی لەناوچەی موکریان وەکو دیاردەیەکی هونەری لەڕەوتێکی پڕ لە داهێناندا لەو ماوەیە بێ پسانەوەو پچڕان بەردەوام بووە . بە لەبەرچاو گرتنی خەسڵەت‌و تایبەتییەکانی، بەفرە رەنگی لە داهێنان‌و سیمای رەسەنایەتی و قووڵی رەگداکوتان‌و پەرەگرتن‌و بڵاوبوونەوەی، دەشێ لەشێوەی تاقیکردنەوەو رێبازێکی ئەدەبی سەیر بکرێت‌و لەژێر ناوی ئەزموون‌و رێنیسانسێکی ئەدەبی لە ناوچەی موکریان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ناودێر بکرێت.[99] ئەم رێنیسانسە ئەگەر حیسابی بنەما دێرین‌و مێژووییەکەی بۆبکەین ئەوا ئەو حەقیقەتەمان بەو شێوەیە بۆ روون دەبێتەوە:

ـ لە بنەڕەتدا لقێکە لە قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لەوێوە سەرچاوەی هەلگرتووە.

ـ بناغە دارێژەرەکەی میرزا عبدولرەحیمی وەفاییەو ئەو بە یەکەمین نوێنەری ئەم قوتابخانەیە لە دیوی کوردستانی ئێران دەناسرێت‌و هەر لەسەردەستی ئەویش‌و هەردوو مەزن شاعیرانی وەکو حەریق‌و ئەدەب لە موکریان باوی سەندووەو چەسپاوە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی یەکەم شاعیرانی وەکو شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانی، مەجدی (مەلیکولکەلام)و مەلا رەسولی ئەدیب‌و مەجدی مهابادیش دەگرێتەوە. ئەم قۆناغە ئەگەر ناوی بنێین قۆناغی یەکەم‌و دێرینی ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان ئەوا لەسەرووبەندی یەکەمین جەنگی جیهانیدا دەبڕێتەوە.

ـ بەهۆی شاعیرانی دەورەی دووەم کە ژمارەیان نزیك بە ژمارەکانی پەنچەی هەردوو دەست دەبێت‌و لەناوەراستی سەدەی بیستەمەوە لە مەیدانەکەدابوون، ئەم ئەزموونە ئەدەبیە پڕ رەنگتر دەبێت‌و خەسلەت‌و تایبەتییەکانیشی بەتەواوی بۆ پێکدی‌و مەودای تەواوی خۆشی وەردەگرێت.

---

(٩٩) رووناکبیری کورد (کاك سەلاحەدینی موهتەدی) لە وتارێکدا بۆ یادەوەری سوارەی ئیلخانی زادە بەناوی (دە ساڵ دوای کاکە سوار) کە لە گۆڤاری (پێشەنگ)دا بڵاویکردۆتەوە، ئاماژەیەکی تایبەتی بۆ ئەم دیاردەو ئەزموونەی شیعری ناوچەی موکریان کردووە.

بڕوانە:

– سوارەو پەخشانی کوردی: ٧٧.

– له نێوان هەردوو نەوەداو لەماوە ساڵانی (١٩٢٠ - ١٩٤٠) کۆمەڵێ نووسەرو شۆڕە سواری مەیدانی ئەدەب لە موکریان هەڵکەوتوون کە ئەڵقەی پێکەوە گرێدانی زنجیرەی ئەو دوو دەورمیە پێکدەهێنن.

– لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا نەوەیەکی نوێو شۆڕشگێڕ لە شاعیرانی ناوچەی موکریان پێدەگەن کە ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە بنیاتو پێکهاتەی شیعری کوردی لەو هەرێمە بەدی دەهێنن.

– بەم شێوەیە ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی ماوەی سەدەو نیوێك لە تەمەنی پڕ لە برشتی خۆی تێدەپەڕێنێت، لەژێر ئاڵای ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان دەرژێتە نێو دەریای مێژووی ئەدەبیاتی کوردییەوە.(١٠٠)

---

(١٠٠) هێمن لە بارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی: ٩، ١٠.

باسی سێیەم

ڕاچەنین و گۆڕانکاری و پێشکەوتن (سەرەتاکانی سەدەی بیستەم)

ناوچەکانی کوردستانی ئێران بەتایبەتی مەڵبەندی موکریان بەهۆی هەڵکەوتی جیۆگرافییەوە بۆ ماوەیەکی درێژ مەیدانی دەسەڵات و ململانەی نێوان هەردوو هێزە تەقلیدیەکەی ڕۆژهەڵات (ئیرانی – عوسمانی) بووە، بۆیە هەر گۆڕانکاری و ئاڵوگۆڕێك کە لە هەناوو پەیکەری ئەم دوو هێزەدا بەرپا بووبێت بەهەردوو دیوی چاکەو خراپیەوە ئەوە ڕاستەوخۆ لەو دەڤەرە دەنگ و ڕەنگی داوەتەوە. لێرەدا زیاتر مەبەست ئەو جولانەوەو گۆڕان و هەژانە بنەڕەتییە هەمە لایەنەیە کە لە ئاکامی شۆڕشی دەستووری لە سەرەتای سەدەی بیست لەهەردوو دەوڵەتی ئیرانی – عوسمانی بەرپابببوون. ئەمانە بوون بەماکی قۆناغێکی نوێ لە هۆشیاری و بێداربوونەوەی کۆمەڵگەی کوردەواری لەباری سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەوە. ئەوەی پەیوەندی بە بارودۆخی کوردستانی ئێران و ناوچەی موکریانەوە هەبێت دەکرێ لە چەند خاڵێکدا دەستنیشان بکرێت:

١. پەرەسەندنی هەست و هۆشی نەتەوەیی:

ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجانی ئیرانی بەهۆی پەیڕەوی کردنیان لە ئاینزای سونەو هاوسنوور بوونیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بۆ ماوەیەکی درێژ کەوتبوونە ژێر نفوزو دەسەڵاتی دروشمی پان ئیسلامیزمی عوسمانی.[101] بەڵام لەدوای هەڵگیرسانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی نەهرییەوە بەهۆی فراوانی شۆڕشەکەوە بەشداری کردنی فراوانی خەڵکی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و، بەتایبەتیش موکریان کە شانۆیەکی سەرەکی بەڕێوەچوونی ڕاپەرینەکە بوو، لەدوای ئەوەش ئەو زوڵم و زۆرو ناڕەواییانەی لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە دەرهەق بە خەڵکی کورد لە ناوچەکە لە هەنگاوی سەرکوتکردنی شۆڕشگێران ئەنجامدرا هەست و هۆشێکی نوێ و ئازادیخوازانەی لەلای دانیشتوانی ناوچەکە بەجێ هێنابوو.[102] دوای ئەوەش شۆڕشی

---

(101) کێشەی کورد، ب١: ٢٠٥.

(102) ناسیونالیزمی کوردی (١٨٨٠ – ١٩٣٩): ٧٨.

دەستووری عوسمانی (١٩٠٨) بوو بە زەمینە خۆشکەرێك بۆ کوردەکانی ئەویَ کە داوای گەیشتن بە مافو ئازادی بکەنو هەستی نەتەوەیی ناسیۆنایزمی لەناویاندا چەکەرەی کردو بەتین تر بوو.[103] لە رۆژگاری مەشروتیەتی ئیران (١٩٠٥ – ١٩١١) لە شارەکانی رۆژهەلاتی کوردستان وەکو کرماشان، سنە، سەقز، بۆکان، مهاباد چەند ئەنجومەنێکی دەستورخوازی پێکهاتبوو کە ئەنجومەنی سەقز لە مەیدانی خواستە نەتەوەییەکانی کوردی ئێران لە هەمووان چالاکتر بوو.[104] ئەم ئەنجومەنە لەژێر چاودێری شاعیر، خۆشنوسو دادوەر مەلا محەمەدی کەریم کە نازناوی (کەوسەر)ی وەرگرتبوو پێکهاتبوو، کە رۆڵێکی بەرچاوی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆ ئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستورخوازان بکەن، هەروەها لەشاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراند.[105] بەلاّم بەو هۆیەوە کە موکریان ناوچەیەکی خێڵەکیو مەڵبەندی سەرەکی هۆزە کوردەکان بوو، سەرەك خێڵەکانیش زیاتر وابەستەی بەرژەوەندی پێکەوە گرێداوی خۆیان بە داموەدەزگای دارزیوی دەوڵەتی قاجارەوەبوون، بۆیە خواستی ئەنجومەنو دەستورخوازەکان لەچوارچێوەی هەندێ ریفۆرمی سیاسیو ئیداریو دادوەری تێپەڕی نەکرد.[106]

لە رۆژانی هەڵایسانی ئاگری شەڕی یەکەم تورکەکان لە رێگای پڕوپاگەندەو بانگهێشتی جیهادەوە لە هەوڵی راکێشانی خەڵکیدابوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی رووسەکان لە ناوچەکەدا. ئەم باوەڕە لە رێگەی پیاوانی خۆیان بەناو رەشە خەڵکەکەدا بلاودەکردەوە، لێرەدا مەسەلەی مەزهەبیش دەورێکی گرنگی گێڕاوە، بەلاّم بەشێك لە مەلاو زاناو رووناکبیرانی کورد کە لە بەندو باوی سیاسەتی دەربارو سەڵتەنەت ئاگاداربوون لە وێنەی شێخ باباو سەرداری موکریو میرزا فەتاحی قازی لە دژی ئەم بوختانو فیشالە وەستانو دەیانزانی مەسەلەکە نەوەکو لە پێناوی ئاینی

(103) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٤.

(104) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(105) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٣٤.

(106) سەرچاوەی پێشوو: ١٤٤.

پیرۆزی ئیسلام، بەڵکو بۆ هەریسەکەیە. ئینجا لەو نێوەدا (لە پاشخانی بیروباوەڕی مەزهەبییەوە مەسەلەی نەتەوەی کوردیش هاتە ناوەوە).[107]

لە سەردەمی رەزا شادا لە بەرانبەر سیاسەتی راگواستنی هۆزە کوردەکانو لە رووی زمان ئامانو یاساغکردنی جلوبەرگو رێورەسمی کوردەواری زنجیرەیەك راپەڕین لە کوردستاندا بەرپابوون، وەکو بزوتنەوەکانی سمایل ئاغای شکاك، مەلا خەلیلی گۆرەمەری، حافز سوڵتانی هەورامیو حەمە هەتیو.[108] لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیو ساڵانی دواتردا بزووتنەوە سیاسییەکەی سمکۆ سەریهەڵدا، راپەڕینی سمکۆی شکاك (١٩١٨-١٩٣٠) لە ناوچەکانی ورمێو لە مەڵبەندی موکریاندا کۆمەڵێك گۆڕانکاری مەزنی لەباری سیاسیو کۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ خۆیدا هێنا، بۆ یەکەمجار بیری ئازادیو سەربەخۆیی (خودموختاری) لە کوردستانی ئێران هێنایە ناوەوە،[109] تەنانەت هەندێ لە مێژوونووسان سمایل خان بە یەکێك لە رێبەرەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی لە قەڵەم دەدەن.[110]

لە ساڵانی ١٩٢٨-١٩٣٠ خەڵکی موکریان لە دژی سیاسەتەکانی رەزا شادا بەرێبەرایەتی مەلا خەلیل راوەستان هەموو زانایانی موکریان پشتیوانیان لەو راپەرینە دەکردو خەباتو بەرینگاری لە دژی سیاسەتە نوێباوەکانی رێژیمی پەهلەوی پەرەیسەندو هەموو لایەکی گرتەوە.[111] بەم شێوەیە دەتواندرێت کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتایی سەدەی بیست بەقۆناغی هۆشیاربوونەوەو گەشەکردنی بیری نەتەوایەتیو پەرەستاندنی راپەڕینو بزووتنەوەکانی کورد لەو پارچەیەی کوردستان بدرێتە قەڵەم.

٢. پەیدابوونی کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو ڕۆشنبیری

بەو هۆیەی ناوچەی موکریان مەڵبەندی هۆزو عەشیرەتە کوردەکانە، ئەوانیش بەزۆری یا گوندنشین یاخود کۆچەرو نیوەکۆچەرن، بۆیە سیستێمی -دەرەبەگی- خیڵەکی عەشیرەتی بەسەر پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکاندا زاڵ بووە هەتا

---

(107) ئیرانی کە من شناختەام: ٢٣٤.

(108) کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان: ١٩.

(109) کردها: ٦٥.

(110) مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا: ٩١.

(111) باروذۆخی سیاسی کوردستان: ٣٣٦.

بەشارەكانیش ڕادەگات، (لەگەڵ ئەوەی شارنشینی لە كوردستاندا مێژوویەكی كۆنی هەیە، بەڵام شارەكان لەنێو دەریای پەیوەندییە ئابوری، سیاسی، كولتورییە فئۆدالییەكاندا نقوم ببوون).[112] زۆربەی خەڵك هەم نەخوێندەواربوون هەمیش شارەكان بە گوندو دێهات گەمارۆ درابوون، بۆیە دامەزران و هاتنەكایەی كۆڕو كۆمەڵی سیاسیو فەرهەنگی لە موكریان وەدواكەوتووە. هەندێ لە پیاوانی هوشیارو ناوداری موكریان و كوردستانی ئێران لەسەرەتای سەدەی بیستەم لەتەك هەڵبژاردەیەك لە سیاسەتوان و ڕووناكبیرو ڕۆڵەی خانەدانەكانی گەلی كورد لە بەشەكانی كوردستان لە ئەستەمبۆلی پایتەختی عوسمانی كۆمببوون، ئەستەمبۆلی ئەو سەردەمە ناوەندێكی گرنگی سیاسیو كۆمەڵایەتیو فەرهەنگی بوو بۆ چینی هەڵبژاردەی هەموو گەلانی ژێر قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریا، نەخاسمە دوای ریفۆرمەكانی دەستووری ساڵی (١٩٠٨) كە كەشوهەوایەكی ئازادی داهێنابوو بۆ زاناو دڵسۆزان و خوێندەوارە كوردەكانی ئەوێ تاوەكو بیری نیشتمان پەروەریو كوردایەتی پەرەپێبدەن و بڵاوی بكەنەوە. ئەوە بوو كاتێك (كۆمەڵەی (هێڤی) لە ساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمبوڵ دامەزرا، قازی زادە مستەفا (شەوقی) مهابادیو قازی لەتیفی باوكیو محەمەد موفتی زادەی (میهری) سنەییش لە ڕیزی ئەندام و دامەزرێنەرانی ئەو كۆمەڵەیە بوون. (وەكو چۆن لە ڕیزی ئەندامە چالاك و كاراو خەباتكارەكانی "كۆمەڵەی پێشكەوتنی كوردستان"یش بوون كە لە ساڵی ١٩١٨دا دامەزراوە).[113] هەروەها هەندێ لە سەركردە كوردە ناسیونالستە ناودارەكانی ئەودەمەی دەوڵەتی عوسمانی، لە وێنەی ڕۆڵەكانی بنەماڵەی نەهری لە ساڵی ١٩١٢ (كۆمەڵەی ئیستخلاسی كوردستان)یان لە ئازەربایجان دامەزراند، كە ئامانجی یەكێتیو ئازادیو سەربەخۆیی كوردستان بوو.[114] هەر لەو وەختەدا عەبدولرەزاقی بەدرخانیش لە سەرەتایی ساڵی ١٩١٣ بە هاوكاری سمكۆی شكاك و كونسوڵی ڕوسی (چاریكۆف) كۆمەڵەیەكیان لە شاری (خۆی) دامەزراندوە كە مەبەستی برەو پێدانی زانست و خوێندەواری بووە لەناو ڕۆڵەكانی گەلی كورد لە ناوچەكە، كۆمەڵەی كوردیی كولتووری ڕۆشنگەری (گیخاندی) لە كۆتایی ١٩١٢و سەرەتای ١٩١٣ بە هەوڵ و تەقەلای سمكۆو عەبدولرەزاق لە شاری (خۆی) دامەزراو،

---

(112) ژیان و بەسەرهاتی عەبدولڕەحمان زەبیحی: ٢٢.

(113)ژین، كۆڤارا كوردی – تركی: ٢٩.

(114) ایرانی كه من شناختەام: ٢٣٠.

گەلێك دەوڵەمەندی كوردی دەستڕۆی تێچوو.[115] هەر لەو دەوروبەرەشدا لە ساڵی ١٩١٢ لەلایەن ژمارەیەك لە كوردی ئازەربایجان كۆمەڵەی (جیهاندانی) دامەزرێندرا كە ئامانجی رێبەرایەتی یەكێتی تێكۆشانی خەباتی كوردان بووە لەو ناوەدا.[116]

لە ساڵەكانی جەنگی جیهانیی یەكەمدا پێگەی كۆمەڵایەتی‌و سیاسی پیاوانی ئاینی كورد لە موكریان پتەوتر بوو بە تایبەت بنەماڵەی قازییەكان كە بۆ ماوەی یەك سەدەو لە نێوان ساڵانی (١٨٥٠ – ١٩٥٠) رۆڵێكی شەرەفمەندانەیان لە مێژوویی سیاسیی موكریاندا گێڕاوە، پیاوانی ئەم بنەماڵەیە لەپاڵ رۆڵە ئاینی‌و كۆمەڵایەتی‌و نیشتمانییەكەیاندا رۆڵێكی كولتووری‌و رووناكبیریی مەزنیشیان لەم ناوچەیەدا گێڕاوە.[117] تەنانەت پیاوێكی وەكو (سەیفولقوزات)ی مامی قازی محەمەد، خەتیبی نوێژی هەینی مهاباد، لە ساڵی ١٩١٥و لە كاتی جولانەوە ئازادیخوازەكەی شێخ محەمەدی خیابانی لە تەورێز رێكخراوێكی نهێنی بەناوی (بزووتنەوەی موحەمەد) لە نیشتمانپەروەرانی موكریان پێكهێناوە بەمەبەستی پشتگیری‌و پشتیوانیكردن لەو راپەڕینە، سەیفولقوزات پشتیوانی لە بزووتنەوە سەربەخۆیی خوازەكەی سمكۆش كردووە.[118] دوابەدوای شۆڕشی ئۆكتۆبەرو كشانەوەی لەشكری روس لە ناوچەكانی باكوورو خۆرئاوای ئێرانیش زەمینەی جموجۆڵی ئازادیخوازی لای ئازەری‌و ئاشووری‌و كوردەكان زیاتر پەرەی سەند.

لە ساڵەكانی (١٩٢٧ – ١٩٣٠) كۆمەڵەیەكی بچووك لە پیاوانی نیشتمانپەروەری موكریان پێكهاتبوو، چالاكییان دەنواندو لەگەڵ رێكخراوی (خۆیبوون)و شۆڕشی (ئارارات)دا لە پەیوەندی دابوون‌و هاوكاریان دەكردن‌و جارجاریش پەیوەندییان بە كوردستانی عێراقیشەوە دەكرد. لە رێبەرە ناسراوەكانی ئەو كۆمەڵەیە قازی محەمەدو شێخ ئەحمەدی سریلاواو قازی كاكە حەمەی بۆكان‌و (مەلا محەمەد سادقی قزلچی‌و مەلا ئەحمەدی فەوزی بوون).[119]

---

(115) بوژانەوەی رۆشنبیری‌و نەتەوەیی كورد: ١٤٠.

(116) كوردستان لە ساڵەكانی شەڕی یەكەمی جیهانیدا: ٣٦.

(117) بارودۆخی سیاسی كوردستان: ١٦٣.

(118) مێژووی كورد لە سەدەی نوزدەو بیست دا: ٢٤٦.

(119) قافلة من شهداء كردستان ايران: ١٣-١٤.

هێمن لەوبارەوە گوتویەتی: (فەوزی بە بڕوای من یەکێکە لە گەورە پیاوانی مێژووی کوردستان، ئەو لاوە کوردانەی لە سەردەمی پاشایەتی رەزاخانی پەهلەویدا، کە بە تەقلیدی ئەتاتورك خەریك بوو گەلی کورد لە کوردستانی ئێراندا بتوێنێتەوە، کوردایەتییان دەکرد یا راستەوخۆ شاگردی فەوزی بوون یا شاگردی شاگردەکانی ئەو، بەتایبەتی پێشەوا قازی موحەمەدی شەهید شانازی بەوەوە دەکرد کە شاگردی فەوزی بووە).(120) هەروەها باس لەوە دەکرێت کە کۆمەڵەی (خۆیبوون) لە ساڵی ١٩٢٩دا، مستەفا شەوقی وەکو نوێنەر دەنێرێتە شاری مهاباد، بەو مەبەستەی لقی رێکخراوەکە لە موکریان دابمەزرێنێ‌و نیشتمانپەروەرانی ناوچەکە لە دەوری ئاڵای (خۆیبوون) کۆبکاتەوە کە ئامانجی رزگاری کوردستان بووە. شەوقی (٣) ساڵێك لە مهاباد بەناوی پزیشکی دەمێنێتەوەو لەو ماوەیەدا بە هاوکاری قازی‌و خەڵکانی دی، پێگەیەکی قایم لەناو خەڵکدا پێك دەهێنێت تا ئەوەی پۆلیسی رەزاخان پێی دەحەسێ، ئەنجا بە ناچاری بەرەو ئەستەمبوڵ دەگەڕێتەوە.(121)

لە کۆتایی سیەکانیشدا رێکخراوێکی سیاسی بچووك بەناوی (پارتی ئازادیخوازانی کوردستان) بە سەرۆکایەتی (عەزیز زەندی) دامەزراوە، کە لە بەیاننامەیەکیدا مزگێنیِ هاتنی لەشکری سوڤیاتی‌و رزگاربوون لە کۆت‌و بەندی فاشیزم بە خەڵك رادەگەیەنێ، هەروەها خەڵك بۆ خەباتکردن هان دەدات بەمەبەستی بەدیهێنانی مافە رەواکانی گەلی کورد.(122)

بەم جۆرە بۆمان بەدیار دەکەوێت کە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم سەرەتای خەباتێکی رێکخراوەیی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و رووناکبیریی رێك‌وپێك‌و ئۆرگانیزەکراو بووە لەرێگەی کۆڕو کۆمەڵ‌و رێکخراوە جیاجیاکانەوە، کە بە دەستپێکی سەردەمی گۆڕانکاری‌و بەرەو پێشەوەچوونێکی ریشەیی دەژمێردرێت لە ژیانی خەڵکی ناوچەکانی کوردستانی ئێراندا. بەتایبەت مەڵبەندی موکریان، باری سیاسی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو دەڤەرە چۆتە قۆناغێکی نوێوە، موکریان ببووە لانەی گەشەکردنی بیری ناسیۆنالیزم‌و هۆش‌و ئاگایی نەتەوەیی‌و ئازادیخوازانە.

---

(120) تاریك‌و روون: ١١.

(121) لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردیەوە: ١٤٧.

(122) الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية: ٢١٢.

هەروەها باری خوێندەواریو زانستو شیعرو ئەدەبیات لە سییەکانی سەدەی بیستو ماوەی نێوان هەردوو جەنگدا پێشکەوتنێکی بنەڕەتی بەخۆیەوە بینی.

٣. بزووتنەوەی ڕۆژنامەگەریو چاپو قوتابخانە

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەپاڵ خەباتی سیاسیو کۆمەڵایەتی، ڕۆڵەکانی گەلی کورد پێیان نایە بوارو مەیدانی خەباتێکی تازەوە کە ئەویش خەباتی فەرهەنگیو ڕووناکبیریو ڕۆشەنگەری بوو، ئەوان پێیان وابوو کە بووژاندنەوەو گەشەپێدانی ژیانی ئەدەبیو ڕووناکبیری ڕۆڵێکی هەرە مەزن دەگێڕێ لە ڕزگارکردنی کوردان. دەستە چیلەی یەکەمی مەشخەڵو بلێسەی ئەم خەباتە ڕۆژنامەی کوردستان (١٨٩٨) بوو کە لەلایەن ڕۆڵەکانی بنەماڵەی بەدرخانەوە بەڕێوەبردراوە. لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕۆژنامەوانی کوردی لەچاو هی گەلانی دیکە درەنگ وەڕێ کەوتووە، ئەوا لە کوردستانی ئێرانیش زیاتر وەدواکەوتووە.[123]

لە ڕۆژگاری مەشروتەدا ڕۆژنامەکانی ئێران بەتایبەتی لەتارانو لە تەورێز ڕۆڵێکی گەورەیان لە وروژاندنی هەستو هۆشی خەڵکدا دەگێڕا، لەو سەردەمانەدا تەنها لە شاری تەورێز نزیکەی (٣٠) ڕۆژنامە چاپو بڵاودەکرایەوە کە بۆ ئەو ڕۆژگارە شتێکی کەم نەبوو.[124] نۆبەرەی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە کوردستانی ئێران گۆڤارێکی مانگانە بووە بەناوی (کوردستان) کە لە ساڵی ١٩١٢دا لەشاری ورمێ چاپو بڵاوبۆتەوە، ئەم گۆڤارە ماوەی دوو ساڵ ژیاوەو[125] لەلایەن مسیونێرە ئەوروپییەکان لە ژێر چاودێریو سەرپەرشتی عەبدولرەزاق بەدرخانو بەهاریکاریو هەماهەنگی هەریەکە لە سەید تەهای شەمزینیو سمکۆی شکاك تا ڕۆژگاری هەڵایسانی جەنگی یەکەم بڵاوبۆتەوە.[126] لە ساڵی ١٩١٣دا عەبدولرەزاق سەرۆکایەتی کۆمەڵەیەکی کولتووریو ڕووناکبیریشی دەکرد لە (خۆی) بەناوی کۆمەڵەی (گیخاندی) کە ئامانجەکانی بریتی

---

(123) کوردو عەجەم: ٣٥٣.

(124)تاریخچه روزنامەهای تبریز در صدر مشروطیت: ١٤.

(125) ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی: ١٩.

(126) بڕوانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی: ٦١٠.
- ڕۆژنامەگەری کوردی لە عیراقدا: ٥٢، ١٨٣.
- عەبدولرەزاق بەدرخان: ٥١.

بوون له: کردنەوەی قوتابخانە، دەرکردنی گۆڤارو رۆژنامەی کوردی، دانانی ئەلفوبێی تازەی کوردیو ناردنی لاوانی کورد بۆ دەرەوە بەمەبەستی خوێندن.[127]

له پاش کۆتایی هاتنی جەنگ هەردوو لاوی رووناکبیرو ئازادیخواز مستەفا شەوقیو محەممەد میهری لە ئەستەمبۆل تێکەڵ بە کۆمەڵی رووناکبیرو شۆڕشگێڕو ئازادیخوازانی کوردی دانیشتووی ئەوێ دەبنو لە خزمەتکردنی زمانو ئەدەبو بڵاوکردنەوەی رووناکبیری کوردی رۆڵێکی چالاکیان گێراوە.[128] مستەفا شەوقی بە هۆنراوە پڕ لە سۆزو کولو پاراوەکانی کە لەسەر لاپەرەکانی گۆڤاری (ژین ١٩١٨ – ١٩١٩)دا (کوردستان ١٩١٩-١٩٢٠)دا بڵاوی کردونەتەوە، هەستو هۆشی لاوانی کوردی هێناوەتە جۆشو خرۆش، ئەو مرۆڤە رووناکبیرە رۆڵێکی ئەدەبیو کولتووریو کۆمەڵایەتی تەنانەت سیاسی مەزنیشی هەبووە لەو سەردەمو رۆژگارەدا.

کەسی دووەم محەممەد میهرییە، کە لە بزووتنەوەی رۆشنگەریو رۆشنبیریو رۆژنامەوانی کوردیدا سەرەتای سەدەی بیست ئەستێرەیەکی دیارو مرۆڤێکی ناودار بووە. میهری کوڕی مەلا عەبدوڵلای دشەیی موفتی شاری سنە بووە، ساڵی ١٩١٢ دەچێتە ئەستەمبۆڵو دەبێت بە یەکێك لە زاناو پارێزەرە هەرە گەورەکانی ئەو شارە،[129] تێکەڵاوی کۆڕی رووناکبیرو شۆڕشگێرە کوردەکانی ئەوێ دەبێت، جگە لەوەی خاوەن ئیمتیازو مودیری مەسئولی گۆڤاری کوردستان بووە کە گۆڤارێکی نیوە مانگانەی (سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئەدەبیو زانستی) بووە لەماوەی ساڵانی (١٩١٩ – ١٩٢٠) لە ئەستەمبۆڵ بڵاوبۆتەوە، میهری بەردەوام بەهەر چوار زمانەکەی رۆژهەڵات وتارو بابەتی جۆراوجۆری تیادا بڵاوکردۆتەوە، نووسەر هاوکارێکی سەرەکی گۆڤاری (ژین)یش بووە، لە زۆربەی کۆمەڵە رۆشنبیریو سیاسییەکانی ئەستەمبوڵدا چالاکانە خەباتی کردووە، بایەخی بە زمانو رێزمانی کوردی داوەو لەم بوارەدا دوو کتێبی نوسیووە بە ناوی (مقدمه العرفان)و (ئەساس). ناوبراو تا پەنجاکانی سەدەی بیست لەسەر نووسینو خەباتی رۆشنبیری بەردەوام بووە چەندین وتاری بایەخداری لەبارەی زمانی کوردییەوە لە گۆڤاری (هەتاو)ی هەولێردا بڵاوکردۆتەوە[130]، لێرەدا

---

(127) بووژانەوەی رۆشنبیریو نەتەوەیی کورد: ١٤٠.

(128) ژین، کۆڤارا کوردی – ترکی: ٢٩.

(129) مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی، چ٢: ٥٩٩.

(130) گۆڤاری کوردستان (١٩١٩ – ١٩٢٠): ١٣.

وەكو روونكردنەوەی لایەنێكی پرشنگدار لە مێژووی رۆژنامەوانی كوردستانی ئێران پێویستە ئاماژە بە رۆژنامەی (كورد) بكەین، كە وەكو یەكەمین رۆژنامەی كوردی لە كوردستانی ئێراندا باسی كراوە. ئەم رۆژنامەیە هەواڵنامەیەكی حەفتانە بووە بەهەردوو زمانی كوردیو فارسی لەچاپخانەی (غیرەت) لەشاری ورمێ لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٢١ یەكەمین ژمارەی لێ بڵاوبۆتەوە. ئەم ژمارەیە زمانحاڵو ئۆرگانی بزووتنەوەكەی سمایلخانی شكاك بووە. بە گوێرەی سەرچاوەكان ئەم ڕۆژنامەیە سێ جار ناوی گۆڕدراوە، سەرەتا بە ناوی (ڕۆژی كورد - شەوی عەجەم) بووە، پاشان بۆتە (ڕۆژی كورد)و ئەنجا (كورد). سەرنووسەرو بەڕێوەبەرەكەی مەلا محەمەدی تورجانی (قزلجی) بووەو تەنها ژمارەیەكی لێ بڵاوكراوەتەوە.(131)

لە سەربردەی چاپو بڵاوكردنەوەی رۆژنامەكە بەدیار دەكەوێت كە سمكۆ زۆر مەبەستی بووە رۆژنامەیەك دەربكات لە وێنەی زمانحاڵی بزووتنەوەكەی بێتو سووریش بووە لەسەر ئەوەی زمانی كوردی بكات بە زمانی رەسمیو سەرەكی رۆژنامەكە. وەكو چۆن پەتەو بەڵگەی ئەو باجو گومرگەی كە لە بازرگانانیان سەندووە هەم بە زمانی كوردی بووە هەم چاپكراویش بووە.(132) بەو هۆیەوەش نە ژمارەكانی گۆڤاری (كوردستان) كە لە ساڵی ١٩١٢ نە ژمارەكانی رۆژنامەی (كورد)ی سەردەمی سمكۆ كە لە ورمێ چاپو بڵاوكراونەتەوە، هیچ ژمارەیەكیان تاوەكو ئەمڕۆ لەبەردەستدانین بۆیە ناتواندرێ تیشك بخرێتە سەر ناوەڕۆكو باسو بابەتەكانیان، تەنها ئەوەندە هەیە كە دەرچوونی بڵاوكراوە گەلێكی لەو شێوەیە لە هەلو مەرجی رۆژگارێكی وەهادا بە زمانی كوردی خۆی لە خۆیدا بە كارێكی گرنگو كاریگەر دەژمێردرێت سەبارەت بە بارودۆخی ژیانی سیاسیو فەرهەنگی گەلی كورد لە كوردستانی ئێراندا بەتایبەت بۆ سنوورو قەڵەمڕەوی ناوچەی موكریان.

لەم برگە زەمانیەدا دیسان ئاماژە بۆ رۆڵی كاریگەری قازی محەمەد دەكەین كە ئەو لە ساڵی ١٩٢٢ بەدواوە بەردەوام خەریكی وانەبێژیو دەرس گوتنەوە بووە، تا لە ساڵی ١٩٢٦ دەبێت بە بەڕێوەبەری (مەعاریف) لە مهابادو لەم پێناوەدا گەلێك فێرگەو قوتابخانەی لە ناوچەكە دامەزراندووە، لەوانەش یەكەمین قوتابخانە بۆ كچان لەو

---

(131) هەواری خاڵی (سەرجەمی نووسینی هێمن): ١٣.

(١٣٢) سەرچاوەی پێشوو: ١٥.

مەڵبەندەدا، لەپاشان لە ساڵی ۱۹۳۱ دەبێت بە قازی هەموو موکریان‌و تاوەکو ساڵانی جەنگی دووەم لەو پایەدا ماوەتەوە.[133]

هێمن لە باسی ساڵانی ۱۹۳۰ سەردەمی رەزا شادا وێنەیەکی زیندووی لە ژیانی سیاسی‌و رۆشنبیری لە موکریاندا وەبەرچاو خستووە: (لەو سەردەمە تاریك تنوك‌و ئەنگوستە لە چاوەدا لە مەڵبەندی موکریان بۆ بەرەبەرەکانی دەگەڵ سیاسەتی تواندنەوەی کورد، کۆمەڵێکی نهێنی لە زانایان‌و رووناکبیران‌و گەورە پیاوانی کورد بەڕابەرایەتی مامۆستا مەلا ئەحمەدی فەوزی، سەیفی قازی، پێشەوای نەمر، قازی بۆکان، شێخ ئەحمەدی سریلاوا، گەلێکی تر لە رووناکبیرانی ئەو سەردەمە پێکهاتبوو کە ئامانجی ئەساسی‌و هەرە گەورەیان پاراستن‌و پەرەپێدانی زمان‌و ئەدەبی کوردی بوو، کتێب‌و رۆژنامەی کوردی کە لە عێراق بڵاودەبوونەوە بە زەحمەت پەیدایان دەکردو بە ئیحتیاتەوە بەسەر لاوانی بڕواپێکراودا بڵاویان دەکردنەوە تا فێری کوردی خوێندنەوە بن، ئەوان بە تایبەتی مامۆستا فەوزی، دەستەیەك لاوی رووناکبیری پێگەیاند کە لە دوا رۆژدا شاعیرو نووسەری زۆر خزمەتکارو بەناوبانگیان لێ هەڵکەوت).[134] دیارە هەنگاوی لەم بابەتە بەدەرکردنی گۆڤارو رۆژنامەو دامەزراندنی چاپخانەو کردنەوەی قوتابخانەو بە زیندوویی هێشتنەوەی زمان‌و ئەدەب‌و کولتووری کوردەواری ئەگەر چی سەرەتایی‌و تاك‌و تەراو لەم مەلاو لەولاش بووبێت، ئەوا وەکو بەشێك لە پرۆژەیەکی ستراتیژی سەیر دەکرێت کە کورد لە بواری فەرهەنگ‌و رۆشنگەریدا پێی هەڵساوە، لەئاکامدا رەنگدانەوەی قووڵی بەسەر پێشکەوتن‌و ژیانی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و رۆشنبیری گەلی کورد لە مەڵبەندی موکریاندا هەبووە کە وەکو لانکێکی بیری سەربەستی‌و ئازادیخوازی لە مێژووی کوردستاندا حیسابی بۆ دەکرێت.

---

(۱۳۳) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ۲۵۸.

(۱۳٤) پێکەنینی گەدا: ٦ — ۷.

بەشی دووەم

شـــــاعیرانی نـــــاوچەی موکریـــــان
نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

باسی یەکەم

١. مەلا مارفی کۆکەیی

أ. کورتەیەکی ژیاننامەو ناساندن:

شــــاعیر وەرە قوربــــانی قەریحــــەو قەڵــــەمت بم
بینووســـه لـــه بـــۆ ئـــاکرەوو ئامێـــدو لورســـتان
بـــۆ میللـــەتی بێـــچارەیی بـــێ ســاحێبو ســـەردار
بەخـــسوس تەبەقـــەی کـــوردی عـــیراق و عەجەمـــستان
بـــۆ ئاتییـــه فکرێکـــی بکـــەن فرســـەتە ئـــەورۆ
تـــاکەی دەبـــنە چـــاو لەبـــەرو ئـــالەتی دەســـتان

گ/ نیشتمان، ژ/ ١: ٢٤

ئەگەر لە دەروازەی ئەم بانگو هاوارەی (شاعیر)، کە هەندێ جار وەکو نازناو یا تەخەلووسی شاعیر خۆیەوە لە شیعرەکانیدا هاتووە، بچینە نێو دنیای هونەرو داهێنانی شیعرو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان، ئەوا شوێنی بڵند گۆی رێنیسانسی شیعری ناوچەی موکریان لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا بۆ شاعیری جەربەزەو بلیمەت مەلا مارفی کۆکەیی دەبێت. ماوەی ژیانی ٧١ی سالە مەلا مارف (١٨٧٤ – ١٩٤٥)ماوەیەکی مێژوو سازو پڕ کارەسات بووە، کە مەلا مارف کۆکەیی نەتەوەکەی خۆی هەستپێکردووە، بۆیە دەنگی خۆی لێهەڵبڕیوەو هاوار دەکا:

بـــۆ بـــێ خەبـــەرن دەوری جەهاڵـــەت ســـوپەری بـــوو
بـــێ نـــووره چـــرای جامیعـــەیی بـــا دەپەرســـتان
ئەورۆکـــه لـــه فـــەن و هونـــەرو عـــیلم و ســـەنایع
هـەر کـورده کە بێ حیسسـەیە، باقی هـەموو وەسـتان

گ/نیشتمان، ژ/ ١ :٢٠

کۆکەیی لە ساڵی ١٨٧٤ لە گوندی (حاجی خۆش)ی محالی شارویرانی مهاباد لە دایك بووە، لە تەمەنی ١٢ ساڵیدا بۆ خوێندن روو دەکاتە سلێمانی و لە خانەقای (مەحوی) ماوەی دوو ساڵو نیو دەمێنێتەوە، پاشان بۆ دەڤەری خۆیان دەگەڕێتەوەو لای زانایانی نێوداری موکریان (مەلا محمدو مەلا عەلی تورجانی زادە) خوێندن تەواو دەکات. لە گوندو دێهاتی ئەو ناوە، (قاجری، سەید ئاوا، شاریکەند، قەرەکەند، زەنبیل، قەرەگوێز، دەروێشان) بە مەلایەتیو پێشنوێژیو تەدریسەوە ساڵانێك دەباتە سەر. لە ساڵی ١٩٢٤ رووداوی کوژرانی کوڕە گەورەکەی (مەلا عەلی) بە دەسیسەی نۆکەرانو شاپەرستان، دەبێتە هۆی ئاوارەبوونی مەلا مارفو بەناچاری روو دەکاتە شاری مهابادو لە مزگەوتی (شادەروێش) دەگیرسێتەوە.

لە موکریان کە باس لە مەلا مارف بکرێ، یەکەم شت باس لەو هەژاریو نەداریو دەست تەنگیو کڵۆڵیو نەگبەتییە کە ئاڵقاوی سەرتاپای ژیانی بووەو یەخەی بەرنەداوە. هێمن لەو بارەیەوە دەڵێ:(بەڵێ من پیاو بووم کە "شاعیرێك" بە کوێری لە برسانو لە خەمان عەمری خوای بە جێ هێنا. دیبوومو دەمزانی چەند زاناو خوێندەوارە چەند کۆمەڵناسە).[1] هاواری شاعیر شەرحو زبانحاڵی باری ناهەمواری خۆیەتی، ئەگەر بزانین لەدوا ساڵانی تەمەنیدا لە بینایی چاوانیش بێ بەش بووە:

لە سەربانی سەرم ڕاوەستە، تاوێکی تەماشاکە
کە پیریو فەقرو بێ چاوی چڵۆنم پێ دەکەن بازی
بەسەرماندا دەڕێژن گێژە لووکەی نەگبەتو میحنەت
غوباری ئیفتیقارو تۆزی دەردو گەردی بێ وازی
غەمو دەردو بەڵا، چین چینو سەف سەف دەورەیان داوم
وەکو ساڵلاتو ساحێب مەنسەبانی شورەوی و تازی
لەبەر هەیوانو نێوحەوشو حەساری مەسجیدی جامیع
بە تەنیا دێو دەچم وەك لەگلەگی مەشهوری دەریازی

دیوانی مەلا مارفی کۆکەیی:٢٠.

مەلا مارف شاعیرێکی بلیمەتو زرینگ بووە، پێش سەردەمی خۆی کەوتووە، لەکاتێکدا ئەو لە کۆمەڵێکی خێڵەکیو نەخوێندەوارو دواکەوتوودا هەڵکەوتووە،

---

(١) هەواری خاڵی: ٩٨.

کەچی هەستو هۆشی لەسەرەوەی ئاستی تێگەیشتنی دەوروبەرەکەی بووە، بەگوێرەی ئەو هێماو ئاماژانەی لە ناوەرۆکی بەرهەماکانیدا دەخوێندرێنەوە:
- شاعیر ئاگاداری تەواوی لە پێشکەوتنەکانی زانستو تەکنیکو سەنعەت لە دونیادا هەبووە، بۆیە میللەتەکەی هانداوە کە خۆ لە باوەڕو ئیعتیقادی کۆنو تەقلیدی دەربازکەنو لە هەوڵی پێڕاگەیشتنی هونەرو سەنعەتەکانی ژیانو دونیای هاوچەرخ دابن:

ئـــەورۆ لـــە فنـــونو هونـــەرو عـــیلمو ســـەنایع
هـەر کـوردە کـە بـێ حیسـسەیە، بـاقی هـەموو وەسـتان
بڕوانـــە لـــە نـــووری هونـــەرو شـــەمعی مـــەعاریف
تاریکـــە شـــەویش ڕۆشـــنە بۆتـــە قەمەرســـتان
گـــوێ بگـــرە لـــە رادیـــۆ کـــە بەیـــەك ســـانیە دێـنێ
باســـو خەبـــەری لەنـــدەنو پـــاریسو لەهـــستان
بـێ عیلمـی سـەبەب بـوو کـە بـەخۆڕایی لـەدەس چـوو
میـــسرو حەبـــەشو شـــامو عـــیراقو عەرەبـــستان

دیوان: ١٨.

ـ هەسـتو هۆشـی نەتـەوەخوازیو میللـەت پـەروەری شـاعیر لـە ئاسـتێکی گەشـاوەو پێشکەوتوودا بـووە، بۆیـە (مـەلا مـارف لـە دەورانـی خۆیدا بـە شـاعیری پێشکەوتوو ناسرابوو)،[٢] لە کاتێکدا دەبینین مانۆرە سیاسییەکان بەنهێنیو بە ئاشکرا لەنێوان زلهێزەکانی دونیاو وڵاتانی ئیستعمارگەر لە ئارادابوو بـۆ بەشـینەوەی میراتـی وڵاتـانی ڕۆژهەڵات، بێ ئەوەی حیسابو کتابێك بۆ گەلانی ژێر دەستەو بەشخوراوی ناوچەکە بکەن، لە کاتێکدا لە ڕۆژێکدا دەیان پەیمانو بـەڵێن دەبەسـتران‌و رادەگەیەنـدرانو لەژێرەوەش پایماڵ دەکران، لە ڕۆژگارێکدا کە هێشتا هاتنە ئارای قەوارەیـەکی سیاسی بۆ کـوردو پێکهاتنی سیستمێکی حوکمڕانی لـە شێوەی جەمهوریەتێکدا (لـە وێنـەی کۆماری دیموکراتی کوردستان)، لـە دڵی مێژوودا نووسـتبوو، مـەلا مـارف مانیفێستی سیـستمێکی سیاسـی بـۆ گـەلی کـورد پێشنیار دەکـات (دامەزرانـدنی جمهوریـەتێك لـە کوردستان) کە رەنگە کەم کەس بەخەیاڵیش پەی پێ بردبێت!

---

(٢)مەلا مارفی کۆکەیی، گ/ سروە، ژ/٢٥ : ١٩.

بــــرا بـــیری چـــرایێکی بکـــەن، تاریکـــە شـــەودادێ
قیـــامێکی بکـــەن تـــا فرســـەتە بیکـــەن بـــە جمهـــوری

گ/ نیشتمان، ژ/٥: ١٩.

- مەلا مارف زاتێکی حەق گۆو خاوەنی هەڵوێستی بوێرو ئازایانەبووە،[٣] لەوەش نەپرینگاوەتەوە کە رەنگبێ بەیانی باجی ئەو هەڵوێستانەی بدا، یا کردارو رەفتاری دوو فاقیو ناپەسەندی ئاغاو خانو سەرەك خێڵەکانی ناوچەکە لەبەرامبەر دەسەڵاتدارانی بێگانە لەلایەكو، دەرحەق بە جوتیارو رەشو رووتو رەعیەتەکانیان لەلایەنێکی دیکە قبوول بکات. ئەو هاتووە زۆر بە تووڕەیی شۆڕشو لەشکرکێشی سمایلائاغای شکاکی بۆ سەر شاری سابلاغ ریسواو شەرمەزار کردوە:

شـــاعیر عمـــوومی کەوتنـــە مـــەقالاتو بۆڵـــە بـــۆڵ
مـــەتحی وەتـــەن دەکـــەن، بـــە قەســـیدەی شـــڕو شـــڕۆڵ
تـــەعریف دەکـــەن لـــە میللـــەتی کـــوردی بـــە ســـەد زمـــان
پـــاك بوونـــە چاووشـــێکی بـــەبێ دەمبـــەگو دەهـــۆڵ
کـــوردیش چ کـــوردە، میللـــەتی خـــۆ خـــۆرە پێکـــەوە
بـــۆ گیـــانو مـــاڵی یـــەکتری سمکـــۆل دەکـــەن لـــە خـــۆڵ

تا لە کۆتاییدا دەڵێ:

مەیرێـــسە بەســـیە شـــاعیری چـــەپرەك بڵـــێ بڵـــێ
رەبـــبی وڵاتـــی کـــوردی ببینیـــن بـــە چـــۆڵو هـــۆڵ

دیوان: ٤٨ .

مەلا مارف شاعیرێکی واقیعی بووە، پێی لەسەر عەرزو لە هەناوی کۆمەڵەکەی خۆیدا ژیاوەو ژیانی لەگەڵ گێرەو کێشەی زۆر تێکەڵاو بووە. گرفتاریو نەداریو کوێریو نابیناییو سەرباری ئەمانەش، گێچەڵ و هەراسانی لە چنگ ژاندارمو پۆلیسی رەزا شا، لە شیعرێکی جواندا بە وردی ئەم هەلومەرجەی دەوری ژیانی داوە باس دەکات:

(٣) ناودارانی موکریان، عبدالله سەمەدی، www.dengekan.com

مودەتێکـــە نەفـــسی حیـــز حـــوکمی خـــراوم لێـــدەکا
هـــەر بەقـــەهرو کینـــە دەڕوانێـــتو چـــاوم لێـــدەکا
هەرچـی فیکـری لێدەکـەم ڕێگـای خەلاسـیم بـۆ نییـە
بـــەو چـــلەی زســـتانە داوای تـــاوو ســـاوم لێـــدەکا
دەچـــمەوە مـــاڵ، مـــاڵو منـــداڵ دێـــنو دەورەم لێـــدەدەن
یـەك تەمـەنناى قەنـدو چـا، یـەك نـانو ئـاوم لێـدەکا
ڕوو لـــە بـــازاڕی دەکـــەم ئـــەمجارە ئـــەڕبابی تەلـــەب
هـــەر کەســـێ تووشـــی دەبم داوای دراوم لێـــدەکا
دەچـمە سـەر چـۆمو خیابـان، یـەك نەفـەس ئاسـوودەبم
شـــارەبانی حـــازرەو داوای کـــڵاوم لێـــدەکا
دەردی بـــەدتر لـــەم هـــەموو دەردانـــە دەردی پیرییـــە
جـەرگی لـەت لـەت کـردووم، داوای هـەناوم لێـدەکا
سـەیری خۆشـتر مـن کـە (مـەعروف)م لـەنێو ئـەو شـارەدا
تـــازە ئیحـــسائییە داوای ئیـــسمو نـــاوم لـــێدەکا

دیوان: ٣٤.

کۆکەیی وەك لەمەیدانی بیری سیاسیو نەتـەوەخوازیو نیشتمان پەروەریـدا شاگردی بلیمـەتی حـاجی قـادری کـۆیی بـووە، لـە مەیـدانی وەسـفو ستایشی سروشـتی پـاکی نیشتمانیـشدا قەسـیدەیەکی بـەهاری ڕازاوەی هۆنیوەتـەوە کـە لەگـەڵ قەسـیدە بەهارییەکەی حاجیدا بەرامبەرن، لەگـەڵ ئـەوەدا کە باسی خێـوەتی گـوڵو گـوڵزارو شەونمی سەر ڕووی لالەزار دەکات لە دەشتو دەر، بـە پـلارو لاقرتـێ سەرو پۆتـەلاکی وشکە سۆفیش دەکوتێتەوە:

ســـۆفی وەرە هـــەنگامی گـــوڵ و فەســـڵی بـــەهارە
وەختـــی تـــەرەب و عـــەیشو دەمـــی گەشـــتو گـــوزارە
پیـــشەو عەمـــەلت حیلەیـــە، تـــەزویرو ڕیایـــە
تـــۆ بەشـــقی خـــوا دا پـــێم بڵـــێ ئـــەم کـــارە چـــە کـــارە
بـــەم ڕیـــشەوە تاکـــەی دەبـــڕی ڕیـــشەیی عـــومرت
ئـــەم ڕیـــشە مەگـــەر تیـــشەیە یـــا شـــەققە مـــشارە

. تێفکــــره تەماشـــاکه لــــه کووچــــەو لــــه خیابــــان
ســـۆزی نەیـــه نەشـــئەی مەیـــه ئـــاوازەیی تـــاره
پـــۆل پـــۆل ســـەفی مەحبووبـــه لـــه گـــوڵزارو چـــەمەندا
تـــۆ دێـــوی مەگـــەر مـــەنزڵی تـــۆ هـــەر لـــه موغـــاره
رایخـــستووه فەرڕاشـــی ســـەبا فەرشـــی زومـــەڕەد
وەك ئەتڵەســـی یەكڕەنگـــه بـــەبێ گـــەردو غوبـــاره

دیوان: ١٥.

كۆكـەیی بـەوه ناسـراوه كـه بـەهۆی نـەداری‌و دەسـت تـەنگییـەوه رووی كردۆتـه پیـاو چاك‌و خواپێداوەكانی موكریان‌و شیعرو قەسیدەی ستایش‌و پیاهـەڵگوتنی لـه شێوەی (سـواڵنامه)دا بـۆ نووسـیون، هـەژار لـەو بارەیـەوه دەگێڕێتـەوەو دەڵـێ: نیزامـی‌و فیردەوسـی‌و...زۆربـەیان لـەو شـاعیره گەورانـه بـه سواڵكەری ژیـاون، ئەوانـەی خـۆم دیتمن‌و زۆر له خـۆم شـاعیرتر بـوون، وەك مـەلا مـارفی كۆكـەیی، قەسـیدەیەكی سـەد بەیتی بۆ تاجرێك دەنووسی دەیگەیانده تەشقی عاسمان، نیـو كیلـو گۆشـتی دووتمـەن بایی بۆ دەنـارد....یـا ئـەوەتا سواڵنامـەی بـۆ هـەره پیاوی خـوێڕیش دەنووسـی‌و ئیـوا هـەبوو پارەی ده نـانی بـۆ نـەدەنارد.[٤] بـەڵام نێـوانی لەگـەڵ سـەیفی قـازی شـاعیری هاوتەمـەنی خـۆش بـووەو وا هـەبووه بـه نامـەی شـیعری پریاسـكەی دڵـی خـۆی بـۆ كردۆتەوه:

رایـــەڵ‌و پـــۆی تێكـــچووه ماشـــێنەكەی چـــەرخی فەلـــەك
هـــەروەكو ئـــەوزاعی مـــن ئـــاڵۆزو دەرهـــەم بەرهەمـــه
چـــون بەهـــەر شـــكڵێ لـــه مـــەزووعات و مـــەحمولاتی خـــۆم
هـــەر قیاســـێ هەڵدەبەســـتم بـــێ نەتیجـــەو ئەعقەمـــه
مەســلەحەت وایـــه كـــه شـــەرحی حـــاڵی خۆمـــت پـــێ بڵـــێم
تـــا بزانـــی زەخـــم‌و دەردم بـــێ دەواوو مەرهەمـــه
هـــیچ درۆ ناكـــەم جـــەنابی (ســـەیف) ئەگـــەر بـــاوەڕ ئەكـــەی
بـــەو خودایـــەی خـــاڵقی كورســـیی و عەرشـــی ئـــەعزەمه

دیوان: ٣٣.

---

(٤) چێشتی مجێور: ٣، ٤٥.

کۆکەیی بەھەر چوار زمانی کوردی، فارسی، عەرەبیو تورکی شیعرو هۆنراوەی داناوە، جگە لە دیوانی شیعرە کوردییەکانی، دیوانێکی فارسی چاپکراویشی هەیە کە لە ساڵی ١٩٦٢ لە پاکستان لە ٢٠٨ لاپەڕەدا لەلایەن محمد ئەمینی میسری (سەیدیان)ەوە لە چاپ دراوە. شیعرە فارسییەکانی چی لەبەر شیعرە کوردییەکانی کەمتر نییە، یەکێك لە گرنگترین بەرھەمە فارسییەکانی پارچە پێنجینێکی (٢٤) بەندییە کە چ لە بواری کۆمەڵناسی کۆمەڵی کوردەواری بێ، چ وەکو لاپەڕەیەکی مێژووی موکریان بەرھەمێکی ئەدەبیی گرنگو بایەخدارە.[٥] ھەروەھا پێنجینێکی فارسی ناوداریشی لە بۆنەی مەرگی ناکامی مەلا عەلی کوڕی داناوە، کە بەندی دەستپێکی زۆر ناوبانگی پەیداکردووەو لەناو خەڵکیدا بڵاوبۆتەوەو بووە بە ناسنامەی مەلا مارف، کە دەڵێ:

منم آن شاعر معروف بهر شهرُ بلد
مرکز دایره بخت بدو گالع بد
برسرم تاخته یك لشکر بیحدُ عدد
نفراتش همه خون خوارتر از ببرو أسد
افسرانش همه داو السرگان اندو کێبه[٦]

کۆکەیی لە کۆتایی قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی) کە لە بۆنەی کارەساتی لافاوی شاری مهابادا گوتویەتی لۆمەی خۆی دەکاتو دەڵێ:

مەقامی تۆ نییە وەعزو نەسیحەت شاعیری سووتاو
وەکو پەروانە بۆ دونیا بڕۆ لەم خەڵکە خۆت لادە
شیعارو مەسلەکی ئەشعاری تۆ تەنقیدو تەمجیدە
بەکارت نایە ئەم مەیدانە ئەسپی خۆت لەوێ لادە

دیوان: ٤٤.

ئەنجا (تەنقید)ی کۆکەیی ھەندێ کەڕەت دەگاتە رادەی ئیشاندنی ھەندێ کەسو ھەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی، با لە ژێر پەردەو پەرۆی شێخو خەلیفەو ئاینداریشدا

---

(٥) پێنج خشتەکییەکی فارسی مەلا مارفی کۆکەیی، عەبدوڵڵا سەمەدی، www.dengekan.com

(٦) دیوان ملا معروف متخلص بشاعر کوکی: ٧٤.

حەشار درابێت. هەڵمەتی پلینگانەی شاعیر لێرە بۆ سەر خانەقای خەلیفەیەکی شێخانی زەنبیلە، دیارە رەفتارو هەڵسوکەوتی نەکەوتۆتە بەر دڵی شاعیر بۆیە خانەقاکەی بە (مەکتەبخانەی تەدلیس) ناوزەد دەکاو بەم جۆرەش خەلیفە دەشێلێت:

تەماعم بوو بکەم مەتحی خەلیفەی شاهی زەنبیلی
کە تێفکریم لە قووەت خاریجە تەشریح‌و تەفسیلی
لە باب و فەسڵی تەزویرو ڕیا هێند چوست‌و چالاکە
هەموو کەس خۆ دەپارێزێ لە مەکرو کەیدو تەزلیلی
وەکو جەردەی موسەلەح دەچێتە سەر رێگەی موسوڵمانان
بە ئیمان ئیکتیفا ناکا دەکا نەزعی سەراویلی
هەموو ڕۆژێ لە مەکتەبخانەی تەدریس‌و تەدلیسی
دەنووسن سەد جەوازی نومرە یەك روتبەی عەزاریلی
بەریش‌و سورەت‌و عەممامەو شکڵ و هەیولائی
بە لەحنی نازك‌و قەوڵی ئەکازیب‌و ئەباتیلی
فریوی جاهیلی وەحشی دەدا بێچارە نازانێ
مەقام‌و مەنزڵی ئیبلیسە ریشوو پێچ‌و مەندیلی
أيا مَن قُلتَ أنّ الشعرَ عِصيانٌ وَ نُقصانٌ
لكم إحسانكُم يا لائمي، نقصي وذنبي لي

دیوان: ٧٢.

دوا دێری قوفڵی پارچەکە بەروونی باڵادەستی‌و توانای شاعیرانەی مەلا مارف، بەسەر زمان‌و سەبکی غەیری کوردیش لە هۆنراوەدا نیشان دەدات.

شیعر لە کۆمەڵێکی نەخوێندەوار، غەرقی دابوو دەستووری خێڵەکی‌و دەرەبەگایەتی وەکو موکریانی ساڵانی (١٩٢٠ – ١٩٤٠)ی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، هەر دەبێ خاوەنی پەیامێکی کۆمەڵایەتیی هاندەرو هوشیارکەرەوە بێت. بە زمان‌و بەیانێك بدوێت تاوەکو خەڵکەکە تێی بگات‌و لێی حاڵی بێت، لێرەوە مەلا مارف وەکو زانایەکی چاکەخوازو چاکسازی کۆمەڵایەتی، بە چەکی شیعرو هۆنراوە، هاتۆتە مەیدانی هاندان‌و تین وەبەرنانی کۆمەڵگاکەی، تەوس‌و پلاری تێگرتوون، کەم‌و کورتی‌و

ناشرینییەکانی ئاشکرا کردوون، رەخنەی لێ گرتوونو رێگای دروستو چاکەو پێشکەوتنی بۆ دەستنیشان کردوون.

بۆیە شاعیر لەم بوارەدا پێشەنگەو لە بەرهەمەکانیدا چەمكو ناوەرۆکێکی سەر بە قوتابخانەی ریالیزمی دەربڕیوە. ئەگەرچی لە چوارچێوەو شێوەی دێرینی شیعری عەرووزیشدا لاینەدابێت. لە موکریان لە پێش مەلا مارف شاعیرێك بەدی ناکەین ئەوەندە خەمخۆرو بەتەنگ پێشکەوتنو سەربەستییەوە بوو بێت، ئەوەندە دژ بە دابو نەریتە کۆمەڵایەتییە باوەکان وەستابێت، ئەوەندە واقیع بینانانەو بێ پەردە دەردو دەرمانەکانی دەستنیشان کردبێت. ئەوەندە داکۆکی لە بیری زانستی کردبێتو پەرۆشی قەومو نیشتمانەکەی بوو بێت. بەر لەوەی ئەم چەند دێرە بە کۆتا بهێنین وا چاکە پەنجە بۆ راستییەك رابێڵین کە ئاوایی (کۆکە) جگە لە مەلا مارف زێدی دوو شاعیری ناوداری دیکەی موکریانە، یەکەمیان مامۆستا (عەباسی حەقیقی)یەو ئەوی دیکەش (خالەمین)ە. کۆکەیی لە ساڵی (١٩٤٥) کۆچی دوایی کردووەو لە مەهاباد سەری ناوەتەوە.

ب. رابەری سەرچاوە سەبارەت بە ژیانو بەرهەمی شاعیر:

١. گۆڤاری نیشتمان ١٩٤٣- ١٩٤٤ زمان حاڵی (کۆمەڵەی ژێکاف)، جەمال نەبەز، بنکەی چاپەمەنی ئازاد – سوید، ١٩٨٥.

مەلا مارف هێشتا لە ژیان دابووە کە گۆڤاری نیشتمان لە مەهاباد دەرچووەو بڵاوبۆتەوە، لە بەڕێوەبەری بەرپرسو بڵاوکەرەوەی گۆڤارەکەش (عەبدولرەحمانی زەبیحی) نزیك بووە،[٧] لە ژمارەکانی (١)، (٣، ٤)، (٥)، (٦)ی نیشتماندا چوار پارچە شیعری نیشتمانیی مەلا مارف بڵاوبۆتەوە، واتا لە هەر ژمارەی پارچەیەك بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە گۆڤارەکە لە ساڵانی (٤٣ – ٤٤)دەرچووەو مەلا مارفیش لە ساڵی ١٩٤٥دا وەفاتی کردووە. دیارە ئەم بەرهەمانە دەبنە دوایین ئەزموونەکانی شیعری ئەو،[٨] لەوێدا لە ژێر نازناوی (شاعیرێکی بەناوبانگ – بوێژێکی ناودار) ناوبراوە. دیارە هەڵومەرجەکە وای خواستووە کە ناوی راستەقینەی شاعیر ئاشکرا نەکرێت وەکو دابی زۆر لە نووسەرانی گۆڤارەکە. دواتر تەنها یەکێك لەم هۆنراوانەی

(٧) دیدار لەگەڵ مستەفای کۆکەیی (نەوەی شاعیر)، مەهاباد، ئەیلولی ٢٠٠٥

(٨) برا بیری چرایێکی بکەن، عبدالله سەمەدی، www.dengekan.com

(بە دەستكارييەوە) لە ديوانەكەيدا چاپ كراوەتەوە، ئەم چەند بەرهەمە بۆ هەڵسەنگاندنو ناسينى بيرو باوەڕى شاعير زۆر بايەخدارن.[9]

٢. گۆڤارى هاوارى كورد، ژمارە (١)، رەزبەرى ١٣٢٤/ ١٩٤٥. وتارێكى لەلاپەڕە (٧ - ٨)دا بڵاوكردۆتەوە لە ژێر سەردێرى: كوردى بەناوبانگ - مەلا مەعروفى كۆكى، ئەم وتارە تەنها چەند مانگێك لە دواى كۆچى دوايى شاعيرەوە نووسراوە، بۆيە لەم لايەنەوە بايەخى بەديار دەكەوێت.

٣. ديوانى مەلا مەعروف كۆكەاى، سيديان، مەهاباد، ئيران، ١٣٤٦/١٩٦٧.

ديوانێكى پڕ لە هەڵەو پەڵەيە، كەمو كورتى زۆرى تێدايە هەم سەرجەمى شيعرو بەرهەمەكانى شاعيرى تێدا كۆ نەكراوەتەوەو هەميش دەستكارى بەرهەمەكان كراوەو لێى زيادكراوەو شتى خراوەتە پاڵ. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا تا ئێستا سەرچاوەيەكى باشە سەبارەت بە ژيانو بەسەرهاتو سەربردەى مەلا مارف، هەروەها بەشى هەرە زۆرى بەرهەمە كورديیەكانى شاعيرى تيادا كۆكراوەتەوە. سەبارەت بە مێژووى ژيانى شاعيرو ساغكردنەوەى بەرهەمەكانى لە هەموو ئەو وتارو سەرچاوانەى كە دواتر نووسراون پشت بە زانيارييەكانى ئەم ديوانە بەستراوە.

٤. ديوان ملا معروف متخلص بشاعر كوكى، ئەمە ديوانى شيعرە فارسيەكانى شاعيرە، بەخەتێكى نەستەعليقى جوان نووسراوەتەوەو هەر بە هەوڵو كۆششى (سيديان) خۆى لەساڵى ١٣٤١/١٩٦٢ لە پاكستان لە ٢٠٨ لاپەڕەدا لە چاپدراوە. بەشى زۆرى بەرهەمەكانى ئەم ديوانە لە غەزەلو قەسيدەو تەركيب بەند پێكهاتوون، مەلا مارف يەكێكە لەو شاعيرە كوردانەى كە لە نەزمى فارسيدا لە ناوچەى موكريان دەستێكى زۆر باڵاى هەبووە.

٥. گلزار شاعران كردستان – سيد عبدالحميد حيرت سجادى، تهران، ١٣٦٤.

٦. مێژووى وێژەى كوردى، صديق بۆرەكەيى (صفى زادە)، بەرگى-٢، انتشارات ناجى-بانە كردستان، ١٣٧٠.

٧. تاريخ مهاباد، سيد محمد صمدى، انتشارات رهرو، مهاباد، ١٣٧٣.

٨.تاريخ فرهنگ وادب مكريان، ابراهيم افخمى، جلددوم، ناشر: محمدى سقز، ١٣٧٣.

٩. شاعران كرد پارسى گوى، سيد عبدالحميد حيرت سجادى، تهران، ١٣٧٥.

١٠. چێشتى مجێور، هەژار، پاريس، ١٩٩٧.

---

(٩) سەرچاوەى پێشوو.

١١. زانایانی کورد، محمد سالّح ئیبراهیمی (شەپۆڵ)، چاپەمەنی سەقز (محمدی)، ١٣٧٩.
١٢. تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی، جلد دوم، تهران، سروش، ١٣٨٢.
١٣. کۆمەڵێك وتارو باسی جۆراوجۆر لە بارەی مەلا مارف لە بەرگەکانی رشتەی مرواریو گۆڤارو رۆژنامەکانی وەکو (سروە، مهاباد، رصد..) بڵاوکراونەتەوە.
١٤. سید عەبدولای سەمەدی مهابادی لە سایتی: www.dengekan.com دوو لێکۆڵینەوەی سەبارەت بە شاعیر بڵاوکردۆتەوە، یەکێکیان سەبارەت بەو چوار پارچە شیعرەیە کە لە کاتی خۆیدا لە ژمارەکانی گۆڤاری نیشتماندا بڵاو بوونەتەوە، دووەمیان سەبارەت بە ساغ کردنەوەو لێکدانەوەی پێنجینە فارسییە نێودارەکەیەتی.

باســـــی دووەم

٢. ئەبولحەسەنی سەیفی قازی (سیف القضات)

أ. ژیننامەو ناساندن:

یەکێکە لە شاعیرو پیاوە مەزنەکانی ناوچەی موکریان، برا بچووکی میرزا فەتاحی قازیو قازی عەلی بووە، مامی پێشەوا قازی محمدو سەدری قازیو باوکی حەمە حوسێن خان (شەهیدانی چوارچرا)ی کۆماری کوردستان بووە.[١٠] لە (مانگی بانەمەڕی ١٢٠٠ای هەتاوی – ٢٨ نیسانی ١٨٧٦) لە شاری سابلاغ هاتۆتە دنیاوە، میرزا قاسمی باوکی پیاوێکی زاناو پێشەوای ئاینی ناوچەکەو قازی شار بووە.[١١] لەو شوێنەوارە پڕ لە زانستو بەهرەیە پێگەیشتووە، شارەزایی لە ئەدەبو سیاسەتو زانستو زانیاریدا پەیداکردووە، لەلای مەلاو زانا ناودارەکانی موکریانی ئەو سەردەمە خوێندوویەتی تا بە پلەی مەلایەتی گەیشتووە، ماوەیەك لە مەهابادو لە دواییدا لە گوندی (گویگجەلی) کە مەڵبەندێکی خۆش ئاوو هەوایەو لەسەر چۆمی جەغەتوی نزیك مياندواوە، جێگیر دەبێتو ژیان بەسەر دەبات. تا لە ڕێبەندانی ١٣٢٣/ ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات.

سەیفی قازی گەورە پیاوێکی زاناو ڕووناکبیرو خوێندەوارو کارامەو بە ئەزموونی موکریان بووە، (زیاتر خەریکی کاری سیاسیو کۆمەڵایەتیو کشتوکاڵو موڵکداری بووە، سۆفیو دڵتەڕ بووە، شاعیری پیشەی هەمیشەیی نەبووە، کەچی لە ریزی شاعیرە بەرزەکان دەژمێردرێ، جگە لە زەوقی شاعیری کۆمەڵناسو مێژووزان بووە).[١٢]

هێمن لەو باسەیدا کە بەناونیشانی (مامۆستای شاعیرانی موکریان) لە بارەی سەیف نووسیویە، دەڵێ: (سەیفی قازی خۆی قوتابخانەیەکی نوێی لە ئەدەبی کوردیدا کردۆتەوە، بە یەکەمین شاعیری کوردستانی ئێران دەناسین کە بای داوەتەوە سەر

---

(١٠) هەواری خاڵی: ٣٤.

(١١) دیوانی سیف القضات: ١٤.

(١٢) هەواری خاڵی: ٣٥.

ئـەدەبی فولکلـۆری کـوردی‌و بـە زمـانی زەحمەتکێـشان‌و رەنجبـەرانی لادێ شـێعری گوتووە، تێکۆشاوە تەعبیری ناسك‌و رەسەنی کوردانە لە شێعری ساکارو جوان‌و رەوانی خۆیـدا بگونجێنـێ، وشـەی پـەتی‌و رەسـەنی کـوردی لـەکار بێنـێ‌و زمانەکـەمان بـە چەشنێکی وەستایانەو شارەزایانە بژاربکاو، وشەی بێگانەو نامۆی لـێ دەرباوێـژێ‌و بـە شایەدی هەموو زمانناسێك لەم کارە بە کەڵکەدا زۆر سەرکەوتووە.)[١٣]

لە پارچە شیعری (تفلّی دڵ)دا شاعیر بە پێڕەوی لەشاعیرانی کلاسیکی پێـشی خۆیـدا دەڵێ:

داێـــم دڵـــم بـــە ناڵـــەو زاری‌و فیغـــان دەڵـــێ
خـــۆش بـــەو شـــەوەی کـــە رۆژی روخـــی دڵبـــەرم هـــەڵێ
تفلّـــی دڵـــم گـــرِوی شـــەکەری لێـــوی گرتـــووە
بـــەو دوو هـــەنـــارە ژێـــری کـــەوە، بـیـخـــە بـاغـــەڵێ
زولفـــت وەلادە رووت بنوێنـــە بـــە دەفعـــەیێ
شـــەو رابـــرێ، ســـتارە نـــەمێـنـێ، قـــەمـــەر هـــەڵێ
بـەو زولفـە میروەحـەت مەکـە مـەنعم لـە شـەهدی لێـو
تـەیـرێـکە دڵ زەعـیـفـە، دەتـرسێ لـە داوەڵێ
ئـــەو قافیـــەت بەســـانی دڵـــی مـــوددەعی حەســـەن
تـەنگە، درەنـگە، مـەیلی بـە جـەنـگە، هـەڵێ، مـەڵێ

دیوانی سیف القضات: ٣٣

(هێرش) لە مەڕ شیعرو پێشەنگیی سەیفی قازییـەوە دەڵـێ: (یـەکێك لـەو شاعیرانەی کە دەکرێ وەك پێشەنگی شیعری نیشتمانی‌و سیاسی موکریان نێوی بێنین کـە شـوێن پێی لەسەر شاعیرانی دواتـری موکریـان بـەروونی دەردەکـەوێ سـەیفی قازییـە.. ئـەو یەکـەم شاعیری ئـەو قۆناغەیـە کـە توانیویـەتی بـە دەمەزەردکردنـەوەو تیفتیفـەدانی خەنجەری شێعری موکریان دەستپێشخەری شێوازێکی نـوێ بـێ چ لـەباری شێوەوە چ لـەباری کاکڵ‌و ناوەرۆکـەوە...ئـەو سـەرەڕای نوێکردنـەوەی بـیری گـەل پەرسـتی‌و نەتـەوەخوازی ئەحمـەدی خـانی‌و حـاجی قـادری کـۆیی، لـەباری داهێنـانی کێشی خۆماڵی‌و دەکارهێنانی وشەی پـەتی‌و پاراو بەیـەکێك لـە ئـەدیبانی گـەورە لـە قەڵـەم

---

(١٣) سەرچاوەی پێشوو، ٣٥

دەدرێ).[١٤] شاعیر بە پێڕەوی لەئاهەنگ‌و کێشی شیعری میللی کوردی، لە ژیانی پڕ زەحمەتی جوتیارانی لادێی موکریان دەدوێ:

شـــەماڵ و زریــــان دایـــم شـــەڕیانە
ئــاغـــاوات شـــڕن کرمـــانج قـــڕیـــانــە
کرمـــانج دەوڵـــەتی پـــڕو پاتـــاڵ بـــوو
کۆچـــی دێ بــە دێ بــە مـــانگ و ســـاڵ بـوو
ئـــەویش لـــە دەســـت چـــوو هێنـــدە کـــۆچ مەکـــەن
کـــای ســـەرو نـــوێ کـــەن، جـــووتی زۆربـــکەن
باغـــــان دابنـــــێن، داران بنێـــــژن
نـــەجیب‌و عەســـلن، کـــۆن و لـــە مێـــژن
تاکـــەی لـــە دەرکـــان کـــزو بـــڵاو بـــین
بێ مـەزن و گـەورە، سـەر بێ کڵاو بـــین

دیوان: ٥٣.

هەروەکو لە وەسفی شەنگە بێری‌و نازدارانی دێهاتی موکریاندا دەڵێ:

کـــوان شـــەنگە بێـــری لـــە چـــیاو کوێـــستانان
شـــلقەی مـەشـکەیـــان ، بـــەری بـەیانـــان
قۆڵیـــان هـــەڵ دەکـــەن، دەڵێـــی بلـــوورە
ســـینگیان دەردەخـــەن، پارچێـــك لـــە نـــوورە
دەرزی بـــەرۆکیان کـــەدێن دەربێـــنن
رۆژ لـــە عـاســـمانڕا بـــۆ عـــەرزی دێـــنن
زوڵفـــان لابـــەلا دەکـــەن بـــەلادا
رۆژ هـــەوری لەســـەر رووی خـــۆی وەلادا
قـــەدو باڵایـــان وێنـــەی نـــەمامان
کـــێ دێ نـــەمامـــان بـــگرن شـــەمامان

دیوان: ٥٢.

---

(١٤) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی‌و سیاسی لە موکریان: گ/گزینگ، ژ/١٣: ٦٩

دیارە هێمن‌و شاعیرانی هاوتەمەنی، وشەو تەعبیری کوردانەو خۆماڵی لەوی فێربوون بۆیە دەڵێ: (شاعیرەکانی پێش ئێمەی موکریان ئەگەر نەشڵێن بیری نەتەوایەتی لەوی فێربوون دیارە ئوسلوبی لەکارهێنانی وشەی رەسەنی کوردی‌و زمانی شوان‌و سەپان‌و جوتیاریان لەوی وەرگرتووە، ئێمەش شاعیرەکانی پاش ئەوان وەك هەژارو عەتری گلولانی‌و هێمن پەیڕەوی ئەوانمان کردووەو دیارە شاعیرەکانی لاویش وەك سوارەو هاوارو مەحموودی‌و مەلا غەفوور ئەم ڕێرەومیان بەرنەداوە).[15] شاعیرانی کورد هەندێ جار پەنایان بردۆتە بەر سیستمێکی تازە کە ئەویش (مەسنەوی — جووت سەروا)یەو بەوە خۆیان لە هۆنراوەی یەك سەروا رزگارکردووە تاوەکو واتا هەم ڕەوان بێت، هەم رەسەن‌و پاراوو نەبێتە قوربانی سەروا.[16] سەیفی قازیش شیعرە هەرە جوان‌و پاراوەکانی ئەوانەن کە لەسەر سیستمی جووت سەروا هۆنیونەتەوە:

تاکــــەی لـــــە دەرکـــــان کــــزو بــــلاو بـــــین
بـــێ مــــەزن و گــــەورەو ســــەر بـــێ کلاوبـــــین
چـــیدی دوژمنـــــان بـــــە خـــــۆ خـــــۆش مەکـــــەن
بـــووزو کەپـــــەنك بـــــاڵا پــــۆش مەکـــــەن
ئـــەو بـــەد بەختییـــەی لــــە کـــورد رووی دابـــوو
لەبـــــەر نـــــەخوێندن کۆزیــــان ســــاوا بــــوو
واجبـــــە خوێنـــــدن بـــــۆ دنیـــــاو دینـــــێ
پێغەمبـــــەر فـــــەرمووی بۆچــــوونی چینـــــێ
بـــــە کوتــــەو شــــاناما‌ن میللـــــەت دەمێـــــنن
بـــــە مـــــەزن‌و گــــەوران شــــان دەشـــکێـــــنن
دەردی دڵ دەکـــــــەم کــــــورت‌و کرمـــــانجی
حەســـــەن کرمـــــانجە چـــی لـــــە دیلمـــــانجی

دیوان: ٥٣ — ٥٤

---

(١٥) هەواری خاڵی: ٣٤.

(١٦) بەرگری لە هەڵبەست، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/٦٩: ١١٥.

سەیفی قازی لە هۆنراوەی (ساڵی قڕان) ئاکامی سیاسەتو ئاکاری دزێوی رەزا شای لە قاو داوەو لە دیمەنی (بەهارێکی زستانی)دا دەریبڕیوە، کەم شاعیر لە باری وشە ئاراییو لێکچواندنو خوازەو وێنەو ئیماژی شیعریدا دەیگاتێ:[17]

دنیـــا وا ســـووربوو لـــە بـــەفرو ســـیخوار
فرمێـــسکی ســـوورم بـــە ســـپی دێتـــە خـــوار
بـــا لـــە کێـــوو دەشـــت خـــۆڵ وەســـەر دەکـــا
گریـــانی کێـــوان بەحـــران پـــڕ دەکـــا
عـــەرزیش لـــە بـــۆ مـــن هێنـــدەی قـــوڕ پێـــوا
بـەهـــاری دەگـــەل زســـتان لـــێ شێـــوا
لـــە گلـــەك لەگـــەڵ کـــەوت نـــەما تـــەق تـــەقی
ســـیرووش لـــە ســـیڕەو فیتـــوو و چەقـــچەقی
پـــاك پەشـــیمانن لـــە بـــۆ گـــەرمێنێ
بـــۆ چ دەهـــاتنەوە عەمـــرو نەمێـــنێ

دیوان: ٥١.

لێرەدا (ئەگەر مانای ڕواڵەتی شێعرەکان بخەینە لاوەو بە نووکی قەڵەمەکەمان بنکۆڵیان بکەین هیچ مانای دیکەمان نادەنەوە دەست؟ بۆچی نا !، دوای ئەوەی کە سمکۆ بەرەو کوردستانی گەرمێن (١٩٢٦) پاشەکشەی کردو پاشان سەر لە نوێ گەڕاوە...ئاخیری بە هەر فێڵێك بێ بە دەستی رەزا شا لەناو دەچێ).[18] کەچی ئێستا شاعیر بە لە ناوچوونی شۆڕشو بزووتنەوە کوردییەکانو کپ بوونەوەی دەنگی گەلی کورد لە هەموو پارچەکان، سەر سووڕماوی خۆی لە نەمانی هەڵۆی کوردانو زەمانی قەلو قەشقەلان دەردەبڕێو کولو کۆی خۆی بەم جۆرە لە تەنیایی دیمەنی سروشتێکی بێ رەحمدا هەڵدەڕێژێ:[19]

لـــە بـــن بـــەردان مـــان هـــەر ســـەر مازەڵـــە
لـــە بـــاغو بـــاغـــچان قـــەلو قـــشقەڵـــە

---

(١٧) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٦٩.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو: ٦٩

(١٩) سەرچاوەی پێشوو : ٦٩

لاڵ بم نــــابینم لــــه چــــیاو لــــه رازان
زیــــرەی هەڵــــۆیان، چریــــکەی بــــازان
بــــەفری بــــێ وەعــــدە رەشــــانگی بــــڕی
رەشــــانگو ســــپی پــــاكیان ســــەر بــــڕی
ســــەر بــــڕا گــــا شــــین پــــاش مانگــــا بــــۆرە
لەبــــاتی گــــاران ڕۆڕۆو گــــا بــــۆڕە
شــــینو گــــابۆڕە لــــەنێو رەعیــــەتی
بــــە بــــاچوو رەنــــجو ســــەعی و زەحمــــەتی

نــا ئومێـدی سـەیف درێـژە ناكێشێ، ئـەو لـە رۆژگارێكـدا ژیـاوە كـە ئـاگری راپـەڕین ناكوژێتەوەو هەر كاتـە لەلایەك هەڵدایسێتەوە، نێوانو پێوەندی لەگـەڵ زۆربـەی ئـەو بزووتنـەوانـەشدا بووە. تەنانـەت شوێن پەنجەو كارو تەئسیری سـەیفی قـازی بـوو كـە قازی محەمـەدی وەكو پێشەواو رێبـەرو تێكۆشـەری ڕێگـای رزگـاری كوردسـتان هێنایـە بەرهـەم. واتـە سـەیف مامۆسـتای بـیری قـازی بـووەو قـازی شـاگردێكی قوتابخانـەی كوردایەتی سەیف بووە.[٢٠] ئەوەی جێگای سەرنجو تێڕامانە سەیفی قازی لـە شیعری موناجاتی ئاینیو ستایشی خواو پێغەمبەریشدا هەر لە بیری نەتـەوەو نیشتمانەكەی خۆیەتیو كوردایەتی دەكات، بۆیە روو لە قاپی خودا دەكاتو دەڵێ:

كــوردینو بــێ كەســینو لــە هــەر لایــە دەركــراو
دەســتێ وەدەس مــەدە، كە لــە رێت ئێــمە لانــەدا
لێمــە نــە شــاو ئــەمیرە، نــە ســەردار و نــە وەزیــر
نــە حــاكم و نــە نایــب و ســەرتیــپ و نــە ســوپا

تا دەڵێ:

نــە مەدرەســە ، نــەعیلم و نــە دەرس و ســنعەتێك
زوڵــمە لەگــەڵ مــە هــەر كــە بــە چاوێك نــەكەن نــیگا
ئــاخر بــە زاتــی تۆیــە ئومێــدی نــەجاتی مــە
رازی مــەبــە لــە ئــۆمەتی تـۆ، میللەتێـك فـەنا

دیوان: ٢٧.

---

(٢٠) دیدار لەگەڵ كاك ئەحمەدی قازی، مهاباد، ٢٠٠٥/٩/٢٩.

سەیفولقوزات دوو وشەی (ئۆمەت)و (میللەت)ی بەوپەڕی ژیرانە دەکارهێناوە کە یەکەمیان مانایەکی گشتیو ئاینی هەیە دووەمیان مانایەکی سیاسی، واتە کوردیش وەکو هەر میللەتێکی سەر رووی دنیا حەقی خۆیەتی کە مافی میللەتو دەوڵەتی خۆی هەبێ، نەوەکو دووچاری قڕ کردنو رووبەرووی فەنابوون بکرێتەوە.[٢١] سەیف لەگەڵ (عەزیز ئاغای عەباسی) ناوێکی ناوچەی (کولتەپە)ی بۆکان سەرو سەوداو دۆستایەتیەکی بە تینی هەبووەو تا دوا هەناسەی ژیان ساتێك بێ یەکتری هەڵیان نەکردووە، (تەنانەت جوانترین هەڵبەستەکانی (سیف القچات) هەر ئەوانەن کە بە نامە بۆ عەزیز ئاغای نووسیون)،[٢٢] رادەی هاوڕێیەتیو برایەتی لەگەڵ عەزیز ئاغادا، وەکو لە نامە شیعرییەکانیدا دەردەکەوێت گەیشتۆتە رادەی دڵداری سۆفیزمی سۆزو هەستێکی ئینسانی پاكو پاراوی لێ هەڵدەرژێو (پەیوەندی ئەو دوو پیاوە دەمان خاتەوە یادی مەولانای رۆمیو شەمسی تەورێزی)،[٢٣] هەر کە عەزیز لە چاوان ون دەبوو، ماوەیەك سۆراغو نامەی لە سەیف دەبڕا، سەیفی سەوداسەر بانگو هاواری لێ بڵند دەبوو:

زۆر تـــــوولی کێـــــشا عـــــەزیز هیجرانـــــت
لال بـــــم نـــابینـــم مـــەیـــلی جـــارانـــت
چ قـــەوما ئـــەو ســـاڵ لەبـــەر چـــاو کـــەوتم
چلـــۆنت دڵ هـــــات لـــــە دڵـــــت دەرکـــــردم
ســـالان هـــەر مانگێـــك مایـــەی حـــەیاتم
یـــا تـــۆ دەهـــاتی یـــا مـــن دەهـــاتم
شـــەوانم شـــینو گریـــەو ڕۆ ڕۆیـــە
ژیـــربوونی رۆژیـــم بـــە بـــۆنەی تـــۆیە
هیلالـــی ئـــەبرۆت چـــونکە نـــەبینرا
چێـــژنمان تێـــك چـــوو رۆژوو نـــەگیرا
لـــە چـــاوەنۆڕیت عەیـــشم نـــەماوە
هـەر لەحزێـك حەسـەن سـەت جـار کـوژراوە

دیوان: ٥٦ .

---

(٢١) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٧٠.

(٢٢) دیوانی سیف القضات: ١٦

(٢٣) سەرچاوەی پێشوو: ١٦.

له شیعری ئەڤینیو دڵداریشدا سەیفی قازی پارچە شیعری جوانو نایابی داهێناوە، هەریەکەیان بەرامەی چەپکە گوڵێکی نەخشین، یا سۆزو ئاوازی بەستەیەکی نەشئە بەخشو، زایەڵەی موسیقای سوناتایەکی رەزا سووکی لێ دەتکێ:

عەنبەری زولفت، بەدەم سەبادە

لەســـــەر مـــــانگی رووت، هـــــەوری مـــــوت لادە
تـــــا رۆژ وەکـــــو شـــــێت روو لـــــە کێـــــوان کـــــا
تـــــۆزی غوســـــەو غـــــەم، هەســـــتە بـــــەبادە
لـــــە عیـــــشقت مـــــردم وەســـــیەت بـــــێ لـــــە تـــــۆ
بـــــۆ خـــــۆت بمنێـــــژە تەڵقینـــــــــــــــم دادە
تـــــا بڵـــــێن زوحـــــاك مـــــار لەســـــەر شـــــانی
تایـــــەك لـــــە زولفـــــی چـــــین چینـــــت بـــــادە
بـــــە جـــــامی دیـــــدەی جەمـــــشیدی جەمـــــە
بـــــە تـــــەختی ســـــینەی وەك کەیقوبـــــادە
کـــــوتم کوشـــــتوومت، بـــــە غـــــەمزە فـــــەرمووی
شـــــێوەی شـــــیرینە، رەســـــمـــــی فەرهـــــادە
لـــــە دووری بـــــاڵات شـــــەو هـــــەتا ســـــەحەر
کـــــارم گریانـــــە، پیـــــشەم فەریـــــادە
تـــــاکو پامـــــاڵ بـــــێ خـــــوێنی مـــــەزلوومان
پەنـــــجەی شمـــــشاڵت رەنـــــگو خـــــەنادە
بـــــە هومێـــــدی وەم بێیـــــە ســـــەر قەبـــــرم
بۆیـــــە وا حەســـــەن بـــــە مـــــردن شـــــادە

دیوان: ٣٤.

ئەگەر سەرنج بدەینە نموونەی ئەو دەستە شیعرو بەرهەمانەی شاعیر کە خستمانە روو، ئەوا بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین سەیف لە چەند رووێکەوە شتی نوێی هێناوەتە ناو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان، کە هەم لە شاعیرانی دەستەی یەکەمی پێش خۆی جیادەکاتەوە، هەم شاعیرانێ کە لە دوای خۆشییەوە هاتوون پەیڕەویان لێکردۆتەوە. یەکەمیان لە رووی بابەتو ناوەڕۆکەوە ئەوەیە کە سەیف یەکەمین شاعیرێکە لە موکریان کە شیعری نیشتمانیو کۆمەڵایەتی گوتووەو لەو بارەوە بابەت

گەلێکی تازەی هێناوەتە نێو دنیای ئەدەبیاتی ناوچەکەوەو لە راستیدا لەو بارەوە رەچەشکێنی کردووە،[٢٤] دووەمیش لە باری شێوەو روخسارەوە هەم بە زمانی پاكو رەوانو پەتیو خۆماڵی هەستو هۆشی خۆی راگەیاندووە هەمیش بەلای کێشی خۆماڵیو ئەدەبی کوردیدا بای داوەتەوە. واتە سەیف پرۆژە نیشتمانییەکەی لە زمانەکەیدا بەرجەستە کردووەو تیاشیدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە.[٢٥]

ب. رابەری سەرچاوە سەبارەت ژیانو بەرهەمی شاعیر:

١. لە ئەرشیفی چاپەمەنیو بڵاوکراوەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان لە چەند شوێنێك وتارو لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ژیانو کەسایەتیو بەرهەمە شیعرییەکانی سەیف بڵاوکراوەتەوە. بایەخێکی بەرچاو بە ژیانو بەرهەمو کەسایەتی شاعیر دراوە، لێرەدا بەهۆی بەهای ئەرشیفیو لەبەر دەست نەبوونی ئەو سەرچاوانە، ئاماژەیان بۆ دەکەین:

أ. لە رۆژنامەی (کوردستان)ی بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان، ژمارە ٨، ساڵی یەکەم، رێکەوتی (٨ رێبەندان ١٣٢٤ – ٢٨ کانوونی دووەم ١٩٤٦)، لە لاپەڕەی یەکەمدا وتارێك بڵاوکراوەتەوە لەژێر سەردێری (سیف القضات – بە مناسەبەتی یەکەمین ساڵی وەفاتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی)، تیادا کورتەیەکی مێژووی ژیانی شاعیر خراوەتە روو، ئەنجا تیشك خراوەتە سەر لایەنی نەتەوەخوازیو نیشتمان پەروەری ناوبراوو پەنچە بۆ چەند پارچە شیعرو هۆنراوی شاعیر لەو بارەوە راکێشراوە. لە دواییدا وتارنووس (سید محمد حمیدی) پارچە هۆنراوەیەکی ماتەمنامەی بۆ یادی یەکەمین ساڵیادی وەفاتی سەیف هۆنیوەتەوەو مێژووی کۆچکردنی تیادا دەرخستووە:

غروبی حەوتی بەهمەن روحی پاکی رۆیی بۆ جەنەت
غروبی رۆژ هەمیشە بۆ بەشەر تاریکی هێناوە
بە خوێنی چاوی کوردان نوقتەدار بوو حەرفی تاریخی
لە دوای ئەو عەیشی کوردان بوو بە غەم ئازاری بۆ ماوە

(٢٤) هەواری خاڵی: ٣٤.

(٢٥) دیدار لەگەڵ یونس رەزایی، بۆکان، ئەیلولی ٢٠٠٥.

وتارەکە بەم چەند دێرە کۆتایی هاتووە: (مەرحوومی سەیف لەهەر بابەتێك بە فارسی‌و کوردی هەڵبەستیٚ زۆرە بەڵا گەلێکیان میللین‌و زۆرمان ئارەزووە کە خودا یارمەتیمان بدا خرپیان بکەینەوەو یەکجیٚ لە چاپی دەین. جیٚ نشین‌و ئەرشەدی ئەولاد لە دوای مەرحوومی سەیف، ئاغای محمد حوسێن خانی سەیفی قازییە کە لە ڕێی میللەت‌و سەربەخۆیی کوردستاندا زۆری مەینەت کێشاوەو گەلێکی ماڵ بەخت کردووە، ئێستاش معاونی فەرماندەیی هێزو سەردەستەی پێشمەرگەکانی کوردستانە. دوای ئەو ئاغای رەحیمی سەیفی قازییە کە گەنجێکی لاوچاك‌و خوێن گەرم‌و دە گەڵ پێشمەرگەکانی کوردستان ئامادەی فیداکارییە، تۆفیقیان لە خودا دەخوازین).

ب. گۆڤاری (هەڵاڵە)، ژمارە ٢ی خاکەلێوەی ١٩٤٦/١٣٢٥، وتارێکی بەناوی (شاعری میللی‌و بەناوبانگ سیف القچات) بڵاوکردۆتەوە، لەژێر سەردێرەکەدا نووسراوە (لە ژمارە ٢٦ی رۆژنامەی کوردستان بە کورتی)، تیادا لاپەڕەیەکی بۆ کورتەی ژیان‌و تاریخی شاعیرێتی سەیف تۆمارکردووە، لە دواییدا هۆنراوە نیشتمانییە بیست‌و دوو دێریە ناودارەکەی (کوردینە تاکەی)، لەگەڵ پارچە غەزەلە ناسکەکەی (تفلّی دڵ) بڵاوکردۆتەوە. وتارەکە ناوی نووسەری بەسەرەوە نییە.

ج. گۆڤاری (کوردستان)ی مهاباد، (ژمارە ٣ی خاکەلێوەی ١٩٤٦)، لاپەڕەکانی ١٣ — ٢٦، واتە چواردە لاپەڕەی تەرخانکردووە بۆ بڵاوکردنەوەی قەسیدە درێژەکانی سەیف.

هەر لە گۆڤاری (کوردستان)داو لە ژمارە دواتر، واتە ژمارە ٤ی بانەمەڕی ١٩٤٦، لە بەرگی یەکەمی ناوەوە وێنەیەکی (سیف القچات)ی بڵاوکردۆتەوە کە چوارینێکی مەلا مارفی کۆکەیی بە فارسی لە ژێردا نووسراوە. دوای ئەوە لە لاپەڕەکانی ١ — ٤ وتارێك لەژێر ناونیشانی، (زانایانی کورد، شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی) بەهۆی ٧٢مین ساڵی لە دایکبوونی، بە پێنووسی سەید محمد حمیدی بڵاوکراوەتەوە. دیارە ئەمە دووەمین وتاری نووسەرەو لەماوەی دوو ساڵەی کۆچی دوایی شاعیردا نووسراوە. باس لە رۆڵی سەیف دەکات لە بواری شیعرو ئەدەبیاتی کوردیداو ئاورێك لە شێوەو دەربڕین‌و وشەو زمان‌و سەبکی شیعری سەیف دەداتەوە، ئەنجا بادەداتەوە سەر ژیاننامەکەی‌و دڵسۆزی‌و نیشتمان پەروەرێتی شاعیر بۆ گەل‌و نیشتمانەکەی. لە کۆتایی وتارەکەدا قەسیدە ٥٩ بەیتییە ماڵئاوایی نامەکەی شاعیر بڵاوکراوەتەوە کە مێژووی ١٩٤٤/١٣٢٣ی لەسەرەو دوا پارچە شیعرە کە شاعیر پێش کۆچی دوایی، هۆنیویەتەوە.

٢. مامۆستای شاعیرانی موکریان، نووسینی: هێمن، گۆڤاری ڕۆژی کوردستان، ژماره — ١، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٧٢.
٣. دیوانی سیف القضات، گردەوەکۆی: قازی ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانە سبز، ١٣٦١.
٤. ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، نووسینی: س.ج. هێرش، گۆڤاری گزینگ، ژمارەکانی ١٣و ١٥، چاپی سوید، ئۆکتۆبەری ١٩٩٦و بەهاری ١٩٩٧.
ئەمە لێکۆڵینەوەیەکە لە دوو بەشداو لە نووسینی (س.ج. هێرش - سلێمانی چیرە) کە خۆی بەرکارو بەرپرسی نووسینی گۆڤارەکەیەو سەرجەم (٤٠) ژمارەیەکی لە وڵاتی سوید لێ بڵاوبۆتەوە. لە بەشی یەکەمی لێکۆڵینەوەکەدا بەشێکی بۆ ڕۆڵی سەیفی قازی لەسەرهەڵدانو داهێنانی شیعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریاندا تەرخانکراوە. نووسەر وەستایانە بەلگەو بۆچوونەکانی خستۆتەڕوو بە نموونەی شیعری شاعیر سەلماندوویەتی. خودی لێکۆڵینەوەکەش یەکێکە لە باسو توێژینەوە باشەکانی شیعرو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا.
٥. مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی ٢، نووسراوی: صدیق بۆرەکەیی (صفی زادە)، انتشارات ناجی — بانە، کردستان، ١٣٧٠.
٦. تاریخ فرهنگ وادب مکریان، نویسندە: ابراهیم افخمی، جلد دوم، ناشر: محمدی سقز، چاپ اول، ١٣٧٣.
٧. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات، رهرو مهاباد، ١٣٧٣.
٨. تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی (شیوا)، جلد دوم، چاپ سروش، تهران، ١٣٨٢.
٩. مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی پێنجەم، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥ .

باسی سێیەم

٣. مستەفا شەوقی

أ.رابەری سەرچاوە:

مستەفا شەوقی لەگەڵ ئەوەی لە ریزی شاعیرانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی ناوچەی موکریان بووە، بەڵام بۆ ماوەیەکی زۆر ناونیشان و ژیان و بەرهەمەکانی بە شاراوەیی مابوونەوە تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم ئەوسا ئەم مەسەلانە بوون بە بابەتی کۆمەڵێك وتارو باس و لێکۆڵینەوە. بۆیە بەر لەوەی بێینە سەر تۆژینەوە لە ژیان و شیعرو بەرهەمە ئەدەبییەکانی، بە پەسەندی دەزانین لە پێشەوە ئاماژە بەو سەرچاوانە بدەین کە لەم بارەیەوە بە گوێرەی ساڵ و شوێنی بڵاوبوونەوەیان نووسراون:

١. شیعری سیاسی لە کوردستانی عیراقدا، ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، دکتۆر مارف خەزنەدار، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژمارە (١٥) ، زانستگای بەغداد، ١٩٧٢. لەم وتارەدا کورتەیەك لە ژیانی (شەوقی)، لەگەڵ تێکستی یەکێك لە بەرهەمە شیعرییەکانی کە بە ناونیشانی (هاواری دایکێ)یە بڵاوکراوەتەوە، ئەم بابەتە بۆ جاری دووەم بە زیادکردنی هەندێ زانیاری و پەراوێزی تازە، لە پاڵ چەند لێکۆڵینەوەیەکی دیکە لە کتێبێکدا چاپ و بڵاوکراوەتەوە. بڕوانە:

- لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٨٤.

لەم بارەیەوە دکتۆر عەبدوللا محەمەد حەداد دەڵێ: (ئەوەی راستی بێ، دکتۆر خەزنەدار، یەکەمین لێکۆڵەرەوەیە "مستەفا شەوقی قازی زادە"ی بە جیهانی ئەدەبیات و رۆشنبیری کورد ناساندووە. ئەم دەست پێشخەریەی ئەو، بووە مایەی ئەوەی نووسەرو لێکۆڵەرەوەکانی تر هەوڵ بدەن بەرهەمی تری ئەم شاعیرە بدۆزنەوە).[٣٦]

٢. شاعیرە ناو وون بووەکانی کورد، علی کمال باپیر، سلێمانی، ١٩٧٣.

---

(٣٦) شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/١١٢: ٧٦.

٣. دوو رۆژنامەی "کوردستان" لە ئەستەمبوڵ، دکتۆر مارف خەزنەدار، گ/ رۆژی کوردستان، ژ/(٤٣، ٤٤)، کانوونی دووەم، ١٩٧٧.
٤. دکتۆر مستەفا شەوقی – شاعیری نیشتمانپەروەری خاکی موکریان، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٨١. بڕوانە: (٥).
٥. مستەفا شەوقیو پەیژە، ساغکردنەوەو لێکۆڵینەوەی مومتاز حەیدەری، هەولێر، ١٩٨٥.
٦. دوو مستەفا شەوقی، کەمال رؤوف موحەمەد، دووبەش، گ/ کاروان، ژمارە/ (٤١، ٤٢)، شوباتو ئازاری ١٩٨٦.
٧. شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، عبدالله محمد حەداد، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/١١٢، کانوونی یەکەم ١٩٨٦ .
٨. هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ/ کاروان، ژ/ ٥٣، مارتی ١٩٨٧.
٩. دکتۆر مستەفا شەوقی، ئەحمەد شەریفی، گ/سروە، ژ/٦، خەرمانانی ١٩٩١.
١٠. سالهای اضطراب، خاطرات خليلي فتاحي قاضی، انتشارات صلاح الدين ايوبی، اورمیه، ١٩٩١/١٣٧٠.
١١. لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، عەلی رێبوار، گ/سروە، ژ/٨٦، خەرمانان ١٩٩٣.
١٢. قازی زادە مستەفا شەوقی- لە بارەی ژیانو خەباتو شیعرەکانی، عوسمان دەشتی، گ/ رۆژنامەڤانی، ژ/(٦-٧)، هەولێر-٢٠٠٢.
١٣. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، س.چ.هێرش، گ/گزینگ، ژ/١٣، پاییزی ١٩٩٦.
١٤. تاریخچه خانواده قاضی در ولایت موکری، خلیل فتاح قاچی، تبریز، ١٩٩٩/١٣٧٨.
١٥. بەسەرهاتی دکتۆر مستەفا قازی زادە، ئەمیری حەسەنپوور/حەسەنی قازی، گ/رۆژنامەڤانی، ژ/ (٦، ٧)، زستانی ٢٠٠٢.
١٦. سیماکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی، ١٨٩٨-١٩٣٢، یادگار رەسول باڵەکی، دەزگەها سپیرێز یا چاپو وەشانێ، دهۆك، ٢٠٠٥.
١٧. بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردو کۆی: ئەحمەد شەریفی، مهاباد، ١٣٨٤/٢٠٠٥ .

ب. کورتەیەکی ژیانو بەسەرهاتی مستەفا شەوقی:

لەو وتارەی بەڕێزان ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازی لەمەڕ ژیان و بەسەرهاتی شەوقیدا بلاویان کردۆتەوە،[٢٧] بە پشت بەستن بەو نامەو زانیارییانەی کە دەقاودەق لە هەندێ لە ژمارەکانی گۆڤاری کوردستاندا میشنێری "The Kurdistan Missionary" بلاوکراونەتەوە، کە زمانحالی مسیونێکی مەسیحی بووەو لەنێوان سالانی ١٩١٠ — ١٩٢٨ لە شاری میناپۆلس، ولایەتی شیگاغۆ لە ئەمەریکا دەرچووەو لە سابلاغ و موکریاندا بلاوکراوەتەوە، لە هەندێ ژمارەکانیدا کۆمەلێ هەواڵ و دەنگوباسی سابلاغ و ناوچەی موکریانی بلاوکردۆتەوە. مستەفا شەوقی لە ڕێگای یەکێك لەو مسیونێرانەوە کە ناوی "N.J. Lohre "ە لە ئەستەمبۆل ژیاوە پەیوەندی لەگەڵ مسیونەکە هەبووەو کۆمەڵێك نامەو نامەکاری لە سالانی ١٩٢١ — ١٩٢٣ لە نێوانیاندا ئالوگۆڕکراوە لە ژمارە (٢)ی سالی (١٥)ی ئەم گۆڤارەدا، کە ڕێکەوتی مانگی شوباتی ١٩٢٣ی بەسەرەوەیە، شەوقی کورتەیەکی ژیاننامەی خۆی، کە لە نامەکانی خۆیدا بۆ ئەم مسیۆنە نووسیوە بلاوکراوەتەوە، کە لێرەدا بە قەڵەمی درشت وێستگە سەرەکییەکانی دەست نیشان دەکەین:

- وەکو خۆی دەڵێ لە سالی (١٨٩٦) لە دایك بووە، فارسی و عەرەبی خوێندووەو تا ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە.
- لە سالی (١٩١١) کە تەمەنی پانزە سالان بووە چووە بۆ ئەستەمبۆڵ.
- لە سالی (١٩١٣) قوتابخانەی ناوەنجی و ئامادەیی (لیسە)ی تەواوکردووە.
- هەر لەو سالەدا (١٩١٣) چۆتە ئەڵمانیاو لەدوای سێ ساڵ و لەبەر بێ دەرامەتی (١٩١٦) گەڕاوەتەوە ئەستەمبۆڵ.
- لە سالی (١٩١٦) بووە بە ئەسیستانت.
- لە (١٩١٧) چۆتە کۆلێژی پزیشکی و لە (١٩٢٢)دا تەواوی کردووەو بووە بە پزیشك.
- ئەندامی کۆمەڵەی (هێڤی) بووەو لە (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد)ی زمانحالی کۆمەڵەکە وتارو نووسینی بلاوکردۆتەوە. هەروەها لە (کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان)یش ئەندام بووەو لە ئۆرگانەکەیدا (گۆڤاری ژین)، لەنێوان سالانی (١٩١٨ — ١٩٢٠) کۆمەڵێ شیعری بلاوکردۆتەوە. وەکو چۆن لە گۆڤاری (کوردستان)ی

---

(٢٧) ئەو وتارە لە بنەڕەتدا لە یەکێ لە ژمارەکانی (گۆڤاری گزینگ)ی چاپی سویدا بلاوبۆتەوە، لە ژمارە (٦ -٧)ی گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، کە دۆسیەی تایبەتی بۆ گۆڤاری (ژین) ئەستەنبۆل تەرخانکردووە، دووبارە وتارەکە چاپ کراوەتەوە.

ئەستەمبۆڵیشدا، کە لە نێوان ساڵانی (١٩١٩ — ١٩٢٠) لە ئەستەمبۆڵ دەرچووەو محمد میهری سەرنووسەری بووە، چەند بەرهەمێکی بڵاوکراوەتەوە.

لە بارەی بەسەرهاتو ژیانو چالاکی مستەفا شەوقی زانیاری جۆراوجۆر لە بەدەستدا هەن، کە ساغ کردنەوەو لێ وردبوونەومیان پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتو سەربەخۆ هەیە. لە نامەو وتارو شیعرو بەرهەمە بڵاوکراوەکانیدا ئەوە روون دەبێتەوە کەوا:

- مستەفا شەوقی هەر لە سەردەمی لاوێتیدا لە سابلاغ پەیوەندیو دۆستایەتی لەگەڵ مسیونو مسیۆنێرە مەسیحییەکاندا پەیداکردووە، تا ئەو رادەیەش لەگەڵیاندا چۆتە پێشەوە تا وردە وردە بیروباوەڕی ئاینی بەرەو مەسیحیەت گۆڕاوە، بەڵام ئەوان لەو مەسەلەیە زۆر لێی دڵنیانەبوون.[٢٨] پارەو یارمەتیشی لێیان وەرگرتووە بۆ خەرجی تەواوکردنی خوێندنەکەی لە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی حەیدەر پاشا لە ئەستەمبۆڵ.

- هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابووە کە ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ مسیۆنێرەکاندا هەیەتی بیخاتە بواری خزمەت بەخشین بە گەلو وڵاتەکەی، بۆیە لە چەند جێگا لە نامەکانیدا راشکاوی ئەو مەبەستەی راگەیاندووە: (دیارە وەکی بۆتان دەرکەوتووە ئاواتی یەکەمی من ئەوەیە کە خزمەت بە وڵاتی بوومی خۆم کوردستان بکەم)،[٢٩] وەکو چۆن لە هەوڵی ئەوەدابووە کە سۆزی ئەمریکاییەکان بۆ یارمەتی دانی خەڵکی کورد رابکێشێت سەبارەت بەو کاولکاریو وێرانییەی لە ئاکامی شەڕدا دووچاری بوون (ئێمەی کوردیش دەتوانین بڵێین ئەوە بۆ یەکەم جارە دەکەوینە بەر کەرەمو خۆشەویستی ئەمریکاییەکان کە زۆر بە گوڕ خەریکی پاککردنەوەی وێرانییەکانی شەڕن. بەڵام کوردەکان لەبەر نەزانی لە هەلومەرجێکی زۆر کاولکراوتردا دەژین، ئەمن خۆشحاڵم لەوەی ئێوە ئەوپەڕی حەولی خۆتان دەدەن بۆ ئەوەی یارمەتی بە ئێمە بکەن...ئێمە لە قووڵایی دڵەوە خۆمان بە قەرزاری مسیۆنێرەکان دەزانین بە رێی ئەو مەدرەسەو نەخۆشخانانەی دروستیان کردووە، گەلی ئێمە وشیار دەبێتەوە بۆ ئەوەی قەدری کولتووروو ئاینی رۆژئاوا بزانێ . . .

---

(٢٨) بروانە: نامەی دووهەمی م. قازی بۆ لۆڕ، کوردستان میشینێری، ژمارە ٤، ئاوریلی ١٩٢٢- گ/رۆژنامەڤانی، ژ/٧-٦: ٣٣٤.

(٢٩) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

لەو وتارەی بەرێزان ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازی لەمەڕ ژیانو بەسەرهاتی شەوقیدا بڵاویان کردۆتەوە،[٣٧] بە پشت بەستن بەو نامەو زانیارییانەی کە دەقاودەق لە هەندێ لە ژمارەکانی گۆڤاری کوردستاندا میشنێری "The Kurdistan Missionary" بڵاوکراونەتەوە، کە زمانحاڵی مسیونێکی مەسیحی بووەو لەنێوان ساڵانی ١٩١٠ — ١٩٢٨ لە شاری میناپۆلس، ولایەتی شیگاغۆ لە ئەمەریکا دەرچووەو لە سابلاغ و موکریاندا بڵاوکراوەتەوە، لە هەندێ ژمارەکانیدا کۆمەڵێ هەواڵو دەنگوباسی سابلاغو ناوچەی موکریانی بڵاوکردۆتەوە. مستەفا شەوقی لە ڕێگای یەکێك لەو مسیونێرانەوە کە ناوی "N.J. Lohre"ە لە ئەستەمبوڵ ژیاوە پەیوەندی لەگەڵ مسیونەکە هەبووەو کۆمەڵێك نامەو نامەکاری لە ساڵانی ١٩٢١ — ١٩٢٣ لە نێوانیاندا ئاڵوگۆڕکراوە لە ژمارە (٢)ی ساڵی (١٥)ی ئەم گۆڤارەدا، کە ڕێکەوتی مانگی شوباتی ١٩٢٣ی بەسەرەوەیە، شەوقی کورتەیەکی ژیاننامەی خۆی، کە لە نامەکانی خۆیدا بۆ ئەم مسیۆنە نووسیوە بڵاوکراوەتەوە، کە لێرەدا بە قەڵەمی درشت وێستگە سەرەکییەکانی دەست نیشان دەکەین:

- وەکو خۆی دەڵێ لە ساڵی (١٨٩٦) لە دایك بووە، فارسیو عەرەبی خوێندووەو تا ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە.
- لە ساڵی (١٩١١) کە تەمەنی پانزە ساڵان بووە چووە بۆ ئەستەمبوڵ.
- لە ساڵی (١٩١٣) قوتابخانەی ناوەنجیو ئامادەیی (لیسە)ی تەواوکردووە.
- هەر لەو ساڵەدا (١٩١٣) چۆتە ئەڵمانیاو لەدوای سێ ساڵو لەبەر بێ دەرامەتی (١٩١٦) گەڕاوەتەوە ئەستەمبوڵ.
- لە ساڵی (١٩١٦) بووە بە ئەسیستانت.
- لە (١٩١٧) چۆتە کۆلێژی پزیشکیو لە (١٩٢٢)دا تەواوی کردووەو بووە بە پزیشك.
- ئەندامی کۆمەڵەی (هێڤی) بووەو لە (ڕۆژی کورد)و (هەتاوی کورد)ی زمانحاڵی کۆمەڵەکە وتارو نووسینی بڵاوکردۆتەوە. هەروەها لە (کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان)یش ئەندام بووەو لە ئۆرگانەکەیدا (گۆڤاری ژین)، لەنێوان ساڵانی (١٩١٨ — ١٩٢٠) کۆمەڵێ شیعری بڵاوکردۆتەوە. وەکو چۆن لە گۆڤاری (کوردستان)ی

---

(٣٧) ئەو وتارە لە بنەڕەتدا لە یەکێ لە ژمارەکانی (گۆڤاری گزینگ)ی چاپی سویددا بڵاوبۆتەوە، لە ژمارە (٦ - ٧)ی گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، کە دۆسیەی تایبەتی بۆ گۆڤاری (ژین) ئەستەنبوڵ تەرخانکردووە، دووبارە وتارەکە چاپ کراوەتەوە.

ئەستەمبوڵیشدا، کە لە نێوان ساڵانی (١٩١٩ – ١٩٢٠) لە ئەستەمبوڵ دەرچووەو محمد میهری سەرنووسەری بووە، چەند بەرهەمێکی بڵاوکراوەتەوە.

لە بارەی بەسەرهاتو ژیانو چالاکی مستەفا شەوقی زانیاری جۆراوجۆر لە بەدەستدا هەن، کە ساغ کردنەوەو لێ وردبوونەوەیان پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتو سەربەخۆ هەیە. لە نامەو وتارو شیعرو بەرهەمە بڵاوکراوەکانیدا ئەوە روون دەبێتەوە کەوا:

- مستەفا شەوقی هەر لە سەردەمی لاوێتیدا لە سابلاغ پەیوەندیو دۆستایەتی لەگەڵ مسیونو مسیۆنێرە مەسیحییەکاندا پەیداکردووە، تا ئەو رادەیەش لەگەڵیاندا چۆتە پێشەوە تا وردە وردە بیروباوەڕی ئاینی بەرەو مەسیحیەت گۆڕاوە، بەڵام ئەوان لەو مەسەلەیە زۆر لێی دڵنیانەبوون.[٢٨] پارەو یارمەتیشی لێیان وەرگرتووە بۆ خەرجی تەواوکردنی خوێندنەکەی لە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی حەیدەر پاشا لە ئەستەمبوڵ.

- هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابووە کە ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ مسیۆنێرەکاندا هەیەتی بیخاتە بواری خزمەت بەخشین بە گەلو وڵاتەکەی، بۆیە لە چەند جێگا لە نامەکانیدا راشکاوی ئەو مەبەستەی راگەیاندووە: (دیارە وەکی بۆتان دەرکەوتووە ئاواتی یەکەمی من ئەوەیە کە خزمەت بە وڵاتی بوومی خۆم کوردستان بکەم)،[٢٩] وەکو چۆن لە هەوڵی ئەوەدابووە کە سۆزی ئەمریکاییەکان بۆ یارمەتی دانی خەڵکی کورد رابکێشێت سەبارەت بەو کاولکاریو وێرانییەی لە ئاکامی شەڕدا دووچاری بوون (ئێمەی کوردیش دەتوانین بڵێین ئەوە بۆ یەکەم جارە دەکەوینە بەر کەرەمو خۆشەویستی ئەمریکاییەکان کە زۆر بە گوڕ خەریکی پاککردنەوەی وێرانییەکانی شەڕن.!بەڵام کوردەکان لەبەر نەزانی لە هەلومەرجێکی زۆر کاولکراوتردا دەژین، ئەمن خۆشحاڵم لەوەی ئێوە ئەوپەڕی حەولی خۆتان دەدەن بۆ ئەوەی یارمەتی بە ئێمە بکەن...ئێمە لە قووڵایی دڵەوە خۆمان بە قەرزاری مسیۆنێرەکان دەزانین بە رێی ئەو مەدرەسەو نەخۆشخانانەی دروستیان کردووە، گەلی ئێمە وشیار دەبێتەوە بۆ ئەوەی قەدری کولتوورو ئاینی رۆژئاوا بزانێ . . .

---

(٢٨) بڕوانە: نامەی دووهەمی م. قازی بۆ لۆڕ، کوردستان میشینێری، ژمارە ٤، ئاوریلی ١٩٢٢-گ/رۆژنامەڤانی، ژ/٧-٦: ٣٣٤.

(٢٩) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

ئەمن پێم خۆشە گۆڕانێکی تەواو لە هەلومەرجی کۆمەڵایەتیو دینی وڵاتەکەمو گەلەکەمدا ببینم).[٣٠]

دیارە منەوەرو رۆشنفکرانی کورد لەو سەردەمەدا زۆر بە قوولی کەوتبوونە ژێر کاریگەریی بەندەکانی راگەیەندراوی سەرۆکی ئەمریکا (ودرۆ ویلسن) کە تیادا بانگی ئازادیو سەربەخۆیی بۆ گەلانی ژێر دەستەی ئیمپراتۆریەتی هەلوەشاوەی عوسمانی دەکرد. بۆیە کورد ئومێدێکی بەو سەرەتایانەی ویلسن پەیداکردبوو.

ـ سەرەتا شەوقی لە ئەستەمبۆل دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەی (هێڤی – ١٩١٢)و لە ئۆرگانەکەشیاندا (هەتاوی کورد) وتاری زانست پەروەریو هاندانی کوردانی بۆ دامەزراندنی فێرگەو قوتابخانەو خوێندنو فێربوون بە زمانی کوردی بڵاوکردۆتەوە، تەنانەت داوا دەکات کتێبەکانی شەرعو فیقهی ئاینی ئیسلام لە لایەن مەلاو زانایانی کوردەوە بە کوردی تەرجەمە بکرێنو بەکوردی بخوێندرێن.[٣١] هەروەکو (م. بۆزئەرسەلان) باسی کردووە، هەردوو لاوی کوردستانی رۆژهەڵات مستەفا شەوقیو محمد موفتی زادەی میهری لە ئەندامە ناسراوەکانی ئەم کۆمەڵە بوون.[٣٢]

لە دوای سەفەرو گەڕانەوەی لە وڵاتی ئەڵمان (١٩١٣ – ١٩١٦)و تێهەڵچوونەوەی لە خوێندنی پزیشکی ١٩١٧ دوای ئەوەش کە جەنگی یەکەم بلێسەکەی دادەمرکێ، سەرۆكو رێبەرو ناودارانی کورد کە پێشتر پەرتەوازەو راپێچی بەرەکانی شەرکرابوون، وردە وردە دادەورینەوەو لە ئەستەمبۆل لە کەشو هەوایەکی تازەدا یەك دەگرنەوە. لە کۆتایی ١٩١٨ کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان پێك دێو زۆربەی خوێندەوارو زانایانی کوردی دانیشتووی ئەستەمبۆل بوونەتە ئەندامی ئەو کۆمەڵەو

---

(٣٠) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

(٣١) بڕوانە:- ئۆرژینالی ژمارە (٣)ی (هتاوکرد)، عەبدوڵڵا زەنگەنە، گ/ رۆژنامەنووس، ژ/ ٩:٥٥ .

- تەرەقی دینمان دەوێ، قازی زادە- مستەفا شەوقی، هەتاوی کورد، ژمارە/٣، ك: ١٣٢٩/١٩١٣: ٢١ – ٢٤، لە وتاری: هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ/ کاروان، ژ/٥٣، مارتی ١٩٨٧ وەرگیراوە.

لە گۆڤارەکەدا ناوی نووسەری وتارو ناونیشانەکەی بەم شێوەیە تۆمارکراوە: (سابلاغ – قازی زادە – مستەفا شەوقی)، ئەمە نووسەرانی ژیاننامەی شەوقی هێناوەتەوە سەر ئەو باوەڕە کە تا ئەو کاتە ئەو لە سابلاغ بووبێت. بڕوانە:

- بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، ئەحمەد شەریفی: ١٣.

(٣٢) ژین، گۆڤارا ترکی – کوردی، ١٩١٨، ١٩١٩، با: ٢١.

یەکێك لەوانەش مستەفا شەوقی خەباتگێر دەبێت.[٣٣] هەر لەو سەروبەندەش گۆڤاری (ژین) کەوەکو ئۆرگانی نارەسمی ئەو کۆمەڵەیە بوو لە ئەستەمبۆل بڵاودەبێتەوە، کە مستەفا شەوقی یەکێك لە نووسەرە بەردەوامو قەڵەم بە بڕشتەکانی ئەو گۆڤارە دەبێت لە یەکەم ژمارەیەوە (٧ ت٢ ١٩١٨) تاوەکو ژمارە (١٥) کە لە (٣٠ مارتی ١٩١٩)دا دەرچووە. دوای ئەوەش لە گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆل کە لە ساڵانی ١٩١٩ – ١٩٢٠دا دەرچووەو خاوەنی ئیمتیازو بەڕێوەبەری بەرپرسیشی محمد موفتی زادەی میهری هاوزێدی بووە، شەوقی چەند بەرهەمێکی لە چەند ژمارەیەکیدا بڵاوکردۆتەوە.[٣٤] وەکو لە بڵاوکراوەکانی کوردستان میشینێری دەردەکەوێت شەوقی لە کۆتایی ١٩٢٣دا بە هاوئاهەنگی دکتۆر شالك کە نێردراوێکی ئەو مسیۆنە بووەو بە داو دەرمانو کەلوپەلێکی پزیشکی زۆرەوە ، بڕیاریان وابووە لە ڕێگا یەکبگرنەوەو بە جووتە بگەنە ئێران. پێدەچێت شەوقی لەم سەفەرەشیدا ماوەی دوو ساڵێك لە سابلاغ مابێتەوە.[٣٥] سەبارەت بە سەفەری ساڵی ١٩٢٩ی مستەفا شەوقی بۆ سابلاغ وەکو نوێنەری کۆمەڵی خۆیبوون، (١٩٢٧ دامەزراوە)، شەوقی لەو نامەیەدا کە لە ساڵی ١٩٢٨ بۆ گەوهەر تاج خانمی خوشکی ناردووە دەڵێ: (لە بیری ئەوەدا بووم لەو پایزەدا بگەڕێمەوە، بەڵام بەو هۆیەی کە کچۆڵەکانم (وەکو لە وێنەکەیان ڕا دیارە) چکۆڵەنو بەرگەی هیلاکی سەفەر ناگرن، بۆیە بە ناچاری سەفەرەکەم بۆ بەهار وەدواکەوت. هەر کاتێکیش لە سەرۆکایەتی تەندروستی ولایەتی وان دامەزرام کە لە سابلاغ زۆر نزیکەو بڕیار وایە بۆ ئەو ناوە بێم، ئەوە لەپاشان سەردانی نیشتمانی پیرۆز دەکەمو چاوانی پڕ لە غەریبیم پێ ڕووناكو شادمان دەبێتەوە، لە ڕاستیدا لەوە زیاتر مانەوە لە غەریبایەتی جائیز نییە...ناشمەوێ ئەو کارەی دەوڵەتی کە لێرە زۆر بە سەختی وەگیرم کەوتووە بە سانایی لە دەستی بدەم، بۆیە کاتێك دێمە ولایەتی وان ئەوا بە ووردی هەواڵو بارودۆخەکە لە نیشتمان هەڵدەسەنگێنمو لە حالەتێکدا لە نیشتمانی پیرۆز شوێنێکی باشم بە پەسەند زانی، ئەوا بێ گومان گەڕانەوەو ژیان لە نیشتمان هەڵدەبژێرم، بەمجۆرە خوا یار بێ لەم پێنج شەش مانگە گەڕانەوەی وڵاتم بە نسیب

---

(٣٣) سەرچاوەی پێشوو: ٢٣.

(٣٤) گۆڤاری کوردستان ١٩١٩ -١٩٢٠، کۆکردنەوەو لەسەر نووسین: د. فەرهاد پیرباڵ، هەولێر، ١٩٩٨.

(٣٥) گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، هەر ئەو ژمارەیە: ٣٣٨.

دەبێت..).[٣٦] بۆیە ئەم بڕگەیە لە ژیانی شەوقیدا وە ڕاست دەگەڕێ کە لە ساڵی ١٩٢٩دا هاتۆتەوە سابلاغو لەگەڵ زاناو ڕووناکبیرانی وەکو پێشەوا قازی و دکتۆر وێنەتانی ئەرمەنیو نیشتمانپەروەرانی دیکەدا تێکەڵاوی بووەو لە ڕێگای عەیادەکەشیدا خزمەتی زۆری بەخەڵکی ناوچەکە کردووە، دوای ئەوەی پۆلیسی ڕەزاخان هەست بە چالاکیو جموجۆڵەکانی دەکەن دەیخەنە ژێر چاودێریو تەنگی پێ هەڵدەچنن، بۆیە بەناچاری خۆی ڕزگار دەکاتو بەرەو ئەستەمبوڵ دەگەڕێتەوە. (ئەو هەتا چەند ساڵان پێوەندی نامەیی لەگەڵ خزمو کەسوکاری هەبووە، بەڵام دوای دەستپێکردنی شەڕی دووەمی جیهانی پێوەندی پچڕاو چی دی نامەی نەهات، بەپێی قسەی ڕێبوارێك کە لە تورکیا هاتبۆوە دەرکەوت کە دکتۆر لە ساڵی ١٣٢٩ی هەتاوی "١٩٥٠ زاینی" بە سەکتەی دڵ مردووە).[٣٧] لەبارەی سەربوردەی قازی لەتیفی باوکی شەوقیش، لەدوای ئەوەی رووسەکان لە ساڵی ١٩١٦ سابلاغ داگیردەکەنو میرزا فەتاحی قازی شەهید دەکەن، چەند کەسێك لە پیاوانی بنەماڵەی قازی بەدیل دەگرنو بۆ روسیا دووریان دەخەنەوە، کە یەکێکیان قازی لەتیفی باوکی شەوقی دەبێت، لەدوای بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧، گیراوەکان ئازاد دەکرێنو دەگەڕێنەوە سابلاغ، بەڵام قازی لەتیف لە ڕێگای پۆلۆنیاو ئەڵەمانیاوە دەچێتە ئەستەمبوڵو لەگەڵ شەوقی کوڕیدا یەك دەگرنەوە· هەڵبەتە ئەویش پیاوێکی زاناو شاعیرو نیشتمان پەروەربووە، لەو ماوەیەدا سەروکاری لەگەڵ کۆمەڵو کوردانی ئەوێ هەبووە، قەسیدەیەکی (٢٣) بەیتی لە (ژین، ژمارە-٧، ١/٢/ ١٩١٩)دا بڵاوکردۆتەوە لەسەر شێوەی شیعرە نیشتمانییەکانی حاجی قادرو لە کۆتاییەکەیدا دەڵێ:

خۆ ئەگەر بێتوو ئەمن ڕاهی بکەن بۆ مولکی خۆم
کوردی ئیرانیش هەموو سەف سەف دەکەم هەروەك قەتار
هەر چلۆنی ڕەئی مەجلیس بێ وەهایان پێ دەڵێم
سەد هەزاران بایەعین بۆ ئەمری ئەو پیری هەژار
ئەی (لەتیف) حەیفە کە تۆ لێرە غەریبو بێکەسی
وەرنە بۆ ئەم مەسئەلە فەردی وەکو قوتبی مەدار[٣٨]

---

(٣٦) بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە: ٥٧ — ٥٨.

(٣٧) ساڵهای اضطراب: ٣٥.

(٣٨) ژین، سەرچاوەی پێشوو، ب٢: ٢١٥.

شــەوقی كــە ئــەو كاتــە خوێنــدكاری پزیــشكی بــووە، هــاوڕێتی بــاوكی دەكــاتو دەیگەیەنێتەوە سابلاغو خۆی لە سیپتامبری ١٩٢٠دا دەگەڕێتەوە ئەستەمبۆل بۆ سـەر خوێندنەكەی. قازی لەتیف لە كاتی هێرشی لەشكری شكاك بۆ سەر سابلاغ بە دەستی پیـاوانی سمكـۆ لـە ١٩٢١دا لـە ختوخـۆرایی شـەهید دەكرێـت، قـازی لـەتیف كـوڕێكی دیكەشی هەبووە، بەناوی كەریمی یەمینی قازی كە دایك برای شەوقی بووە.[٣٩]

ج. شیعرو بەرهەمی شەوقی

شیعرو بەرهـەمی شـەوقی ئـەوەی تـا ئێـستا زانرابێـتو دۆزرابێتـەوە شـتێكی كەمـە، ئــەویش بریتیــە لــەو چــەند پارچــە شــیعرو چــەند وتــارەی لەهــەر سـێ گۆڤـاری ئەستەمبولدا بڵاوكراونەتەوە:

- هەتاوی كورد ١٩١٣ ، ژین ١٩١٨ — ١٩١٩ ، كوردستان ١٩١٩ — ١٩٢٠

ـــ چــەند نامەیــەك كــە هەنــدێكیان لــە بڵاوكــراوەی كوردســتان مــشینێری و یــەك دوانێكیش بەم دواییە بڵاوكراونەتەوە.[٤٠]

ئەو شیعرو بەرهەمانەی شەوقی ئەوەی تا ئێستا دیارن، هەرچـەندی بـە ژمـارە كـەمو لـە پەنجـەی دەسـتان تێناپـەڕن بـەڵام لـە بـاری هونـەریو داهێنـانو چـۆنایەتییەوە بەگوێرەی زەمانەو هەلومـەرجی داهێنانیـان بـۆ مێـژووی ئـەدەبی كوردی بایـەخێكی بەرچاویان هەیە(*).

---

(٣٩) بەشێك لە بەرهەمەكانی دكتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە: ٨.

(٤٠) هەرچەندە بەڕێزان ئەمیری حەبەنپوورو حەسەنی قازی هەوڵیان داوە بەڵام دیارە دەسـتیان بە هەموو ژمارەكانی ئەو گۆڤارە رانەگەیشتووە، ئەوەی پەیوەندی بە (شەوقی)یـەوە هـەبێت لـەو ژمارانەی بەردەستیان لە وتارەكەیاندا بڵاویان كردۆتەوە. بڕوانە:

ـــ گۆڤـــاری رۆژنامـــەڤانی، (ژ/ ٦-٧)، لاپـــەڕەكانی ٣٢٩ — ٣٣٨. هـــەروەها ئەوانـــەی لـــە ژیـــانو بەرهەمەكانی شەوقیان كۆڵیوەتەوە لەو باوەڕەدان كە دەبێ بەرهەمی زۆرتری هەبووبێت.

بڕوانە:

- بەشێك لە بەرهەمەكانی دوكتۆر مستەفا قازی زادە: ١٧.

* كاك ئەحمەدی شەریفی نووسەرو توێژەرو ئەرشیفێستی مهابادی لە ساڵی ٢٠٠٥دا نامیلكەیـەكی لە بارەی ژیانو بەرهەمەكانی شەوقی ئامادەكردووەو بڵاوكردۆتـەوە، كـە نـاوی نـاوە (بەشـێك لـە بەرهەمـەكانی دكتـۆر مـستەفا شـەوقی)، بـەو هیوایـەی لـە دوا رۆژدا بەرهـەمی دیكـەی شـەوقی بكەوێتە بەردەست. كاك ئەحمەد بە گوێرەی گێڕانەوەی هەندێ لە پیرو بەساڵاچووانی سـابلاغو بیروبۆچوونی خۆی، ژیاننامەی شەوقی نووسیوەتەوە، بەڵام بە هیچ جۆرێك خۆی لە قەرەی◄◄

یەك لەو مەسەلە گرنگانەی کە توێژەرو مێژوونووسی ئەدەبی کوردی لەسەری وەستاوەو بایەخی پێداوە مەسەلەی نوێگەری‌و تازەکردنەوەی شیعری کوردی بووە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی. کۆبەندی باس‌و لێکۆڵینەوەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە گۆڕانکارییە گەورەکان لە ژێرخانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی لەسەرەتای سەدەی بیست، ئەدەبێکی تازەیان لای میللەتانی رۆژهەڵات هێناوەتە کایەوەو ماوەی نێوانی هەردوو جەنگ ماوەی داهاتنی "شیعری تازە"ی کوردی، واتە قۆناغی رۆمانتیکی بووە، لەو سەردەمەدا ئەم رێڕەوە لە روخسارو ناوەرۆکدا لە ئەدەبی کوردی خۆی گرت‌و بە تاقیکردنەوەیەکی سەرکەوتوودا تێپەڕی،[٤١] سەبارەت بەو نەوەیەش کە رۆڵی پێشەنگ‌و رێبەرایەتیان لەم بزووتنەوە ئەدەبییە گێڕاوە، باس‌و بابەت گەلی بە سوودو تێرو تەسەل نووسراون‌و پێشکەش کراون. لەپاڵ هەوڵ‌و هیمەتی پسپۆڕانی کورد بۆ زیندوو کردنەوەی ئەرشیفی رۆژنامەوانی کوردی کە لە سالانی حەفتاکانەوە دەستی پێکردووە، پەردە لەرووی ئەدەب‌و بەرهەمی بیرو داهێنانی زۆر لە شاعیران‌و نووسەرانی کورد لادراوەو بەرهەمەکانیان کەوتونەتە بەر تیشکی رووناکی، لەمانە یەکێکیان قازی زادە مستەفا شەوقی‌و شوێنی ئەو شاعیرە لەپەرەسەندنی رێبازێکی نوێیە لە دنیای ئەدەبیاتی کوردی کە ئەویش رێبازی رۆمانتیکییە.[*]

مستەفا شەوقی (گەلێ مەعنای جوان‌و تازەی هێناوەتە نێو ئەدەبی کوردییەوە، شیعرەکانی شەقلێکی رۆمانتیکی رەسەنیان پێوە دیارە، لەبارەی دارشتن‌و فۆرمی شیعریشەوە گەلێ وشەی جوانی کوردی بەکارهێناوە هەولێکی زۆری داوە تا زمانی

◄◄ زانیارییەکانی گۆڤاری کوردستان مشینێری نەداوە کە لە وتارەکەی ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازیدا هاتووەو سێ چوار سالێش بەر لە نامیلکەکەی ئەو بلاوکراوەتەوە. بڕوانە:

ـ بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردوکۆی؛ ئەحمەدی شەریفی، مهاباد، ١٣٨٤/ ٢٠٠٥.

(٤١) لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردیەوە: ١٢٩.

* بۆ یەکەمین جار د. مارف خەزنەدار ئاماژە بۆ شوێنی شەوقی لە برەوسەندنی شیعری سیاسی دەکات لە سالانی نێوان هەردوو جەنگ دا، کە ئەمەشیان سیمایەکی دیاری شیعری رۆمانتیکی کوردییە. بڕوانە: ـ شیعری سیاسی کوردی لە کوردستانی عیراق دا، ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژ/١٥، زانستگای بەغدا، ١٩٧٢.

کوردی له تەئسیراتی وشەو تەعبیراتی فارسی تازە رزگار بکات.. ئەم دیاردەیەش، هەر چەند ئەو ساکە تەواو جێی خۆی نەگرتبوو، بەلام نیشانەی وریایی‌و هەست پاکی نەتەوەیی شاعیرە).[42]

(هاواری دایکێ) یەکەمین پارچە شیعری بلاوکراوەی شاعیرە، بە پێشەکی یاخود پارچە پەخشانێکی ڤانگدراو بە هەناسەی رۆمانتیزمی دەستپێدەکات، وەك ئەوەی شاعیر زەمینەو سیناریۆ بۆ شانۆی رووداوەکان لە بەراییدا خۆش بکات، ئەم دیاردەیە لە شیعری کوردیدا پێشتر بەدی نەکراوە، بەلام لە شیعری ئەوروپایی‌و عوسمانیدا هەبووە.[43]

ـ شاعیر بێجگە لە شێوە زاری موکریانی، لە هەولی ئەوەدا بووە سوود لە وشەو پەیڤ‌و شێوە زارەکانی دیکەش وەربگرێت. شێوازی دەبڕین و زمانی شیعریشی رەوان‌و بێ گرێ‌و گۆلە، ئەم بەکاربردنی شێوازو شێوە زارە خۆمالیانەش لە سەرجەم شیعرەکانی شەوقیدا بۆتە نەریتێك.

ـ شاعیر پەراوێزی بۆ هەندێ ناوو وشەو بێژەی ناو شیعرەکانی هێناوەتەوەو شەرحی بۆ کردوون‌و مانای لێکداوەنەتەوە تاوەکو خوێنەران لێی حالی بن، ئەمەش کارێکی بێ پێشینەیە، زیاد لەوەش جار نا جارێ باس لە بنیاتی رێزمانی وشەیەك دەکاو وەك زمانەوانێکی شارەزا لە گرامەری زمانی کوردی رێژەو دۆخەکانی گەردانکردنی ئەو چاوگە دەستنیشان دەکات. لە راستیدا پەی بردن بە نهێنییەکانی زمانی کوردی لەو رۆژگارەو بەم کارامەییە، شتێکە بلیمەتی‌و شارەزایی شاعیر دەردەخات.

لە ژمارە (5)ی گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆلدا، پارچە شیعری (حەسبو حالێ دەگەلێ وەتەن) بلاوبۆتەوە، هەر لە هەمان لاپەڕەدا تەرجەمەیەکی شیعرەکە بۆ تورکی کراوە (هەم بە شیعرو هەم لەسەر هەمان کێش)، کە وەرگێرانەکەش بە قەلەمی مستەفا شەوقی خۆیەتی.[44]

شەوقی چەند وتارێکی لە گۆڤارەکانی (هەتاوی کورد)و (ژین) بلاوکردۆتەوە، کە تیادا بیری رۆشنگەری نەتەوەخوازی‌و نیشتمانپەروەری بە روونی دەردەکەوێت.

---

(42) شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/ 112: 76.

(43) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب5: 156.

(44) گۆڤاری کوردستان، 1919 – 1920: 79.

بەشی سێیەم

زمان و شێوازو وێنەی شیعری

باسی یەکەم

زمانی شیعری:

زمان مادەو کەرەستەی سەرەکی ئەدەب پێك دەهێنێ، بنیاتی زمانیش لە (وشە) پێکدێت. وشە کاتی بەکاربردنی لە ئەدەبدا زۆر جاران واتا فەرهەنگییەکەی بەجێ دێلیو دەلالەتێکی نوێ وەردەگرێت.

لەم رووەوە هەریەك لە ئەفلاتونو ئەرستۆ زمانی شیعرو ئەدەب (بەجۆرێکی تایبەتی زمان، یا جۆرێکی تایبەت لەبەکارهێنانی زمان)[1] دادەنێن. تیورە تازەکانی مەیدانی زمانەوانیش هەر ئەو راستییە دووپات دەکەنەوەو هەموو کارێکی ئەدەبی بەچاوی زمانێکی تایبەتو هەڵبژێردراو سەیر دەکەن. بەو هۆیەشەوە کە زمان بە ژیانو بە رەوتی کۆمەڵایەتی مرۆڤەوە گرێدراوە، بۆیە حاڵەتێکی نەگۆڕو چەسپاوی نییە، لەگەڵ ئەوەی زمانی شیعر (پەیڕەوی لەهەمان یاساو دەستورەکانی زمان دەکات، بەڵام بە پێی ئەو بارو دۆخە نوێیانەی کە لە ئەنجامی یاساکانی گۆڕانو پەرەسەندنی ژیانەوە روودەدەن، ئەویش لەهەر سەردەمێکدا مانای نوێ پەیدا دەکات کە لەگەڵ سەردەمەکە بگونجێت)[2]. بۆیە زمانی شیعرو زمانی ئەدەب لەهەر رۆژگارو سەردەمێکدا کۆمەڵێك سیماو خاسیەتو تایبەتمەندی خۆی هەیە.

دیوانی شیعری کلاسیکی کوردی بەپێڕەوی لەبارودۆخی سەردەمو بەهۆی کاریگەری دوورو درێژی زمانو فەرهەنگی عەرەبیو فارسیو تورکی، بوو بەو سامانە ئەدەبییەی کە خاوەنی کۆمەڵێك سیماو ئەدگارو خاسیەتی تایبەتییەو لە پێشەوەشیان ئەو زمانە (تێکەڵاوەیە) کە پێی تۆمارکراوە. بەرهەمی ئەدەبی ناوچەی موکریانیش لە دەورەی یەکەمی داهێنانیدا لەسەر دەستی (وەفاییو حەریقو ئەدەب...) کە لە رووی جەوهەرو وەسفی گشتییدا بەشێکە لەو سامانەو لێی دانابڕێت، هەر بەو زمانە داهێندراوە. بەم پێیە (زمان) دەبێتە ناسنامە بۆ بەرهەمو داهێنانی ئەدەبی لەهەر دەورو سەردەمێکدا، کە دەورو سەردەمیش گۆڕا ئەدەبیش دەگۆڕێتو دیاردەکە لە زمانەکەشدا رەنگ دەداتەوە. ئەو (دیاردەی گۆڕانو نوێ بوونەوەیە لە رووی مێژووییەوە لە ئەنجامی کارلێکردنو بەریەك کەوتنی دوو

---

(1) رەخنەی ئەدەبی کوردیو مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر: ٢٨٣.

(2) سەرچاوەی پێشوو: ٢٨٥.

عەقڵیەتو دوو هەڵوێستی جیاوازدا لە دایك دەبێتو لە کەشو هەوای گۆڕانی ژیانو لە بارودۆخی تازەدا گەشەدەکات).[3]

سەرەتاو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم سەردەمی ئاڵوگۆڕە گەورەکانە لە ناوچەکەدا، کە هاوزەمان بووە لەگەڵ بووژانەوەو پەرەسەندنی هوشیاری کۆمەڵایەتیو سیاسیو هەر لەو رۆژگارەشدا کازیوەی قۆناغێکی رۆشنگەریو رێنیسانسی ئەدەبی لە کوردستان سەر هەڵدەدا کە مەڵبەندی موکریانیش پشکێکی لەو بوژانەوەیە، بەتایبەت لە مەیدانی رووناکبیری شیعری کوردیدا هەیە.

ئەنجا (لە ئەنجامی گۆڕانی باری ژیانو پەرەسەندنی رۆشنبیریو باوەش کردنەوە بۆ شارستانیەتی گەلانی ترو زیادبوونی بزووتنەوەی وەرگێڕانی بەرهەمی بیری نەتەوەکانی تر، ئەمانە هەموویان کردیانە کارێ کە نرکەی داواکردنی نوێ کردنەوە لە شیعردا بەرزبێتەوە).[4] لێرەدا کە ژیانو فیکرو جیهانبینی شاعیران لە ئاڵوگۆڕدا دەبێت ئەڵبەتە شێوازو زمانو بەیانیش دەگۆڕێت، بەگوێرەی ئەوەی کە زمان لە بنچینەدا ئامرازو کەرەستەی دەربڕینو بەرجەستەکردنو گوێزانەوەی فیکرو بیرو جیهانبینی مرۆڤە.[5] لە سۆنگەی ئەم جموجۆڵە تازەیەوە کاروانی شیعری موکریان لە ساڵانی نێوان هەردوو جەنگی گێتیدا لەسەر دەستی شاعیرانی ئەم دەورەیە (کۆکەیی، سەیف، شەوقی) لە رووی جیهانبینیو زمانو بەیانو شێوازەوە رووەو ئاقارێکی جیاواز هەنگاو هەڵدێنێ:

ـ شیعری ئەم دەورەیە تا دێ لەو زمانە دەستوورییە دێرینو تێکەڵەی شیعری کلاسیکی دادەبڕێت کە شاعیرانی دەورەی یەکەمی موکریان پەیڕەوکاری بوونو، لە هەوڵی دۆزینەوەی زمانو دەربڕینێکی تازەدا دەبێت کە لە زمانی خەڵك نزیکتر بێتو (خاس)و (عام) تێی بگات.

ـ ئەو باوەڕەی کە پێی وابوو رادەی دەسەڵاتی شاعیر بەندە بە ڕادەی تواناو دەسەڵاتی بەسەر ئەو زمانە رۆژهەڵاتییە تێکەڵاوەو رادەی وشە ئاراییو پەنابردنە بەر زاراوەی نامۆو ناسازگار لە شیعردا، لە ئارادا نەماو شیعری ئەو سەردەمە بایداوەتەوە سەر

---

(3) الثابت والمتحول: ١١.

(4) ئەدەبو رەخنە: ١٠٦.

(5) اللغە والفكر: ١٣٧.

زمانی ئاخاوتنی رۆژانەو خۆماڵیو پشتی لە شێوازی ئاهەنگدارو ئاڵۆزو قەبەی شیعری کۆن کردووە.
- شاعیرانی پێشوو لە باری ئازادی ئەندێشەو رەسەنایەتی لە دەربڕینی مەبەستو ناوەڕۆکدا هەمیشە لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا دەسووڕانەوە، گۆرانی شاعیر گوتەنی کە سێ کوچکەکەی (میرو پیرو مەعشوق) بوو، وشەو تەعبیراتە کۆنەکەش لەوێنەی (زولفی زنجیرو رۆژو مانگی روخسارو لێوی یاقوتو لەعلو مەرجان...) هەمیشە جۆرێك لە بابەتو ناوەرۆکی ناقۆلاو ناپەسەندیان بەسەر شیعرو شاعیرا فەرز دەکرد.[6] کەچی شیعری ئەو سەردەمە زیاتر روودەکاتە دەرخستنی رەنجو موعاناتی مرۆڤ و هۆکارەکانی پاشکەوتنی کۆمەڵو مرۆڤی کورد، هەر ئەو وشەو تەعبیرە راستگۆیانەو مرۆڤ دۆستانەشە کە ڕەوتی ئامانجو ناوەڕۆکی شیعر دەستنیشان دەکەنو رەنگ ڕێژی بۆ هەیکەلی ئەو شیعرو بەرهەمانە ساز دەکەنو پێکەوەیان دەگونجێنن.[7]
- شیعری ئەو دەورەیە لە موکریان رەنگدەرەوەی بارودۆخی کۆمەڵگەی خۆیەتی، لەوبارەوە گوتراوە: (ئەگەر تا دوێنێ شیعری کوردی بە تێکرایی دەربڕی بیرو مەبەستێکی ئایدیالیستیو عیرفانیو گشتی بێزانەی هەمەلایەنە بووە، لەماوەی هەردوو جەنگدا پێ دەنێتە قۆناغێکی ریالیستی لە "کۆمەڵخوازیو رۆشنگەریو نەتەوە پەروەری"، کە هەم باری کۆمەڵایەتیو چینایەتی، هەم رۆشنگەریو نەتەوەخوازی تیادا بەرجەستە دەبێتەوە).[8]
لەو ماوەیەدا لە موکریان ئاماژە بۆ رۆڵو بەرهەمی هەریەك لە شاعیران (مەلامارف، سەیفی قازی، مستەفا شەوقی) دەکرێت کەوەکو سێ کوچکە هەریەکەو چمکێکی ئەو گۆڕانو پێشکەوتنەی بەجۆرێك، لە ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان لە ئەستۆدا بووەو بەجێیان گەیاندووە، ئەنجا بوون بەسەر مەشقی دەورەی دواتری شاعیرانی موکریان لە ناوەراستی سەدەی بیستەمدا لە وێنەی (حەقیقیو ئاواتو نووریو هەژارو هێمنو هێدیو....) ئەوانی تر.

---

(6) شیعر نو: ٩.

(7) قضايا الشعر المعاصر: ٢٣٤.

(8) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٦٧.

ئەنجا لەم دەروازە گشتییەی زمانی شیعریی هاوبەشی ئەم سێ شاعیرەوە پێویستە ئاورێك لە زمان و شێوازی تایبەتی هەر یەکێکیان بدەینەوە.

أ. شێواز: سەرەتا پێویستە (ئەوە بزانین کە لەو قۆناغە نوێیەدا زمانی شیعری کلاسیکی یەکسەر لە زمانە کوردییە تێکەڵەکەوە نەگۆڕاوە بۆ زمانی کوردیی پەتی، بەڵکو زمانە کوردییە تێکەڵەکە هەرما، بەڵام بەشێوەیەکی تری جیاواز لە زمانە تێکەڵەکەی شیعری کلاسیکی کوردی).(9) ئەمە حەقیقەتێکەو بەروونی لە بەرهەمی شیعریی مەلا مارفی کۆکەییدا بەدیار دەکەوێت، کە لە رووی رووخسارەوە، واتە قاڵبی شیعریو زمان و شێوازو کێش و سەرواوە، لە شیعری کلاسیکییەوە نزیکترە تاوەکو بەرهەمی تازە، بەڵام شێوازێکی رەوان و روون و بێ گرێو گۆڵی هەیە، وشەو زاراوە بێگانەکانیشی ئەوەندە قورس و ئاڵۆز نین کە خوێنەری ئاسایی سەری لێ دەرنەکات.

کەسێ غەوواسی بەحری عیلم و عەقل و فەزل و جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەددی سکەندەربێ
کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعام و حەوت خوانی شێرو ئەژدەربێ

یا کاتی دەڵێ:

باز ئەوا شابازی فیکرم، مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ، زۆری نییە نازی هەیە
هەوری تەبعم مایلی گریان و بەرق و بارشە
بۆیە گوڵ کەیف و دەماغێکی تەڕو سازی هەیە
مودەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە
لەم گوڵ و گوڵزارە یەك دنیا گلەو رازی هەیە

دیوان: ٤٩.

مەلا مارف وەکو لەبەسەرهات و سەربردەکەیدا هاتووە، لە ژیاندا مرۆڤێکی دڵخۆش نەبووە، ئەو بەهەتیوی گەورە بووەو بۆ خۆ پێگەیاندن زۆر زەحمەتی کێشاوە، بە پیلان و دەسیسە کوڕە گەورەکەی (عەلی) دەکوژرێت، لە ئەنجامی دوژمنداری بەناچاری ئاواییە دڵنشینەکەی خۆیان بەجێ دێڵێ تا لە مەهاباد لە مزگەوتی (شا دەروێش) دەگیرسێتەوە. وەکو هێمنی شاعیر دەیگێڕێتەوە ناوبراو بەدەست هەژاری و

---

(9) رەخنەی ئەدەبی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر: ٣٠١.

دەست تەنگییەوە نالاندوویەتی، گوایە لە ئەنجامی گریان و نالانی لە سوێی لەکیس چوونی کوڕەکەی و لەداخی هەژاری و بێ دەرامەتی، هەردوو چاوەکانی هەو دەکەن و لە ئەنجامی ئەو نەخۆشییەدا هەردوو چاوەکانی لەدەست دەدات، ئەمە دۆخەکە ئالۆزترو خراپتر دەکات، بۆیە رەشبینی و بەدبەختی و تورەیی و پشوو لە ناخ و دەروونیدا رەگ و ریشەی دادەکوتێ، ئەنجا ئەم حالەتە رەش بینییە دەبێ بە پێکهاتەی میزاج و نەست و بیرو جیهانبینی شاعیرو لەزارو شێوازو وێنەو دەربڕینی شیعریدا رەنگ دەداتەوە. هەر ئەوەشە کە دەگوترێ لە چەمکی شێواز یەکێتی وشەو وێنە، وێنەو بنیات، بنیات و بیر یەك دەگرێتەوە. وەکو چۆن کاریگەری دۆخی کۆمەلایەتی و واقیع، لە شێوازدا رەنگ دەداتەوەو مۆرکێکی کەسی وەردەگرێت.[10] ئەم مۆرك و سیمای (رەشبینییە) لە زۆر جێگا لە بەرهەمەکانیدا دیارو ئاشکرا دەبێت.

مەڵێن یا شێتە یا مەستی شەرابو نارەق و بەنگە خەیاڵاتم
پەرێشانە دڵم تاریکە هەم تەنگە
مەکەن مەنعم لە هەوری بیری من بارانی خوێن بڕژێ
لە سەحرای سینەدا دیسان هەرایە شۆڕشە جەنگە شەهی ئقلیمی
بەدبەختی لە بۆ تەسخیری مولکی دڵ هجوومی کردووە، تالب بە
تاج و تەخت و ئەو ڕەنگە ئەمیری لەشکری زوڵمە لە دەوری فەوجی
بێ روحمی جەفاوو جەورو میحنەت، یاوەرو سەرتیپ و سەرهەنگە

دیوان:٢٢

یاخود کە دەڵێ/

مودەتێکە نەفسی بەد حوکمی خراوم لێ دەکا
هەر بە قەهرو کینە دەڕوانێت و چاوم لێ دەکا
جار بەجار دەگری دەناڵێ هەروەکو هەوری بەهار
گەه بە خەندەو پێکەنین دێت و سلاوم لێ دەکا
یەك سەعات و یەك دەقیقە دەس لەمن هەڵناگرێ
روو لەهەر لایێ دەکەم هەر قاوە قاوم پێ دەکا
هەرچی تەفرەی لێ دەدەم وەعدەو وەعیدی پێ ئەدەم ناسرەوێ
تەکلیفی قۆڕو بن دڕاوم لێ دەکا

دیوان:٣٣

---

(10) شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا: ١٣.

یان كه دەڵێ/

شـــاعیر عومـــومی كەوتنـــە مـــەقالاتو بۆڵـــەبۆڵ
مـــەتحی وەتـــەن دەكـــەن بـــە قەســـیدەی شـــڕو شـــڕۆڵ
تـــەعریف دەكـــەن لـــە میللـــەتی كـــوردی بەســـەد زمـــان
پـــاك بوونـــە چاوشـــێكی بـــەبێ دەمبـــەگو دەهـــۆڵ
كـــوردیش چ كـــوردە میللـــەتی خۆخـــۆرە پێكـــەوە
بـــۆ گیـــانو مـــاڵی یـــەكتری سمكـــۆڵ دەكـــەن لـــە خـــۆڵ
دێـــوو درنـــجو ورچو بـــەرازو رێـــویو چـــەقەڵ
كوێـــرو كـــەڕو شـــەلو كەچـــەڵو گێـــڕو گـــول

لە شوێنێكی دیكەشدا دەڵێ/

لـــەو رۆژەوە كـــە عەهـــدی زەمـــانی تەجـــەدودە
لـــەو وەختـــەوە كـــە نێـــوی تەمـــەدون لـــە دەفتـــەرە
بارانی غەم لە هەورو هەڵای میحنەتو ئەلەم باریوە بۆیە
چـــــەشمەی چـــــاوم موكـــــەدەرە
دڵ وا مـــــەلولو مـــــاتو پەرێـــــشانو عـــــاجزە
كـــوللی دەقیقـــە مونتەزیـــری مـــەوتی ئەحمـــەرە

دیوان:٦٣

لە هێرشو داشۆرینو هەجوكردندا شێوازی مەلا مارف رەوانو راستەوخۆ، لە وشەو ناوو ناتۆرەو توانجی پڕ بە پێستو موستەحەق دایە، ئەمە لە شێوازی شیعرە داشۆرینەكانی شێخ رەزای تاڵەبانی، كە سەر تۆپی شیعری داشۆرینە لە ئەدەبی كوردی، جیایە. شێخ رەزا بێ پەردەو رووتو رەپو راست ئاتارو پاتاری بابو دایكو خزمو عێلو عەشیرەتی ناحەزەكەی دەداتە بەر فەحشو جنێو، مەلا مارف بەتوانجو پلاری داپۆشراو بە تەلمیحو تەرجیحو كینایە، وشەو دەستەواژەی مزر حەواڵەی بەرامبەرەكەی دەكات، واتە ئەگەرچی سەركۆنەو پەلامارەكانی توندن، بەڵام خۆی لە جنێوی رووتو راستەوخۆ لادەدات. لێرەدا هێرشی بۆ سەر یەكێك لە خەلیفەكانی شێخانی بنەماڵەی زەنبیل وا دەست پێدەكات:

لـــە بـــابو فەســـڵی تـــەزویرو ریـــا هێنـــد چوســـتو چـــالاكە
هـــەموو كـــەس خـــۆ دەپـــارێزێ لـــە مـــەكرو كەیـــدو تـــەزلیلی

وەکـــو جـــەردەی موســـەللەح دەچـــتە ســـەر ڕێگـــەی موســـوڵمانان
بـــە ئیمـــان ئیکتیفـــا ناکـــا، دەکـــا نـــەزعی ســـەراویلی
هـــەموو ڕۆژێ لـــە مەکتەبخانـــەی تـــەدریس‌و تەدلیـــسی
دەنوســـن ســـەد جـــەوازی نـــومرە یـــەك ڕوتبـــەی عـــەزازیلی
بـــەرپیش‌و ســـورەت‌و عەممامـــەوو شـــەکل‌و هـــەیولائی
بەلـــەحنی نـــازك‌و قـــەولی ئـــەکازیب‌و ئـــەباتیلی
فریـــوی جـــاهیلی وەحـــشی دەدا بێـــچارە نازانـــێ
مـــەقام‌و مـــەنزلی ئیبلیـــسە ریـــش‌و پـــێچ‌و مەنـــدیلی
أیـــا مَـــنْ قُلْـــتَ أنَّ الـــشعرَ عِـــصْیانٌ ونُقـــصانٌ
لـــكُمْ احـــسانُكمْ یـــالائـــمي، نقـــصي وذنـــبي لـــي

دیوان:٧٢

ڕازاندنەوەی شیعر واتە (تلمیع)، جگە لەوەی هونەرێکی شیعرییە، بەڵام بەشێك لە زمان‌و تەبع‌و شێوازی شیعریش لای شاعیران پێك دەهێنێ‌و دەچێتە خانەی بەکارهێنانی وشەو زاراوەو دەستەواژەی زمانی بێگانەوە لەبەرهەمی شیعریدا. مەلا مارف لەزۆر شوێندا پەنای بۆ زمانی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکیش بردووە، نیوە دێرو دێرە هۆنراوەی تەواوی بەو زمانانە تێهەڵکێشی شیعرەکانی کردووە، دەکرێ ئەو شایەدیەش بدەین کە زۆر وەستایانە ئەو کارەی ئەنجام داوە بێ ئەوەی هەست بە پچڕان‌و دابڕان بکەین لە سیاقی بیرو شێوازو دارشتنی بەرهەمەکانیدا:

ـ نـــە مـــن تـــەنها پەرێـــشانم، هـــەموو کـــەس مـــات‌و غەمگینـــە
ئـــەوی مەســـرورو دڵـــشادە، فەقـــەت حەســـادو گـــەوادە
تـــراهمْ مُنـــذُ ذاكَ الیَـــومِ یُـــوحي بَعْـــضُهمْ بَعـــضاً
سمێـــل بـــابڕ بـــە کەیـــفی خـــۆت ســـمێڵی خۆتـــی لـــێ بـــادە

دیوان:٤٢

ـ ئـــەی ســـەییدی جـــوان‌و نەوجـــەوان بـــەخت‌و موحتـــەرەم
یـــا نـــاقِصَ العطیـــةِ وَیـــا قاصِـــرَ الهِمَـــمْ

دیوان:٥٢

ازگلـــشن وجـــود تـــو از بـــاد انقـــلاب
بـــر روی چـــون گلـــت ننـــشیند غبـــار غـــم
حـــاجی مـــەلا محمـــد ســـۆفیش بەرپـــشەوە
خـــەندێکی بـــۆ بـــکات‌و بلێـــت ئـــەی وەلی نیعـــەم

دیوان:٥٥

ــ ئــەی حەســـەن ئــەی ســـاحەبی وەجهـــی حەســـەن
مەزهـــــەری فەرمایـــــشی جـــــەددول حەســـەن
یـــــانی فەرمویــــــە ئەگـــــەر خێرتـــــان دەوێ
أطلبـــوهُ مِـــــن ذوي الوَجْـــــــهِ الحَـــسَــــنِ
چـــــەندە پـــێم خۆشـــــە ببیــــنم دوژمنـــــت
پـــێ لەســـــەر کورســـــیو لەگەردنـــــدا رەســـەن
جـــار بـــەجار، بـــانگی بـــە تـــورکی کـــەم، بڵـــێم
کـــەیفن ئـــەحواڵن ئـــەفەندم، نەیـــنی ســـەن

دیوان:٥٦

ــ قەریبـــەن شەســـتو دوو ســـاڵە ئـــەوا دەڕوا لـــە عـــومرو ســـین
نەدیتوومـــە، نەبیـــستوومە، بـــەجوز یـــەك قـــازی شـــێخ موحـــسین
لـــــهُ فِي كُـــــلِّ يَـــــومٍ قـائــــلٌ بالبـــــاب يَـــــدعُوهُ
يُناديــــهِ بيــــامَنْ لايَــــزالُ مَحْــــسِناً أحْــــسن
کـــسی خواهـــد وجـــاهترا میـــان مـــردم و ملـــت
وَيَبقَـى اسْـمُهُ مِـنْ بَـعْدُ بالأفـواهِ وَالأَلْـسِنِ

دیوان:٥٩

ــ گەرچـــی دەوڵەتمەنـــدو ســـاحێب پـــووڵو پـــارەو ســـەروەتی
مـــالیکی گـــامێشو مـــێشو گـــوێ درێـــژو گـــوێ لـــەقی
هـــەر لـــە وشـــتر تـــا دەگاتـــە کـــاورو گیـــسكو فـــڕوج
دێتـــە بـــەر دەســـتت هـــەموو رۆژێ بـــە موفتـــەو بـــێ حـــەقی
تأكُــلُ مـــا تـــشتهيهِ تلـــبسُ منمـــا تـــشاء
مِـــنْ حَريـــرِ نـــاعِمٍ أو سُـــندسِ وأسْـــتبْرَقِ
خزمـــەتی ئەشخاصـــی شـــاعیر لازمـــە عـــەقلت هـــەبێ
اتـــهُم كالسَّـــمِ فتّـــالٌ لِمَـــرءٍ لا يَتّقـــي

دیوان: ٨٠.

ئـــەلا ئـــەی هودهـــودی بـــاغی ســـەبا فـــەورەن بـــە تـــەعجیلی
تعـــالَ اذهَـــبْ بمَكْتـــوبي الى مَـــولاي رَتبيلـــي
إذا أدرَكْتَـــهُ فـــاخفِضْ جَنـــاحَ الـــذلِ تعظيمـــاً
وَبَـعْدَ الوَصْـلِ وَالتـقْبيلِ بَـلِّغهُ أقـاويلي

دیوان:٨٢

لەباسی بەکارهێنانی وشەو زاراوەی بیانیو تەرکیباتی تازە لای مەلا مارف ئاماژە بۆ چەند لایەنێك دەکەین:

١. وشەو زاراوەی عەرەبیو فارسیو تورکی

شاعیر بەگوێرەی پێویستو تا چەند بۆی لوا بێت لە شێوازی دارشتنو دەربڕینی ئامانجەکانی لە پەنابردنە بەر وشەو زاراوەی بێگانە نەپرینگاوەتەوە، زۆریش لەو وشەو زاراوانە تایبەت بەخۆیەتی واتا شێوازی بەکارهێنانێکی کەسییان وەرگرتووە. هەندێکیش لەو وشەو زاراوانە دووبارەکردنەوەن، واتە لە پێش ئەوداو لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەهەمان واتاو تانوپۆ بەکار هاتوون. لێرەدا ئامارێك دەخەینە بەر دەست کە رێژەی سەدی بەکارهێنانی ئەم وشەو زاراوە بیانیانە بەدیار دەخات.

لە ئامارەکەدا (١٠٠) دێرە شیعرمان لەسەرەتاو ناوەڕاستو کۆتایی دیوانی شاعیر وەرگرتووەو ئامارێکی وشە کوردیو عەرەبیو فارسییەکانمان نیشانداوە.

سەرجەمی ئاماری وشەکان لە ١٠٠ دێرە هۆنراوەدا:

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	سەرجەم
٥٦٥	٣٣٦	٧٥	٧	٩٨٣=*

رێژەی سەدی بەکارهێنانی وشەکان:

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی
٥٧,٥	٣٤,٢	٧,٦	٠,٧

لەگەڵ ئەوەی ئەم ئامارە رێژەیەکی تەقریبیمان نیشان دەدات، بەڵام زۆر لە راستییەوە دوور نییەو ئەوەش دەسەلمێنێت کە نزیکەی نیوەی فەرهەنگی وشەو زاراوە شیعرییەکانی شاعیر بریتین لە عەرەبیو فارسی، بەتایبەت وشەی عەرەبی کە رێژەیەکی بەرچاوی هەیە. پاساوی ئەمەش بەوە دەدرێتەوە، کە شاعیر مەلا بووە، پاشخانێکی رۆشنبیریی ئیسلامیی عەرەبییو فارسیی تێکەڵی هەبووە، هەروەها دەسەڵاتو شارەزایی لەو زمانانەدا وای لێ کردووە پەنا بۆ فەرهەنگی وشەو زاراوەکانی ئەو زمانانە ببات‌و لە شێوازو دەربڕینو دارشتنی هۆنراوەکانیدا بیانگونجێنێ. هەروەها لە فەرهەنگی زمانو زمانی قسەکردنو نووسیندا ئەم وشانە زۆرجار بە بێگانە دانانرێنو وەکو بەشێك لە وشەی زمانی کوردی سەیر دەکرێن.

---

* ئەم ئامارە ئامرازەکانی وەکو (لە، بە، بۆ، چ، بێ....)ناگرێتەوە..

٢. تەرکیباتو وشەڕۆنان

ئەمەشیان هەر دەچێتە خانەی شێوازناسیی وشەو رادەی پەیوەنداری شاعیر بەجۆرێك لەو وشەو زاراوەو تەرکیباتانە کە بەزۆری لە بەرهەمەکانیدا دووبارە بوونەتەوە، یا ئەو وشە لێکدراوانەی کە شاعیر خۆی دەستی هەیە لە رۆنانو سازکردنیان لە زمانو شێوازە شیعرییەکەیدا.(11)

چاوپیاخشاندنێکی وردی دیوانی مەلا مارف چەند لایەنێك لە شێوازو زمانی شیعری شاعیر لە ئاستی وشەسازیو وشەرۆناندا بەدیار دەکەوێت کە وەکو دیاردەیەك لە گفتو لفتیدا بۆتە باوو دووبارەو چەند بارە بۆتەوە، لەوانە:

دووبارە بوونەوەی (هاوواتا)و (هاوواتا ئاسا)و (جووتە وشەی لێکدراو):

هاو واتا ئەو جووتە وشەیەن کە واتاکەیان وەکو یەك بێت.(12) هاو واتا ئاساش ئەو وشانەن کە واتاکانیان لە یەکتر نزیك بنو بەزەحمەت لەیەکتر جیابکرێنەوە، واتا لەیەك کێلگەو چوارچێوەی واتاییدا کۆببنەوە.(13) ئەم دیاردەیە وەکو سیمایەك لە شێوازی شاعیردا زۆر بە روونی هەستی پێ دەکرێت وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێ:

گوڵستانو گوڵو گوڵزارو گوڵشەن
نەیو شمشادو سەروی جوێباری

نەواوو نالەوو گریانی قومری
فوغانی بلبلی سەر شاخ ساری

بەهەر نەزمو بەهەر وێنەو عیبارەت
هەموو ئیقرار ئەکەن پەروەردگاری

دیوان: ٥.

ـــ کەمتر لە هەموو سائیلو دەروێشو گەدایە
لەو عەرشە موعەلایە هەم خوسرەوو قەیسەر

ـــ عادەتی ئەشخاسی شاعیر مەسلەکی شەخسی ئەدیب
یا درۆیە یا ریایە یانە مەکرە یا فەریب

---

(11) کلیات سبکشناسی: ٢١٧.

(12) زمانەوانی: ١٦٤.

(13) زمانناسیو هەندێ بابەتی زمانناسی کوردی: ٣٥.

ـــــ ئەووەلـــــەن (زرنـــــی) حەدیـــــسی شـــــاهبازی کیبریـــــا
بـــــاوەڕت بـــــێ ســـــانیەن تەقیـــــەو ئـــــەدەب شـــــەرمو حـــــەیا

ـــــ رابیعـــــەن بەدبـــــەختییو بـــــەدوەزعیی‌و ڕۆژی ســـــیا
بـــــۆ شـــــەرەفیابی حـــــوزوورو خزمـــــەتی تـــــۆ عـــــاجزە

ـــ گـــــەر مووەففـــــەق بم بـــــە تـــــەوفیقاتو لـــــوتفی ئێـــــزەدی
تـــــا موتـــــەووەق بم بـــــە تـــــەوقی فـــــەهمو عـــــەقڵو بـــــوخرەدی

ـــ بـــــە عـــــەترو تـــــامو بـــــۆنو ڕەنگـــــی لـــــەعلو سورەتو تـــــەرکیب
قەشـــــەنگو دڵڕوبـــــاو دوڵبـــــەرو مەخـــــسوس‌و مومتـــــازی

- ســـــۆفی وەرە هـــــەنگامی گـــــوڵو فەســـــڵی بـــــەهارە
وەختـــــی تـــــەرەبو عـــــەیش‌و دەمـــــی گەشـــــتو گـــــوزارە
پیـــــشەو عەمـــــەلت حیلەیـــــە تـــــەزویرو ریایـــــە
تـــــۆ بەشـــــقی خـــــودا پـــــێم بڵـــــێ ئـــــەم کـــــارە چ کـــــارە

ـــ ئـــــەم جـــــەهل‌و نیفـــــاقو حەســـــەدو بـــــوغزە هـــــەتا کـــــەی
دەخولێنـــــەوە تاکـــــەی وەکـــــو دێوانـــــەو مەســـــتان

ــــ خـــــارو خەســـــی زیللـــــەت لـــــە ڕەگو ریـــــشە دەرێـــــنن
بیکـــــەن بـــــە گـــــوڵو گوڵـــــشەن‌و گـــــوڵزارو گوڵـــــستان

ـــ ئـــــەمیری لەشـــــکری زوڵمـــــی لـــــە دەوری فـــــەوجی بـــــێ روحمـــــی
جـــــەفاوو جـــــەورو میحنـــــەت، یـــــاوەرو ســـــەرتیپو ســـــەرهەنگە
ـــــ مـــــوحیتی دایـــــرەی دوکـــــان‌و بـــــازاڕی بـــــە ئاســـــانی
بـــــە ســـــەتح‌و ســـــەقفو ســـــەربانی خـــــولی پێـــــدا قـــــولی بـــــادا
لـــــە مەســـــکوکاتی ئێرانـــــی، لـــــە لـــــیرەی سککەی عوسمـــــانی
لـــــە ئێغـــــدان‌و مـــــەجری‌و مەحفـــــەزەو ســـــندوقی پـــــۆڵادا
چ ڕۆژێکـــــە لەلایـــــەك گرمـــــەگرمی هـــــەورو ناڵـــــەی بـــــا
لـــــە لایـــــەك شـــــیوەن‌و گریـــــان‌و قوڕپێـــــوان‌و فـــــەریادە

- بەسـەرماندا دەڕێـژن گێژەلووکـەی نەگبـەتو میحنــەت
غوبــاری ئیفتیقــارو تــۆزی دەردو گــەردی بێــوازی

دوعــای حیفــزی وجــودو عیــزەتو ئیقبــالو تــەوفیقی
لەسـەر تۆ واجبو فـەرزە بـە كوردیو فارسـیو تـازی

لــە بــابو فەسـلی تــەزویرو ریـا هێنـد چوسـتو چـالاكە
هـەموو كـەس خـۆ دەپـارێزێ لـە مـەكرو كەیـدو تـەزلیلی

- كەسـێكی مـونكیری ئـەخلاقو ئەوسـافی كـەریمت بـێ
بە كوللی حازرم بۆ قـەرعو مـەنعو زەجرو تـەنكیلی

- دەنووسـم بـۆ موغـەنیو موتریـبو خۆشـخوانو رەققاسـان
كــە بــەزمێكی موهەیاكــەن شــەبیهی بــەزمی فــەغفووری

- تۆ بە حوسنی فیكرو فیكری بیكرو ئەشعاری حـەسەن
مــن بــە شـیعری نـاڕەوانو سـەهلو سـادەو سـەرسـەری

جـۆرێكی دیكـە لـە جووتـە وشـە هـەن هەمیشە بـەدوای یـەكتری دادێـنو جووتـە وشـەیەكی نـاوی پێـكٰ دەهێـنن (ئەگـەر هـەردوو تـاكو وشـەكە نـاو بـن)، یـا جووتـە وشەیەكی ئاوەڵناوی پێك دەهێنن (بێتو تاكەكان ئاوەڵناو بن)، ئەمانە زیاتر هۆكـاری وەسفی پێكەوەیان دەبەستێتەوەو[14] زۆریش لە شیعری مەلا مارف دا بەدی دەكرێت؛ بەنموونە تـەنها لـە قەسـیدەیەكی شاعیردا كـە بـەناوی (بـاڵی سـەمەندەر) ەو[15] بـە روونـیش دیـارە كـە لـە ژێـر كاریگـەری چامە نێودارەكـەی (سـالم)دا (جـانم فیـدایی سروەكەت ئەی بادەكەی سەحەر) هۆنراوەتەوە، ئەم جووتە وشانە بەدی دەكەین:
(پـەیكی هونـەروەر، میشكی موعەتەر، نـەسیمی سەحـەر، گوڵاڵـەی ئـەحمـەر، شـوعبـەیی عەسكەر، سەرهەنگو یاوەر، میحرابو میمبـەر، خانـەیی شەشـدەر، بـاڵی سـەمەندەر، شـەربەتو شـەككەر، حـەزرەتی حەیـدەر، سـەجادەی منـەوەر، فەرەیـدونو سـكەندەر، سینەوو دەفتـەر، پـەردەیی ئـەخزەر، خوسرەوو قەیـسەر، موساو رەزا، سائیلو گـەدا،

(14) جووتە وشەی لێكدراو لە زمانی كوردیدا: ١٢٥.
(15) دیوانی مەلامارف: ٧.

عەرشی موعـەللا، خوسـرەوو قەیـسەر، حاتـەمو جەعفـەر، هـادیو رەهبـەر) پارچـە شیعری (ئامـانجو ئـارەزوو) هـەموو قافیـەو پـاش قافیـەکانی بـەم شـێوەیەیە، واتـا لـە جووتـە وشـەی لێکـدراوو ئاوێتـە پێکهـاتووە: [16] (سـەددی سـکەندەر، شـێرو ئـەژدەر، زەربـی خەنجـەر، نێـشی نەشـتەر، یـارو دولبـەر، رەنـدو قەلەنـدەر، یـاقوتو گەوهـەر، رۆژێ ئـەنوەر، تـۆپو عەسـکەر، شـەهدو شـەککەر، موحـەدەب یـا موقەعـەر، سـینە دەفتـەر).

ئەنجا ئەگەر پێدا بچین دیارە ئەوا ئامارێکی زۆرمان لـەو بابەتـە لا کۆدەبێتـەوە، ئـەم دیاردەیەش خۆی لە خۆیدا لایەنێکی شێوازی شاعیرمان لە زاراوەو دەسـتەواژە سازیدا بۆ روون دەکاتەوە. لە لایەکی دیکـەوە شـاعیر پـەنای بـۆ کۆمـەڵێك تـەرکیباتو زاراوە بردووە کە پێشتر لە شیعری کلاسیکی کوردیـدا بـەدی نـاکرێن، زۆریـشیان شـاعیر بـۆ پێداویـستیی قافیـە یـاخود دەربڕینـی مەبەسـتی شـیعریی خـۆی سـازی کـردوون، لەخوارەوە نموونەیەك لەو تەرکیباتە دەگمەنو نامەئلوفانە دەخەینە روو:

شەهبازی کبیریا، تەوفیقات، بـوخرەدی، نەقـشی ئـەرژەنگ، ئاوپاشـی فەلـەك، عەقـەب کەوتـە، سـابوونی سـەداقەت، فانۆسـی زوڵمـانی، موجەسـتەر، مـوفرەدی لاموسـەننا، سـەقیل باشـی، تـەکلیفی بـن دڕاو، خـانو خـەوانین، سـەبابانی قـون تـرۆل، زەیغـەمی خـوێن ئاشـام، وەعـدەی وشـکی بـەر کورسـی، مورغـەکی کـونجی، موسـینانی عـەدیمول سین، لائاسین، نەهەنگی تەبیعەت، تازی، لەکلـەکی دەریـازی، ئیغـراز، تـالوتو جـالوت، روتبـەی عـەزازیل، سـەرپڕ لەسـندان، کابینـەی کیرامـول کـاتبین، ئەلیـەق، چـەرخی مەنشوور، وەفاتی قەند، گەزیدەی عەقرەب، موحمەرول مەزاکیر،دەرهەم بەرهەم..

ئەم زاراوەو وشە ئاوێتانـە بـە وێنەیـەك لـە بەرهـەمی شـاعیردا دووبارەبوونـەتـەوە تـا بووە بە پێڕەوێكو شاعیر ئولفەتی پێوەگرتوە. بەڕادەیـەك لەهـەموو بەرهەمەکانیـدا (جووتە وشەو زاراوەی ئاوێتە) بۆتـە پیـشەیەكو سیمایەکی دیـاری شـێوازی شـیعریی مەلا مارف. بەتایبەت هەندێك جووتـە وشـەو زاراوەی ئاوێتـە هـەن کـە زۆرجـاران لـە بەرهەمەکانیدا دووبارەو چەندبارە بوونەتەوە.

ئێمە لە بواری شێوازناسیو، هەر تـەنیا لە ئاستی وشەسازی، دەشێ ئامـاژە بۆ گـەلێ لـە هونەرەکانی تری شێوازی شیعریی مەلا مارف بکەین..لە وێنەی رەگەز دۆزی، پێچانو کردنەوە، دژیەك، ئیغراقو موبالەغە و گونجانو تێهەڵکێشو تیکرار.....تاد. هـەروەها

---

(16) سەرچاوەی پێشوو: ۲۰.

لە ئاستی شێوازناسی رستەو پارستەدا وەکو شێوەکانی رستەی: ئەمری، خەبەری، پارستەی پرسیارو مەرجو وەڵامی مەرجو پاشخراوو....تاد. ئەنجا لەبارەی ئەوەی کە ئاخۆ پێکهاتەی رستەو گوتاری شاعیر درێژو پرشو بڵاون یاخود رستەی کورتو سفتو بەیەکەوە بەستراون دەشێ لەدووتوێ دێرو نیوە دێرەکاندا ئاماژە بۆ گەلێك نموونەی جۆراوجۆر بکەین،(17) بۆ نموونە:

- رستەی مەرجو وەڵامی مەرج/

(١) کەسێ تالب بە نێوو شۆرەتو روشدو شەجاعەت بێ
دەبێ ئامادە بۆ شمشێرو تیرو زەربی خەنجەر بێ

(٢) کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوت خوانی شێرو ئەژدەر بێ

- رستەی مەرجی پاشخراو:

(١) چ باکێکی لە تیرو تەعنو لۆمەی یارو ئەغیارە
کەسێ عاشق بە تاقی قەوسی ئەبرۆی یارو دولبەر بێ

(٢) چ کارێکی بەوەعزو میمبەرو میحرابو مزگەوتە
کەسێکی مورشیدی مەیخانە یا رەندو قەلەندەربێ

- رستەی خەبەریو پرس:

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەقرەب بێ
بە من چی، شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

ب. شێوەزار:

پلەکانی دابەش بوونی زمان، لەوانەش زمانی کوردی بەم جۆرەن:

١. دیالێکت، ٢. شێوە – زار ٣. زارۆچکە

کەواتە شێوەزار پلەی دووەم وەردەگرێت، کوردی خواروو کە بە (دیالێکتی کرمانجی خواروو) ناودەبرێت لەلای زمانناسانی کورد لە چوار شێوەزاری (سلێمانی – سۆرانی

---

(17) کلیات سبك شناسی: ٢١٩-٢٢٠.

– سنەیی- موکری) پێکهاتووە.[18] شێوەزاری موکریانی کە ناوچەیەکی جیۆگرافیایی فراوانی داپۆشیوە لە کوردستانی ئێران، لە باشووری گۆلی ورمێوە تا خوارووی سەقزو بانە دادەکشێ، لە رۆژئاواش ناوچەی پشدەری کوردستانی عێراق دەگرێتەبەر. شێوەزاری موکری لەناوخۆیدا بۆ چەند زارۆچکەیەکی ناوچەیی وەکو (گەورکی، مامەشی، مەنگوڕی، پشدەری) دابەش دەبێت. بەڵام لەناو شارە گەورەکانداو بەتایبەت لە مهاباد لەگەڵ ئەوەش لە سنووری زارۆچکەی مامەشان دایە، بەڵام هەموو زارۆچکەکان تێکەڵاو دەبن لەناو واتاو شێوەزارە سەرەکییەکەدا دەتوێنەوە.

شێوەزاری کەسی هەر شاعیرێك لە (وشەو رستەو دەستەواژەکانی)، واتە لە کردەکانی ئاخاوتن لای ئەو کەسەوە (کە شیعرەکانییەتی) دەستنیشان دەکرێت، ئەمەش جگە لە باڵا دەستی شێوەزاری ئاخاوتنی ناوچەکەی، پێویستە لە رووی زمانەوانی کۆمەڵایەتییەوە لێی بکۆڵدرێتەوە. واتا پلەی کۆمەڵایەتیو چینایەتی شاعیر، تەنانەت باری دەروونیو ئاستی رۆشنبیریش رۆڵێکی بەرچاوی دەبێت.

کۆکەیی لە موکریان پێگەیشتووە، لە مهاباد ژیانی بەسەربردووەو مەلا بووە، واتە پاشخانێکی رۆشنبیری ئیسلامیی* هەبووە، دیارە ئەمە کاریگەرییەکی زۆری بەسەر شێوەزاری شاعیرەوە هەبووە تا ئەو رادەیەی وشەو زاراوەکانی شێوەزارو ئاخاوتنی موکریانی زۆر بە کەمی لە بەرهەمی شاعیردا هاتووەو ئەوەندەش کە هاتوون لەناو شەپۆلی وشەو زاراوە عەرەبیو فارسییەکانیدا گوم بوون. هەندێکیشیان هەر لە ئەسڵدا زارو ئاخاوتنی فارسینو پەیوەنەتەوە ناو شێوە ئاخاوتنی موکریانی. هەندێك لەو وشانەی کە تایبەتن بە ناوچەی موکریانو لە شێوەزاری شاعیردا بەدیدەکرێن دەخەینە روو:

رووپەڕە، نوچکەی چیا، هومێدەواری، گڕی ئاوور، ریزە خۆر، سەر عەسکەر، پولوماڵ، شەرەفیابی، هێشتێ، بەشقی خودا، ئاوپاشی، لەسان دان، تماشا، کوندە شاخی، تاووساو، بێ تووشە، موردار، کاڵەکۆن، تەڕو ساز، گلەو ڕاز، ئەهارو شام، نیکتەپەردازی، سەرئەفرازی، بێ وازی، فەرتون، درۆی پاش مردن، خواهیش، فامیل، زیندەگی...

---

(18) زاراوەکانی زمانی کوردی، گ/ زانیاری، ژ/ ٤: ٧٥.

* د. مارف خەزنەدار ئەم زاراوەی هێناوەتە ناوەو لە نووسینەکانیدا بەکاری دەهێنێت، کە ئامازەیە بۆ رۆشنبیرییەکی ئاینی ئیسلامی تێکەڵی عەرەبیو کوردیو فارسیو تورکی.

بۆیە زمانو شێوەزاری مەلا مارف بریتییە لە شێوەزارێکی کوردی/ موکریانی تێکەڵ بە وشەو تەعبیراتی زمانەکانی دیکەی وەکو عەرەبیو فارسی، لەگەڵ ئەوەشدا شێوازێکی سادەو دوور لە گرێ لێدراویو پێچەو دەورەی لە دەربڕینی بیرو مەبەستەکانی پەیڕەو کردووە.

زمانو شێوازی شیعری سەیفی قازی:

کاتێك ئاوڕ لە زمانو شێوازی شیعریی سەیفی قازی دەدەینەوە، مەسەلەکە زۆر جیاواز دەبێت، بە واتا زمان لێرە بەکارهێنانێکی جیاوازو تایبەت وەردەگرێت کە لە شاعیرانی دیکەی جیا دەکاتەوە. ئەمەش شتێکی ئاساییە چون هەر بەکارهێنانێکی تایبەتی زمان لە دەرفەتێکی زەمانی دیاریکراو لەلایەن شاعیرێکەوە، زمانو شێوازی ئەو شاعیرە پێك دەهێنێ.[19] ئەوە رێگا لەوەش ناگرێت کە کۆمەڵێك شاعیرو هونەرمەند لەیەك سەردەمو قۆناغی مێژووییدا لەیەکچوونێك لە بیرو زمانو شێوازدا لە نێوانیادا هەبێت، لە ئەنجامی کاریگەریی هەمان دۆخی کۆمەڵایەتیو رەنگدانەوەی هەمان واقیع بەڵام شێوازی دەربڕینو رەنگدانەوەکە مۆرکێکی کەسی وەردەگرێت.[20] سەیف بەلاسایی کردنەوە دەستی پێکردووە، بۆیە زمانی شیعری لەسەرەتادا هەمان زمانی قەسیدەو غەزەلی شاعیرانی کلاسیکی کوردییە:

قاسید کە لە دەرهاتو بە تەبلیغی وەفاکرد
حوجرەی منی حەسرەت دیهی سەت چینو خەتاکرد
پێم کوت لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یائەهلی بەهەشتی کە دڵت پڕ لە سەفا کرد
یان خدری کە هاتی بە دوجام ئاوی بە قاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەقاکرد
یاخود لە تەرەف یارەوە دێی حامیلی نامەی
خاسییەتی ئاهوی خۆتەنو چینی ئەداکرد
خاسییەتی بۆ چاوی منی خەستەو رەنجوور
وەك جامەیی یوسف کە بە یەعقوبی عەتاکرد

دیوانی سەیفولقوزات: ٢٩

---

(19) بنية اللغة الشعرية: ١٥.

(20) شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا: ١٣.

سەیف بەو پێیەی کە لە زمانو ئەدەبیاتی فارسیو عەرەبیدا شارەزابووە بۆیە سەرەتا نەیتوانیوە خۆی لە چنگاڵی وشەو تەعبیراتی ئەدەبی ئەو دوو زمانە ببوێرێت، بەڵام لە درێژەی شیعرو بەرهەمەکانی دیوانەکەیدا بەدیار دەکەوێت کە هەمیشە تێکۆشاوە خۆی لە دەست ئەو وشەو زاراوانە دەرباز بکات. (شاعیر زۆر تێکۆشاوە لە دەکارهێنانی واژەی عەرەبی خۆ بپارێزیو زبانێکی کوردی پاكو خاوێن بۆ دەربڕینی هەستو بیری شاعیرانەی خۆی بدۆزێتەوە).[20] ئاکامی ئەو هەوڵانەی شاعیر لە شیعرو غەزەلەکانی دواتری دیوانەکەیدا بەدیار دەکەوێت:

دایـــــم دڵــــم بەناڵـــــەو زاریو فیغـــــان ئـــــەڵێ
خـــۆش بـــەو شـــەوەی کـــە رۆژی روخـــی دڵبـــەرم هـــەڵێ
تفڵـــــی دڵـــــم گـــــروی شـــــەکەری لێـــــوی گرتـــــووە
بـــەو دوو هـــەناره ژێـــری کـــەوه بیخـــە باغـــەڵێ
زولفـــــت وەلادە روت بنوێنـــــە بـــــە دەفعـــــەیێ
شـــەو ڕابـــرێ، ســـتارە نـــەمێنێ، قەمـــەر هـــەڵێ
بـەو زولفـە میروەحــەت مەکـە مـەنعم لـە شـەهدی لێـو
تەیرێکـــە دڵ زەعیفـــە، دەترســـێ لـــە داوەڵـــێ
ئـــەو قافیـــەت بەســـانی دڵـــی مـــودەعی حەســـەن
تـــەنگە، درەنگـــە، مـــەیلی بـــە جەنگـــە، هـــەڵێ مـــەڵێ

دیوان:٣٣

زمانی شیعری سەیف کاتێك دەگاتە ئاستی ئەو شیعرو بەرهەمانەی کە بۆ عەزیز ئاغای دۆستی نوسیوون، یا باسی ژیانی دێهاتی کوردەواری دەکات، یاخود ئەو لیریکە دڵدارییانەی کە لەسەر شێوازی شیعری بڕگەیی دایناون (ئەوجار زبانی راستینی خۆی دەس دەکەوێو نیازی بە فارسیو تورکیو عەرەبی نامێنێو ئەو لیباسە گرانو نالەبارەی لە بەر هەڵبەستەکانی دادەڕنێو بە جلو بەرگی جوانو رەنگاو رەنگی کوردی دەیان رازێنێتەوە)،[22] وەك ئەم نموونەیە:

عەنبـــــەری زولفـــــت بـــــەدەم ســـــەبادە
لەســـــەر مـــــانگی رووت هـــــەوری مـــــوت لادە
تـــــا رۆژ وەکـــــو شـــــێت ڕوو لـــــە کێـــــوان کـــــا

---

(21) دیوانی سیف القضات: ١٩.

(22) سەرچاوەی پێشوو: ١٩.

لـــــه عيـــــشقت مـــــردم وهســــيمت بـــیٚ لـــه تـــۆ

بــــــۆ خـــــۆت بم نێــــــــژه تـــــــــهلقينم داده

تـــــا بلـــــێن زوحـــــاك مــــــار لهسهرشـــــانی

تـــــايهك لـــــــه زولفـــــی چـــــين چـــينت لاده

دیوان:٣٤

ئهگهر ئهژمارێكی وشهو واژهكانی شاعیر له رووی شێوازناسییهوه بكهین ئهوا ئهم ئاكامانهمان لا دهست دهكهوێت:

له ١٠٠ دێره شیعردا ئاماری وشهكان بهم شێوهیه بهدیاردهكهوێت:-

كوردی	عهرهبی	فارسی	توركی	كۆ
٧٥٧	٨٨	٢٥	٤	٨٧٤

رێژهی سهدی وشهكان:-

كوردی	عهرهبی	فارسی	توركی
٨٦,٦	١٠,٠٦	٢,٨	٠,٤٥

ئهم خشتهیهو رێژهی بهكارهێنانی وشهی كوردی، لهچاو وشه بیانییهكاندا ئهو بۆچوونه دهسهلمێنیٚ كه شاعیر خاوهنی زمانێكی پاراو بووهو خۆی له بهكاربردنی وشهو زاراوهی بێگانه بهرادهیهكی زۆر به دوورگرتووه.

له بارهی زمانی شیعریی‌و شێوازهوه راستییهك ههیه دهڵیٚ (ههر زمان‌و شێوازێك رهنگدانهوهی جیهان بینییهكی جیاوازه)،[23] واته شێواز رهنگدانهوهی ئهزموون‌و جیهانبینی شاعیرو هونهرمهنده بۆیه مهبهست‌و ناوهرۆكی شیعر رۆڵێكی باڵا دهگێریٚ له ههڵبژاردن‌و دارشتنی شێوازدا، ئهو ناوهرۆك‌و بابهتگهلهی كه شاعیر له بهرههمهكانیدا تهعبیری لێكردوونهتهوه بریتی بوون له ژیانی دێهاتی‌و كشتوكاڵی‌و پهروهردهكردنی رهزو باغ‌و بێستان‌و ئاژهڵداری لهگهڵ ئهو سۆزو خۆشهویستییهی بۆ نیشتمان‌و بۆ كورد نیشانی داون، تهعبیركردن لهم ژیان‌و ههست‌و بیرو مهشغولییهته شاعیری بهرهو راسته شهقامی زمانێكی پاراو، روون، ئاسان‌و ساده بردووه. لهو رۆژگاری بووژانهوه ئهدهبییهش تێروانینێكی ئهوتۆ لهئارادا ههبووه كه (زمانی شیعر ئهو ئهندازهیهی سادهو رهوان بێت، بهواتا له زمانی ئاخاوتن‌و ژیانی رۆژانهی خهڵك

---

(23) زبانشناسی‌و نقد ادبی: ٢٩.

نزیکتر بێت ئەوا بەو ئەندازەیەش کارو تەئسیری بەسەر خوێنەرەوە زیاتر دەبێت، ئەگەرچی بیروڕای پێچەوانەش لە ئارادا هەبووە).[24]

شاعیر چەند بەرهەمێکی لە وێنەی (نامەی شیعری) لە سۆزو خۆشەویستیی عەزیز ئاغای هاوڕێی هۆنیوەتەوە، کە هەم لەسەر کێشی بڕگەییەو هەمیش سیستمی جووت قافیەی تیادا پەیڕەوکردووە، ڕەنگە عەزیز ئاغاش کە کوێخا دێیەکی دەشتەکی بووە بەناوی (کوڵتەپە)و دەشێ خوێندەوارییەکی ئەوتۆشی نەبوو بێ، بۆیە شاعیر لە نامەکانیدا پەیڕەوی شێوازی (سەهلی مومتەنیع)ی کردووەو سۆزو مەبەستەکانی بە ڕوونیو بە ساکاریو بە کوردییەکی ڕەوان بۆ دەربڕیوە:

یـــادم بـــۆ ناکـــەی یـــادت بـــەخێربێ
وەعـــدەی زوو هـــاتن وەختـــە زۆردێـــر بـــێ
هێنـــدەم تەماشـــای ڕێـــی هاتنـــت کـــرد
چـــاو خێـــل بـــوون لەســـەر ســـەربانو ســـەرگرد
ڕێگـــای کوڵتەپـــەی دوورو درێـــژە
هـــاتنی عـــەزیزم یـــەکجار لەمێـــژە
حەســـەن لـــەدووریت نـــەخۆشو گێـــژە
تـــا مـــابووم نەمـــدی، هـــاتی بینێـــژە
دەردەی بـــێ دەرمـــان هـــەر دەردی تۆیـــە
بـــە بـــایەك دەمـــرم دەژیـــم بـــەو بۆیـــە

چاوپیاخشاندنێکی بەرهەمی شیعری دیوانی سەیفی قازی چەند ڕاستیەکمان بۆ ئاشکرا دەکات کە لە بواری ڕاستیی شێوازناسیدا بایەخی خۆی هەیە:

- شاعیر بەڕادەیەکی زۆرو بە هۆشیارییەوە خۆی لە زاراوەسازیو تەرکیباتی ئاوێتەو لێکدراو (لە وێنەی جوتە وشە، هاوواتا، هاوبێژ...) پاراستووە، ئەمە نەك هەر لەبەرهەمە بڕگەییەکانی، بەڵکو لە ئاست بەرهەمە کلاسیکیو عەروزییەکانیشیدا هەر وایە.
- لە شیعرەکانیدا هەمیشە پەنای بۆ لکسکێونی سادە (یەك یا دوو یا سێ) بڕگەیی بردووە جا ئەگەر هاتو بۆ (جێناوی جوداو وشەکانی پرسو سەرسوڕمانو خۆزیو

(24) سەرچاوەی پێشوو: ١٠٠.

پاڕانەوەو لێکدان)یش، حسابی وشەی یەك بڕگەیی بکەین، ئەوا رادەو ئامارەی دووبارە بوونەوەی وشەکان لە بەرهەمەکاندا بەگوێرەی ئەم ریزکردنەی خوارەوەیە:
دووبڕگەیی ← یەك برگەیی ← سێ بڕگەیی ← چوار بڕگەیی لە زۆرەوە بۆ کەم دەگۆڕێت. لە پێشەوەش ئامازە بۆ ئەوەکرا وەك لە ئامارە سەدییەکاندا بەدیارکەوت، کە فەرهەنگی وشەو بێژەکانی شاعیر رادەی زۆرترینی کوردیو پەتیو خۆماڵین. لێرەدا پارچە غەزەلێکی شاعیر دێنینەوەو لێکۆڵینەوەیەکی شێوازناسی بۆ دەکەین کە ئاستی زمانەوانی بەتایبەتی (وشەسازی) بە روونی تیادا بەدیار دەکەوێت:

بۆ خۆت بم نێژە

عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە
لەسەر مانگی رووت هەوری موت لادە
تا رۆژ وەکو شێت روو لە کێوان کا
تۆزی غوسسەو غەم هەستە بەبادە
لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بۆ خۆت بم نێژە تەلقینم دادە
تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی
تایەك لە زوڵفی چین چینت بادە
بە جامی دیدەی جەمشیدی جەمە
بە تەختی سینەی وەك کەیقوبادە
گوتم کوشتومت بە غەمزە فەرموی:
شێوەی شیرینە رەسمی فەرهادە
لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر
کارم گریانە، پیشەم فەریادە
تاکو پامال بێ خوێنی مەزلومان
پەنجەی شمشاڵت رەنگو خەنادە
بە هومێدی وەم بێیە سەر قەبرم
بۆیە وا حەسەن بە مردن شادە

بۆ لێکۆڵینەوەی لایەنی شێواز لەم پارچەیەی شاعیر، پێویستە

بەم شێوەیە پەیڕەوی لە هەنگاوەکانی لێکۆڵینەوەی شێوازناسی دەق بکەین:[25]

١. **لەسەر ئاستی زمان:** ئاستی زمان بۆ سەر سێ ئاستی بچوکتر دابەش دەبێت:

أ. **ئاستی دەنگ (دەنگسازی):** ئەمەیان زیاتر پەیوەندیی بە لایەنی موسیقاو ئاهەنگی شیعرەوە هەیەو لە شوێنی خۆیدا باسی لێوە دەکەین.

ب. **ئاستی وشە (وشەسازی):** لەگەڵ ئەوەی پارچەکە لەسەر کێشی بڕگەیی هۆنراوەتەوە بەڵام روخساری لاسایی کردنەوەی قاڵبی غەزەلی کلاسیکی پێوە دیارەو شاعیر پەنای بۆ کۆمەڵێ لە وشە زاراوەی بێگانەش بردووە.

ـ پارچەکە سەرجەمی لە (٨٤) وشەو (١٦) جێناوی لکاوو (١٩) ئامرازی عەتفو (١٦)ئامرازی ئیزافەو (٥) دانە کاری بێ هێز پێکدێت.

ـ لە سەرجەمی وشەکان (٣٦) دانەی یەك بڕگەییو (٤٦) دانەی دوو بڕگەییو تەنها (٢) دانەی چوار بڕگەییین.

ـ لە سەرجەمی وشەکانی پارچەکە (١١) وشەی عەرەبیو (٦)وشەی فارسی بەکارهاتوون.

هەر لەلایەنی وشەسازییەوە دەکرێ ئاماژە بۆ چەند لایەنێکی رەوانبێژی غەزەلەکە بکەین، لەنێوان:

ـ عەنبەری زولفت / لەسەر مانگی روت/ هەوری موت

ـ بە جامی دیدەی/ بە تەختی سینەی

ـ شێوەی شیرینە/ رەسمی فەرهادە

کارم گریانە/ پیشەم فەریادە

چەند لایەنێکی جوانکاری گوتنی تێدایە کە لەجۆری (سەجعی هاوتەریبە).

ـ لە (زولفی چین چینت) رەگەز دۆزی تەواو هەیە.

ـ لە چەند شوێنێکدا تەلمیح (تەلیح —تیلنیشان) بەدی دەکرێت:-

★ تا رۆژ وەکو شێت روو لە کێوان کا ←—— ئاماژەیە بۆ بەیتێکی نالی

★ تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی ←—— ئاماژەیە بۆ داستانی زوحاكو كاوەی ئاسنگەر

---

(25) کلیات سبك شناسی: ٢١٦ -٢١٧.

* بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە ⟵ ئاماژەیە بۆ ئاوێنەی جیهان نومای جەمشید
* شێوەی شیرینە رەسمی فەرهادە ⟵ ئاماژەیە بۆ داستانی شیرینو فەرهاد
- لە دەستەواژەی (لە عیشقت مردم) زێدەڕۆیی هەیە.
- لە دێری پێش کۆتاییدا:

تـــاکو پامـــاڵ بـــێ خـــوێنی مـــەزلومان
پەنجـــەی شمـــشاڵت رەنـــگو خـــەنادە

وێنەیەکی شیعریی جوانو ناسكو دلگیر هەیە، شاعیر رووی قسەی لە یارەکەیەتیو پێی دەڵێ:

بۆ ئەوەی خوێنی بەناحەق رژاوی منو خەڵکی زۆرلێکراوی دیکەش، بفەوتێو شوێن بزر بێت، (پایەماڵ بێت) واتە بخرێتە ژێر پێ، ئەوا تۆ بۆ شاردنەوەی ئەو خوێن ڕشتنانە، پەنجەی شوشو باریکت لە رەنگو خەنە بگرە، تا خەڵك لێیان بشێوێو وانەزانن کە دەستو پەنجەت بەخوێنی رژاوی ئێمەمانانەوە سوورە.

- لە پارچەکەدا پەی بە هیچ وشەیەکی ناسازگارو نامۆ، یا هەر جۆرە زاراوەسازیو وشە داتاشرانێك نابردرێت.

ج. ئاستی رستەو رێزمان:

شاعیر پەنای بۆ رستەی کورتو سادە بردووە هەندێ جار لە یەك نیوە دێردا رستەکە تەواو دەبێت:

- عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە.
- بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە.
- لە عیشقت مردم.

هەندێ رستە نیوە دێری دووەمیش دەگرێتە خۆی:

- لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر ، کارم گریانە، پیشەم فەریادە.

هیچ رستەیەك بۆ تەواو بوونی واتاکەی لە دێرێکەوە نەپەڕێوەتەوە بۆ دێرێکی تر، واتا یەکێتی واتایی بەیت لە غەزەلەکەدا پارێزراوە.

شێوەزار:

موکریانی وەکو شێوەزارێکی ناوچەیی دیالێکتی کرمانجی خواروو، تارادەیەکی زۆر خاوێنو پاراوو پەتییە، واتە لە تەئسیراتی زمانەکانی عەرەبیو فارسیو تورکی بە

دوور بووه، ره‌نگه ئه‌وه‌ش بۆ سروشت‌و هه‌لكه‌وتی جیوگرافیایی ناوچه‌كه بگه‌ڕێته‌وه، به‌و هۆیه‌ی له‌ مه‌ركه‌زی ته‌ئسیرو ده‌سه‌لاتی هه‌ر سێ قه‌واره‌ی ناوچه‌كه:

١. ده‌وله‌تی عه‌ره‌بیی ئیسلامی له‌ به‌غدا.

٢. ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له‌ ئیسفه‌هان‌و تاران .

٣. ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ئه‌سته‌مبوڵ.

دوورو لاته‌ریك هه‌لكه‌وتووه، بۆیه ئه‌و شێوه‌زاره وشه‌ی بێگانه‌ی زۆر كه‌م په‌ڕیوه‌ته‌وه ناو. ژیانی شارنشینی‌و شارستانیش هه‌میشه وشه‌و زاراوه‌ی نوێ‌و تازه بابه‌ت دێنێته به‌رهه‌م، به‌گوێره‌ی پێویست‌و وه‌كو وه‌لام دانه‌وه‌یه‌ك بۆ ئه‌و جۆره ژیانه. ناوچه دێهاتییه‌كان دیسانه‌وه تاڕاده‌یه‌ك له‌م جۆره كاریگه‌رییه به‌دوور ده‌بن، بۆیه له كۆمه‌لگای كشتوكالیدا زاری ئاخاوتنی شارو دێهاتیش جیاوازی ده‌بێت.

به‌گوێره‌ی بیروڕای شاره‌زایانی ناوچه‌كه شێوه ئاخاوتنی دێهات‌و ناوچه‌كانی نێوان سێ گۆشه‌ی (سه‌رده‌شت – بۆكان – میاندواو) كه‌ (ناوچه‌كانی لاجان‌و چۆمی مه‌جید خان‌و شارۆیران‌و دێهاتی ده‌وروبه‌ری میاندواو ده‌گرێته‌وه) له هه‌موو به‌شه‌كانی دیكه‌ی خاكی موكریان ره‌وان‌و پاراوتره. له پێشه‌كی دیوانی سه‌یف دا ئاماژه بۆ ئه‌وه كراوه كه شاعیر ژیانی له لادێدا به‌سه‌ر بردووه‌و خه‌ریكی كشتوكال‌و ئاژه‌لداری بووه‌و گونده‌كه‌ی، (گوێگجه‌لی – كه له ده‌وروبه‌ری میاندواو هه‌لكه‌وتووه)، (به باغ‌و مه‌زراو مێشه‌و چنارستان‌و به‌ندو ئاش‌و خانووبه‌ره‌ی خۆش‌و دلگیر رازاندبۆوه‌و به‌هه‌شتێكی شاعیرانه‌ی بۆ خۆی پێكهێنا بوو. هه‌روه‌ها هه‌لبه‌سته‌كانی كه به زبانی دێهاتی ناوچه‌ی محالی مه‌جیدخان بۆ عه‌زیز ئاغا نووسیون، ئه‌وجار زیانی راستی خۆی ده‌س ده‌كه‌وێ، واته زبانی كرمانجه‌تی یا دێهاتی، ئه‌ویش ئه‌و زبانه شیرین‌و ناسكه‌ی كه له ناوچه‌ی بۆكان‌و ده‌روبه‌ری میاندواو په‌ره‌ی گرتوه).[26]

له‌سه‌رجه‌می (٢٧) پارچه شیعری كورت‌و درێژی دیوانه‌كه‌یدا، كه بریتییه له (٥٧٢) دێر، سه‌یف له سێیه‌كی شیعره‌كانی (كه له سێ پارچه‌ی درێژی ١٩٦ دێری پێكهاتووه)، په‌یڕه‌وی له‌و شێوه‌زاره كرمانجییه ساده‌و ره‌وان‌و په‌تییه كردووه. له شوێنه‌كانی دیكه‌ش كه به ئاراسته‌ی په‌یڕه‌وی له تانۆپۆی شیعری عه‌رووزو كلاسیكی رۆیشتووه، زۆر له‌م زمان‌و شێوه‌زاره دوور نه‌كه‌وتۆته‌وه. بۆیه ده‌كرێ ئه‌مه وه‌كو خاسیه‌ت‌و ئه‌دگاری شێوازو شێوه‌زاری به‌رهه‌می شیعری سه‌یفی قازی حسابی بۆ بكرێت.

---

(26) دیوانی سیف القضات: ١٥، ١٩.

زمانی شیعریی شەوقی:-

تازەکردنەوەی زمان وەك بنەمایەك لە سیماکانی نوێگەری لە شیعری کوردیدا بەند بووە بە پەرەگرتنی بزووتنەوەی رۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا، کە ئەویش بەلاساییکردنەوەی ئەدەبی تورکی – عوسمانی لە سالانی ٢٠- ٣٠ی سەدەی بیستەمەوە دەستی پێکردووە. دکتۆر خەزنەدار سەبارەت بە مەسەلەکانی فەرهەنگو زمانی شیعری شەوقی بیروڕاکانی بەم شێوەیە چڕکردۆتەوە: (شیعری (شەوقی) رەنگدانەوەی فەرهەنگی زمانی شیعری ناوچەی موکریانو بزووتنەوەی شیعری نوێی عوسمانی بوو،...هەندێ لە شیعری مستەفا شەوقی وەك لاسایی شیعری عوسمانی دەکەونە بەرچاو، ئەوەی شاعیرانی ماوەی هەردوو جەنگی گێتی سەدەی بیستەم لە کوردستانی باشوور، نوری شێخ سالحو عەبدوللا گۆران ناویان نابوو "شیعری لاسایی عوسمانی").[27]

ئەگەر سەرەتا قسە لە شێوازو زمانە شیعرییە گشتییەکەی شاعیر بکەینو مەسەلەی شێوەزارە موکرییە روونو ئاشکراکەی بخەینە دواوە، ئەوا بەو گوێرەیەی کە لە رەخنەی شیعری کوردی لای ئێمە باوەو باسی لێکراوە، شەوقیش لە ریزی ئەو شاعیرانەیە کە پەیڕەوی لەو زمانە شیعرییە تازەیە کردووە، کە بە (زمانی کوردی عوسمانی) ناسراوەو لە ژێر کاریگەریو تەئسیری رۆمانتیکە تورکەکان دابووەو،[28] پڕیش بووە لە وشەو زاراوەی تورکیو عەرەبیو فارسی، کە زمانی باوی شیعری تورکی عوسمانی خۆی بووە. بە نموونە یەکێکی وەك عەبدولحەق حامید کە یەکێك لە پێشەنگەکانی ئەدەبی رۆمانتیکی تورکە، کاریگەری بەرچاوی بەسەر شیعرو بەرهەمی شەوقیدا هەبووە، وەك ئەوەی بەسەر شاعیرانی تازەکەرەوەی وەکو شێخ نوریو گۆرانی دا هەبووە.[29]

---

(27) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ١٥٥.

(28) ئەدەبیاتی نوێی کوردی: ٤٤.

(29) بڕوانە:

- توفیق فیکرەتو شاعیرە نوێخوازەکانی کورد: ١٣ -٦٦.

لە راستیدا لەگەڵ جیاوازی زمانیش، هەندێ لەسەردێرو ناونیشانەکانی شیعری شەوقی، وەکو (جەوانان، حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن، تەرانەیی وەتەن،...) بێجگە لە وشەو زاراوەکانی تێکستەکان ئەوا لە بەرهەمی (عبدالحق حامید)دا ئەم شاعیرەدا دەدۆزرێتەوە، رەنگبێ تۆژینەوەی ورد گەلێ لایەنی دیکەی ئەم لێکچوونانە بەدیار بخات.

له راستیدا لەگەڵ جیاوازیی زمان‌و شێوازی داڕشتندا، دەتواندرێ ڕێژەیەکی زۆر لە کەرەستەو موفرەداتی شیعری ئەو ڕێبازگەیە (مەبەست ڕۆمانتیکەیەتی تورکیە) لەوانەش فەرهەنگی زمان‌و موفرەداتی شیعری عبدالحق حامید، لەدوو توێی شیعرەکانی شەوقیدا بناسرێنەوە یا بەسەر بکرێنەوە. هەر بۆ نموونە سەردێری بەرهەمەکانی لە وێنەی: (جەوانان، حەسبو حاڵ دەگەل وەتەن، تەرانەیی وەتەن...) لەژێر کاریگەری بەرهەمەکانی ئەو شاعیرەدا داڕێژراون. جگە لەوەش ڕۆمانتیك وەکو ڕێبازێکی فیکری‌و فەلسەفی خاوەنی کۆمەڵێك چەمك‌و جیهانبینیەکی تایبەتی ئەدەبییە، کە لە زمان‌و شێوازو تەعبیراتی پەیڕەوکارانی ئەو قوتابخانەیە ڕەنگی داوەتەوە، وەك ئەوەی باری خەم‌و مەینەتی‌و حەسرەت هەمیشە دەروون‌و ناخی شاعیری داگیرکردووەو، سروشتی وڵات‌و بەهاری ڕازاوە بە گوڵ‌و لاڵەی ڕەنگین هەمیشە پەردەیەکی لە خەم‌و ماتەمی پۆشیوە. شاعیر هەمیشە لە حەسرەت یارو دڵداری جەفاکاردا ڕەنج دەکێشێ‌و بەدەست بەدبەختی‌و نەهامەتییەکانی ژیانەوە دەتلێتەوە. هەر بۆیە ڕوخساری شیعرو بەرهەمەکانی شاعیر ئەم شێوازو بەرگە ڕۆمانتیکیە سۆزاوییەی پۆشیوە.

ـ خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ‌و لالە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی ڕەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران
وەك چاو لە فرمێسکی منە، قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بەوەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە

ب. ش: ٢٠.*

ـ بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بار کەوتووە
لەشکری زوڵفت کە خاوو کاڵە بۆ چ ڕووی گرتووە
ئاهی تۆ وەك بای سمووم، هاتو قەڵبی دادرپیم
ئەی فەلەك گرپەت کە ئەوجارە بۆ وات کردووە
چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی ڕەش تۆ بە
فرمێسکی خوێن ئەو ڕەنگە رووت بۆ شوشتوە

ب.ش: ٢١.

---

* بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتور مستەفا شەوقی قازی زادە، ئەحمەدی شەریفی، مهاباد، ١٣٨٤.

— بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئسو حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر ڕێژی چاوانە
عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
لە قەڵبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی ڕوممانە

دە ئافاقی ئەمەل ئەورۆ سەرابە وەسڵی تۆ دوورە
لە بۆیە فەلسەفەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

ب.ش: ٢٧.

هەندێك وشەو زاراوەو تەعبیراتی شاعیرانە هەن کە لە شێوەی ئیدیەم یاخود موتیفێکی* ئەدەبی لە بەرهەمەکانی شەوقیدا زۆر دووبارە بوونەتەوە. بۆ نموونە بۆ دەربڕینی هەستی خۆشەویستی بۆ نیشتیمانەکەی (کوردستان)و شارەکەی (سابلاغ)، ئەم مۆتیڤانە وەکو تایبەتمەندییەکی شێوازو تەعبیر بەدی دەکرێت:

— لەبەر ماڵی وەسیعی مولکی بابت دەنگی سەمتووری.
— بەبێ تۆ کەلهوڕو سۆرانو موکریو مولکی بابان زار.
— ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەن دا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
— شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتەن، عیزەتی تۆ مەحزی خەیاڵە
— لە حەسرەت دەردی کۆنە مولکی بابیان هاتنە چاڵاکی
کە بڕژێنن لەسەر خاکی وەتەن خوێنیان بەسەر پاکی
— وەتەن ئەی مولکی باپیرم، لە بۆ چ ئەورۆکە ڕوخاوی.
— وڵاتو شاری مە خۆشە، بەڵا حەیفە کە وێرانە.
— بە نووری حوبی مەوتەن دڵفرووزەو هاتە ڕووناکی .
— کە ئاوی جۆگەڵەی سابڵاغێ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگوڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ بەفر بۆ عالەمێ باری

---

* مۆتیف Motif بابەتێکە لەشێوە تەعبیرێك کە لە بەرهەمی کەسێك یا لە جۆرێکی ئەدەبی (وەك شیعر بە نموونە) یا لەسەردەمێك زۆر دووبارە دەبێتەوە، وەك ئەوەی (چاوی کاڵ، لێوی ئاڵ) دوو مۆتیفی باون لە شیعرو گۆرانی کوردیدا.
بڕوانە:
سبك شناسی شعر: ٣٤٧.

ــ ئـەویٚ مـولْكی قـەدیمو مەوتـەنی ئەجـدادی پێـشووتە
بـە مـەردی مەیروخێنـە چـۆن حـەریمی مـولْكی بابانـە
ــ لـە مـولْكی كوردەكـان ئـەورۆ تـەمپو مـژ هێنـدە پەیـدابوو.
ــ كـە مـولْكی موكریـانو شـاری سـابلاغ بـێ تـۆ خـاپوورە.
ــ لـە مـولْكی خۆشەویـستی تـۆ دەخوینـێ كونـد سـبەینان زوو.
ــ لـەنێو كـوردان كەسـێك مـولْكی نـەبێ، خـۆ نۆكـەرە بـێ شـك
لەسـەر خـەلقی لەبـەر مولْكـە، كـە ئـەمری ئێـوە موجرابـوو
ــ كـە خـاكی پـاكی وی لانكـە لـە بـۆ ئێـسقانی باپیرمـان.

هەروەها لەئاست دواكەوتوویی‌و ژێر دەستی ولاتەكەی ئەم تەعبیرانەی بەكاربردووە: مالّی خاپوور، وێران، ئەنقازی مالّیان، مەوتەن رووخا بوو، خانە وێـران، مالّـت چۆڵو خـاپوور. سـەبارەت بـە گـەلو میللەتەكـەی خۆشـی ئـەم تەعبیرانـە هـاتوون: مێـری كوردان، قەومی خۆش نیهاد، كوردی فەقیر، قەومی كوردی، دەمی ئەو كوردە كە لالّە، زمانی كوردی، لەنێو كوردان.....هەر بەم شێوەیە كۆمـەلّێك مۆتیڤو دارشتنی دیكـە لە شیعرەكاندا بەدی دەكرێن، كە لە شێوەی نزیك لە یەكتر دووبارە بوونەتەوە:

ــ مەسـتی غـرور، بەسـەودای تـۆوە مەسـتم، مەسـتو مەسـحوور، چـونكە مەسـتی، بەدمەستی مەی بوو.

ـ لە تەئسیری فسوونی، دوو كولّمی پـڕ فـسوونت، بـە ئەفـسون بەسـتی دەسـتانم، دلّـت بەستم بە ئەفسون، بە ئەفسون بەستی قۆلّت، لە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ.

ـ دایكی سەرشین، دایكی مەحبوب، دایكی پیر، دایكی كوردان.

ـ جەوانان، فیكـری جـەوانی، قـەبری جـەوانان، بـەختی جـەوانیم، جـەوانانی وەتـەن، شۆڕی جەوانی.

ـ دەسمالّی حەریر، چارشێوی رەشت، چارشێوو دەسمالّی تۆ.

ـ گوڵو لالە، گولالّە، مێر گۆلان، مێرگۆلّە، بۆنی گولالّە.

بەرادەیەكی كەمتریش ئەم مۆتیڤانە بەدی دەكرێن:

ــ نەشـئە، شـەوقی حـەیات، عـیلمو مەعریفـەت، جـەهلو غەفلـەت، غوربـەت، رۆژی تابان، بولبولی شەیدا، بەندی یەخسیری، ئەمـەل، ئومێـد، عالـەم، زولفـی خـاو، زولفـی كالّ....تاد. شەوقی لە مەیـدانی زاراوەسـازی شـێوازدا بـە زۆری پـەنای بـۆ پێكهاتـەی شێوازی دیارخـەرو دیـارخراو (سفەو مەوسـوف) بـردووە، كـەم دێـرە شـیعری شـاعیر بـەدی دەكـەین كـە یـەكێك یـا زیـاتر لـەم پێكهاتانـەی تیـادا نـەبێت، لـە وێنـەی ئـەم

نموونانه:رۆژی تابان، مێری کوردان، بولبولی شەیدا، بای وەعدە، چرای عەزم، چاوی مەخموور، چاوی بێ نوور، قەهری فەلەك، جەوری رەقیب، ستەمی دۆست، ناسیەیی پڕشکەن، بەدمەستی مەی، کاکۆلی رەش ڕەنگ، بای سمووم، فرمێسکی خوێنین، قامەت مامەشی، قەلبی زار، شۆڕی جەوانی، کابووسی جەهل، شەهدی شیرین، جەبین مینای زیو، گەردن هوما، شەدەشل، چاو بەکل، عالەمی دڵ، قەڵبی پڕ خرۆش، زولفی کاڵ، زولفی خاو، تاریکی وجود، ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژ، یادگاری قەدیم، فاتە چاو جوان، شەوگاری تەنهایی، نەباتی قەندی لێو، قەڵبی مەجروح، قەڵبی خوێنین، زولفی سیاه، سینەی ساف، زنجیری زولم، دەستی پڕ زۆرت، ماهی تابان، برۆی کەچ، توفلی گریان، چاکی گریبان..... لە هەندێ شوێندا ئەم پێکهاتانە شێوازی سیفەتی وێکچوون (سیفەتی تەشبیهی) وەردەگرن وەکو ئەم نموونانەی خوارەوە:
لەشکری زوڵف، باڵای سەروی بۆستان، زارت حوقەیی بلوور، ددانت دوڕی هەوشاری، خاڵ مشکی تاتاری، جەبین مینای زیو، گەردن هوما، روو سوورە گوڵ، چاوی بادامی، لێوی لەعل، ئافاقی ئەمەل، شەکرە زار، کانی دندان، تیری موژگان، قوبەی سینە، ئاهوی خەتا، چاوی نێرگس، تابووری موژە، تیپی عاشق، کەمەندی زوڵف، تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ....هەندێ لەو زاراوەو پێکهاتانە رەنگە سادەو سواوەو دووبارەکراو بن لە شیعری کوردیداو، بۆ شاعیر هیچ هونەرێکی تازەی لەشێوازی شیعری دا تیادا نەنواندووە وەك لە گوتنەوەی: بولبولی شەیدا، قەهری فەلەك، بای سمووم، بای وەعدە، چاوی مەخموور، کابوسی جەهل، قەلبی مەجروح، زولفی سیاه، زنجیری زولم، ماهی تابان، برۆی کەچ..... وەیا لەو سیفەتە تەشبیهیەکانی وەکو: لەشکری زولف، لێوی لەعل، تیری موژگان، تابووری موژە......
شاعیر لە بواری زاراوەسازی شێوازدا هەندێ وشەو تەعبیراتی جوان‌و تازەی بەکارهێناوە جا یا لە فۆلکلۆرو ئاخاوتنی خۆماڵی وەریگرتوون وەیا خۆی سازی کردوون‌و دایهێناون وەك لەم وشەو زاراوانەدا دەبیندرێن: قامەت مامەشی، شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، شەکرەزار، نێو بەندو بەرمووری یار، قەترەیی ژاڵە، کاکۆڵی رەش ڕەنگ، بەختی جوانی، حەریمی عیشق، شۆڕی جەوانی، شۆڕی دڵ، چاوی بادامی، شەپۆڵ سەر ڕێژی چاوانە، ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگیم، پیاڵەی چاوی نێرگس، ئوفوولی ئەرغەوانی، گیان سەختی، دایکی سەرشین، حەریمی مولکی بابان، کۆرپەی دڵ، شەوگاری تەنهایی، نەباتی قەندی لێو، قەومی خۆش نیهاد، مەلاحەت، تەپو مژ، کێردی دوشمن، بەندی یەخسیری، گەرمە برین، مەردانەگی، تەوێڵت بۆچی گرژە،

بـازوو بەنـد، باوەشـی تـۆ بێـشکەیە.....ئەڵبەتـە شـەوقی ئـاوڕی لـە هونـەرەکانی ڕەوانبێژی وەکو لێکچواندنو خواستنو خوازەو بەشەکانی دیکە داوەتەوە، بەڵام زیاتر پەیڕەوی لە هونەری میتافۆری ئەوروپایی (واتە لێکچواندنی وێنە) کردووە، بۆیـە لـە شوێنی خۆیدا ئاماژەی پێ دەکەین، لەگەڵ ئەوەی هەندێ لایەنی هونـەری ڕەوانبێـژی پەیوەندی پتەوی بەشێوازناسییەوە هەیە. هەروەها دەتواندرێ لە ئاستی ڕستەسازیدا هەندێ لایەنی شێوازی شیعری شەوقی بە نموونە دەسنیشان بکرێت بەم شێوەیە:[30]

١- ڕستەی ناوی ٢- ڕستەی کاری[*]

١/ ـ لە مێرگوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا.
ـ بەهار هاتو نەشئەی بای وەعدەیە.
ـ شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە.
ـ چارشێوو دەسماڵی تۆ، شەرحە لە بۆ تاریکە شەو.
ـ جەبین مینای زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تاتاری.
ـ وەتەن ئەی مولکی باپیرم.

ڕسـتەی نـاوی بەرێژەیـەکی زۆر لـە بەرهەماکانـدا دووبارەبۆتـەوە، بـە پێـچەوانەوە ڕستەی کاری ڕێژەی زۆر کەمە.

٢/ ـ خەملێوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵو لالە.
ـ تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر ڕێژی چاوانە.
ـ هبووتی کردووە فیکرو ڕوحم هاتۆتە هێللانە.
ـ تەبەسومکە وەدەرخە موعجیزێ بۆ عالەمی ئەورۆ.
ـ دڕابوو دامەنی پاکی، بەهیجران قەڵبی سوتا بوو.

پاشو پێش خستن:

لە زۆر شوێندا شـاعیر پـەنای بـۆ پێشخستنی کـار، یـا تەواوکـەر بـردووە بەمەبەستی سازدانی ئاهەنگو، سەلامەتی تەعبیرو پێداویستی زمانی شیعر:

---

(30) تحلیل النص الادبی: ٥٨.

(*) مەبەسـت هـاتنی وشـەیەکی (نـاو) یـا (کـار)ە لەسـەرەتای فرێزو ڕستـەکاندا لەسـەر بنـەمای شێوازناسیو سیمانتیکی، نەوەکو (ڕستەی ناویو ڕستەی کاری)یە بەگوێرەی بنیـاتی ڕیزمانـیو زمانەوانی.

- هەڵستاون، جەوانانی وەتەن دیسان. (پێش خستنی کار)

- لە مێرگوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا. (پێش خستنی کار)

- پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆی گوڵاڵە. (پێشخستنی کار)

- بە دەسترە بسترە فرمێسکی شەوقی. (پێش خستنی تەواوکەر)

- من لە عومرم مانگ دەنێو تاریکە شەو، نەم بیستووە. (پاشخستنی کار)

- لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان، سورمەیە خاکی. (پاشخستنی نیهاد)

لە بنەڕەتدا/ خاکی سورمەیە لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان.

- بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس‌و حیرمانە. (پێش خستنی جێناو)

- چرای فیکرم لەوێ دایم، دەکاتن ئیقتیباسی نوور. (پێشخستنی کار)

- تەماشای هەر قەدی دارێ مەکە، ئەورۆ بەگیان سەختی. (پاشخستنی گرێ)

لە بنەڕەتدا/ ئەورۆ بە گیان سەختی، تەماشای هەر قەدی دارێ مەکە.

- کەبابە جەرگی من بیبە. (پێشخستنی بەرکار)

- بوتی مەخمووری چاوت، شەقی کرد سەد تاق‌و کاشانە. (پێشخستنی کار)

لە بنەرەتدا/ بوتی مەخمووری چاوت سەد تاق‌و کاشانەی شەق کرد.

- لە مولکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنی کوند سبەینان زوو. (پێشخستنی گرێ)

لە بنەرەتدا/ کوند سبەینان زوو لە مولکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنێ.

ئەنجا بەگوێرەی دابەشبوونی رستەی زمانی کوردی بۆ رستەی (خەبەری: سادە، جەخت) هەروەها رستەی (ئینشائی: داخوازی، نەرێ، پرس، بانگ کردن، تکا، مەرج، سەرسورمان، ستایش‌و سەرزەنشت)، بەکورتی هەندێ نموونە دەخەینەڕوو:

(رستەی خەبەری سادە)

— ولاتو شاری مەخۆشە، بەڵا حەیفە کە وێرانە
لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان سورمەیە خاکی.
(جەخت)

— بەڵێ شەوقی کە کوردە، چاو بە خوێنە، قەت هەدانادا
بە خوێنی چاوەکانم سوور بووە چاکی گریبانم

(مەرج)

— ئەگەر چی تۆ لە قەومی خۆش نیهادی پاکی بێ باکی
بەلام جانم لە مالەنگۆیە وا چەند ساڵە میهمانە

(داخوازی)

ــ شــەوقی وەرە لــەو غوربەتــە مائیــل بــە وەتــەن بــە
بــێ خــاکی وەتــەن، عیزەتــی تــۆ مــەحزی وەبــالە

(نەرێ)

ــ ئــەوێ مــولکی قــەدیمو مەوتــەنی ئەجــدادی پێــشووتە
بــە مــەردی مەیرۆخێنــە چــۆن حــەریمی مــولکی بابانــە

(پرس)

ــ بــۆ چ دەنــاڵێنی، لەســەر لێــوت لــە بــۆ چ بارکــەوتووە؟
لەشــکری زولفــت کــە خــاوو کاڵــە بــۆچ رووی گرتــووە؟

(تکا)

ـ بـڵا تێـر ئـاو ببـێ بـەو خوێنـە سـوورە گـوڵ لـە مێرگـۆڵان
بــە شــوعلەی نــووری ئومێــدیان وەتــەن بــا بێتــە روونــاکی

(سەرسوڕمان)

ــ بــە لەنجــەو لارەکــەت وا دیــارە نەشــئەی تــۆ لــە کوردانــە
وە ئــیلا، چــۆن دەبێتــن پێــکەوە زولمو وەفــاداری!

(سەرزەنشت)

ــ لــە تەئــسیری فــسوونی رۆژی تابــان عالــەمی شــۆری
مەگــەر تــۆ چــاوەکانم مێــری کــوردان هێــشتا مــەخمووری

(ستایش)

ــ رەنگــی تــۆ خــۆ زەردە، زولفــت کاڵــە، قامــەت مامەشــی
یا لەنێو پایتەختی رۆمی سوێسنەو پشکووتوە

رەنگدانەوەی شێوەزاری موکری لە شیعری شەوقی

شەوقی خۆی موکریانی بووەو تەمەنی جحێڵی لە سابلاغ بەرێ کردووە، لەپاشان لە رێگەی ئەستەمبۆڵەوە دەچێتە ئەورووپا (ئاڵمان)و نزیکەی سێ ساڵێك (١٩١٣ -١٩١٦) لەوێ خوێندکاری رشتەی پزیشکی دەبێ، بەهۆی بارودۆخی هەڵگیرسانی شەڕی گەورەوە، ناتوانێ درێژە بە خوێندن بدات، بۆیە دەگەڕێتەوە ئەستەمبۆڵو لەوێ خوێندن تەواودەکاتو بەیەکجاری لەوێ دەگیرسێتەوە تا کۆچی دوایی دەکات. لەگەڵ

ئەوەی شاعیر لە تەمەنێکی زوودا موکریان بەجێدەهێڵێ، بەشی زۆری تەمەنیشی لە ئەستەمبوڵ بەسەر دەبات و ژیان و گوزەران و خێزانێکی ئەرستۆکراتیانە پێکەوە دەنێت، بەڵام شیعرو بەرهەم و زمان و شێوازو ئیحساساتی کوردانەی موکریانی هەر دەمێنێتەوە. خەڵکی موکریان و سابلاغ و شوێنەوارو یادگارەکانی هەمیشە بە زیندوویی لە یادەوەریدا دەژین و لە شیعرەکانیدا سەردەکەن. لە ئارایشکردن و رازاندنەوەی هۆنراوەکانیشیدا پەنا بۆ شێوەزارو ئاخاوتنی زیندووی مەڵبەندەکەی دەبات و وێنەی شاعیری جوان و دلگیریان لێ پێك دەهینێ، کە لەم تەعبیرانەدا بەدیاردەکەوێت:

لەناز بالنجی خەو، دەنگی زەنگوڵ، چلۆن سەبرێ دەکەی، نێوبەندو بەرمووری، ئەوێستا لە بێخەی رۆژهەڵاتی، دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە، بەدەستڕە بستڕە، خەوی مە، ئەتۆ دەستە شکاوی، بەو کاکۆڵی رەش ڕەنگە، بۆ چ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە، قامەت مامەشی، چارشێوو دەسماڵی تۆ، بەلای لایەی دڵم، هەڵستاون جەوانانی وەتەن، دە دڵ عەزم و لەسەر شۆڕی جەوانی، بۆ چ دەبەرناکەی، مێرگی شین، وڵات و شاری مە خۆشە بەڵا حەیفە کە وێرانە، جاوەباڵی وی، دەپێشدا شەوقی وێستاوە، ئەحواڵی دڵی خۆم، غەفلەت و بەس بێ، دە ئافاقی ئەمەل، دەسیجنی تەبعی جوانان، خۆش بێن، بەڵام جانم لە ماڵەنگۆیە میهمانە، وەدەرخە، شەکرەزار، ئەتوی نێونا، دەفکری شار، مەگەر مەردانەگیت وابوو، لەنێو کوردان، هەتاکو فرسەت و ماوە، لەپێشا پێشی، تیپی عاشق، قەت هەدانادا.... هەروەها لە چەند شوێندا ئاماژە بۆ ناوچەکانی موکریان دەکات وەکو:

دوڕی هەوشار، ئاوی جۆگەڵەی سابلاغ، لە مێرگۆڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ، مولکی موکریانێ، شاری سابلاغ، کانی قولقولاغ و... لە شوێنێکدا ئاماژە بۆ (بەندی برایمۆك) دەکات کە بەیتو داستانێکی شیعریی ئەدەبی میللی بەناوبانگە لەناوچەی موکریان.

باســـــــی دووەم

وێنەی شیعری:

لە رەخنەی نوێدا گرنگیی زۆری پێدەدرێو وەکو یەکێك لە پێکهاتە سەرەکییەکانی بنیاتی شیعر سەیر دەکرێت، لە رەخنەی کۆندا (وێنەی ئەدەبی) لەبەرامبەر خەیالکردنو ئەندێشە دەوەستێت کە رەگەزێکی بنەرەتیی شیعرە.[31] تەنانەت لەلای زانایانی (زانستی مەنتیق)ی دەوری ئیسلامی شیعر وەکو (کلام مخیل) پێناسەکراوەو پرۆسەی (خەیالکردن: وێنەکێشان) بە بنیاتی شیعر دەستنیشانکراوە.[32] ئەو کردەوەی خەیالکردنە رێگا لەبەردەم شاعیردا دەکاتەوە کە ئەو واتاو گوزارانەی مەبەستیەتی لە بەرگێکی رازاوەو دلگیردا بەرجەستە بکاتو بیانخاتە روو، بەمە وێنەی شیعریی دروست دەبێت. وێنەی هونەری وەکو لەلایەن (سی دی لویس)وە نیشان دراوە (وێنەیەکە بە وشە، لە رێگەی وەسفو خوازەو لێکچوونەوە پێك دەهێندرێتو بەرێی تەعبیرێك یا رستەیەکی ئارایشت کراوەوە ئاراستە دەکرێت).[33] بەم پێیە دەربڕینو وێنە، یاخود شێوازو وێنە وەکو دوو رەگەزی روخسار لەگەڵ ناوەرۆکدا یەك دەگرنەوەو تێکەڵاو دەبنو یەکێتی ئۆرگانیکی بەرهەمی شیعری پێکدەهێنن، بەمە وێنەی شیعریی (دەبێتە بنەمایەکی گرنگ لەو بنەما هونەرییانەی کە پرۆسەی داهێنانی شیعرییان پێ کامڵ دەبێت).[34] دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی دووجۆر وێنەی شیعری دەستنیشان بکەین.

یەکەم: وێنەی وەسفی، کە لە رێگای وشەو دەربڕینی راستەوخۆوە ئەنجام دەدرێت.

دووەم: وێنەی رەوانبێژی کە لە رێگەی هونەرەکانی رەوانبێژییەوە دێتە بەرهەم.

وێنەی شیعری لە بەرهەمی مەلا مارفی کۆکەییدا:

مەلا مارف بەو پێیەی لە بەرهەمەکانیدا پەیڕەوی لە زۆر لایەنی یاساو نەریتەکانی شیعری کلاسیکی کوردی کردۆتەوە بەتایبەت لە باری زمانو شێوازو فۆرمی

---

(31) النقد الادبي الحديث: ٢٨٣.

(32) صور خيال در شعر فارسي: ٢٨.

(33) وێنەی شیعری لە رێبازی رۆمانسی کوردیدا: ص

(34) دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری: ٢١٨.

گشتییەوە، بۆیە بەرهەمەکانی لەباری جوانی ناسییەوە لەسەر بنەماکانی هونەری ڕەوانبێژی دامەزراون. لە بەرهەمەکانیدا وێنەی ڕەوانبێژی بەگوێرەی لقەکانی وەکو: (لێکچواندن، خوازەو خواستن‌و درکە)، لەپاڵ وێنەی وەسفیدا بەدی دەکرێن. لێرەوە تیشکێك دەخەینە سەر جۆرەکانی وێنەی ڕەوانبێژی‌و ڕەنگدانەوەی لە شیعری کۆکەییدا.

١. **لێکچواندن**/ بەشێکی بنچینەییە لە بەشەکانی ڕەوانبێژی، شاعیر تیادا شتێك دەچووێنی بە شتێکی تر بۆ ئەوەی سیفەتێك لە شتە لێچووەکە زەقترو درەوشاوەتر نیشان بدات. کە بێت (لێکچواندن، بەستن‌و پەیداکرنی وێکچوونێکە لەنێوان دوو شتدا بەرِێی هاوبەش بوونیان لە یەك سیفەتا یا زیاتر).[35]

لێکچواندن لەسەر چوار بنەما دەوەستێت (لێچوو، لەوچوو، ئەوزار، لێکچوون) بۆ ئەوەی پرۆسەی لێکچواندن تەواو بێت لانی کەم پێویست بە بوونی هەردوو بنەمای (لێچوو – لەوچوو) دەکات، کە دوو کۆڵەکەی بنەڕەتیی لێکچواندنە.

لێکچواندن لەبەرهەمی مەلا مارفدا پانتاییەکی فراوانی گرتۆتەوەو بەپێی سەرنجی ئێمە لە هەموو بەشێکی دیکە زیاترە، هەروەها جۆری لێکچواندنەکانیش جۆراو جۆرن بە گوێرەی هاتنی ژمارەی بنەماکان دەگۆڕێن. لێرەدا چەند نموونەیەك لە جۆرە جیاوازەکانی لێکچواندن لە شیعری کۆکەییدا پیشان دەدەین:

— بۆ گولی رووی تۆ وەکو بولبول لە ناڵینە دڵم
تا نەفەرمووی، چۆن حقوقی نادەمی؟ لێم عاجزە

دیوان: ل١٣

بنەماکان:

لێچوو: دڵی شاعیر لەوچوو: بولبول ئەوزار: وەکو

رووی لێکچوون: ناڵین

جۆری لێکچواندنەکە: درێژەی بەرەڵلایە، بەو گوێرەیەی کە هەر چوار ڕەگەزەکە (بنەماکان)ی بە ئاشکرا تیادا هاتووە.[36]

---

(35) ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی: ٢٢.

(36) سەرچاوەی پێشوو: ٣٦.

ـ كە شیعرت وەك سەدەف فەرزەن هەموو پڕبن لەدانەی دوڕ
لەلای ئەشخاسی وشك‌و بۆ تەبیعەت ئاسن‌و سەنگە

لێچوو/ شیعری شاعیر لەوچوو/ سەدەف
ئەوزار/ وەك لێکچوون/ پڕ بن لە وانەی دوڕ

جۆری لێکچواندن/ درێژەی بەرەڵلا، دیسان لەنێوان (شیعر)و(ئاسن‌و سەنگە) لێکچواندنی رەوان هەیە.

ـ کەسێ غەواسی بەحری عیلم‌و عەقل‌و فەزل‌و جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەدی سکەندەر بێ

لێچوو: سینەی سەفینەی عەزم لەوچوو/ سەدی سکەندەر
ئەوزار/ وەك لێکچوون/ .....(نەهاتووە، ئەڵبەتە مەبەستی ئەوەیە کە لە قایمی‌و سەختی وەك یەك بن).

جۆری لێکچواندنەکە: قولەیە، بەو پێیەی یەکێك لە بنەماکانی لێکچواندنەکە نەهاتووە کە ئەویش (لێکچوونە).[37]

ـ هەتا کەی کونجی تەنهایی، وەرە زاهید تماشاکە
کە خەیمەی شای شەکەر لێوان، چ قەسرو بارەگاییکە

د: ل٢٥

لێچوو/ خەیمەی شای شەکەر لێوان لەوچوو/ قەسرو بارەگا
ئەوزار/....(نەهاتووە) لێکچوون/ .....(نەهاتووە)

جۆری لێکچواندنەکە : لێکچواندنی رەوانە. رەوان ئەو جۆرەیە کە تەنها دوو بنەما سەرەکیەکە، واتا (لێچوو – لەوچوو)ی تیا هاتبێت. کە ئەمەش بەرزترین جۆری لێکچواندنە.

ـ موتەوەل زولفی تۆ بوو، فەسڵ‌و وەسڵم لێ تماشاکرد
موعەمماییکە لایەنحەل‌و، زنجیری بەلاییکە

د: ل٢٦

لێچوو/ زولفی یار لەوچوو/ کتێبی (المگول) – دوورو درێژ

---

(37) سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

لێکچوون/ هەبوونی (فەسڵو وەسڵ) لە هەردوولا - ئاڵۆزی ئەفسانەیی لە هەردووکیان.

ــ ئیشارەی کردە لامی زولفی، ئەلفی قامەتی، یەعنی
جەوابی قەدی دالی تۆ، فەقەت لامەل فەلاییکە

د: ل٢٥

لێچوو/ زولفی یار - قامەتی یار - قەدی یار
لەوچوو/ حەرفی (ل) - حەرفی (ا) - حەرفی (د)

لێرەدا چەند شتێکی هەڵبژاردووەو بە چەند شتێکی تری چواندووە. لێکچواندنەکان سەربەخۆن‌و بە یەکترەوە نەبەستراون: (زولف - ل)، (قامەت - ا)، (قەد -د). جۆری لێکچواندنەکە: بڵاوە. بڵاویش ئەوەیە کۆمەڵێك لێکچواندن بەدوای یەکتریدا بێن لە دێرە شیعرێکدا.(38)

- لێکچواندنی وێنە/ لەم جۆرەیان شاعیر وێنەیەك دروست دەکات کە لە چەند رەگەز پێك هاتبێت‌و رەگەزەکان تێکهاڵابن‌و تابلۆیەکیان (وێنەکیان) لێ بەرهەم هاتبێت. ئەنجا ئەم وێنەیە بە وێنەیەکی هاوشێوەی دەچووێندرێت. وەکو ئەم دوو نموونەیەی لای کۆکەیی:

- شەونم کە لەسەر رووی وەرەقی گوڵ دەدرەوشێ
عەینەن وەکو قەترەی عەرەقی روومەتی یارە

د: ل٦

لێچوو / وێنەی یەکەم : دڵۆپی شەونمە کاتێك لەسەر رووی پەڕەی گوڵ دەدرەوشێتەوە
ئەوزار/ عەینەن
لەوچوو/ وێنەی دووەم: قەترەی عەرەق کاتێك لەسەر روومەتی یار بەدیاردەکەوێت.

جۆری لێکچواندنەکە لێرەدا، ئاوەژوور کراوەتەوە، شاعیر جێگۆرکێی بە لێچوو- لەوچوو کردووەو مەبەستیەتی جوانی‌و دڵگیری وێنەی دووەم (قەترەی عەرەقی سەر روومەتی یار) بەتین‌و تەوژم تر نیشان بدات.

- لە گۆشەی پەنجەرەی شیشەی لەتیف‌و قەسری کافووری
نمایشیان دەدا خانم وەکو حوری‌و پەریزادە

---

(38) سەرچاوەی پێشوو: ٤٢.

لێچوو/ وێنەی یەکەم : خانمانی مهابادی وەختێك لە گۆشەی پەنجەرەی شووشە بەندی جوانی قەسرو باڵەخانە سپیو سۆڵەکاندا بەدیار دەکەوتن.
لەوچوو/ وێنەی دووەم: لە وێنەی دەرکەوتنی حۆریو پەریزادبوون کە لەناو ئەو فەزا سپیو سافەدا وەدەردەکەوت.
شاعیر لە پێناوی دەربڕینو رازاندنەوەی بیرو سۆزو هەستو نەستەکانی پەنای وەبەرهێنانەوەی جۆرەکانی تری وێنەی رەوانبێژی بردووە، لە نموونەی خوازەو خواستنو درکە،* بەڵام رادەو رێژەی ئەو جۆرە وێنانە لە بەرهەمەکانی مەلا مارفدا لە لێکچواندن کەمتر وەبەرچاو دەکەوێت.
خوازە/ بریتییە لەوەی وشەیەك بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەبرێ بەڵکو بۆ مانایەکی تر بخوازرێو مەبەستێکی تر بگەیەنێ.[39] نموونەی خوازە لە شیعری کۆکەیی:

من لەلام وایە کەنەیدیوە لە مەکتەب حەرفی لا
بۆ یە کەس نەی بیستووە لەو سەییدە ئیلا نەعەم

د: ل٦١

(مەکتەب) خوازەیەو مەبەست لێی (کتێبی مەکتەب)ە، کە تیادا فێری (لا-رژدی) یان (نەعەم-چاوتێری) دەبن. پەیوەندی (کتێبو فێربوون) لەگەڵ (مەکتەب) لەسەر بنەمای شوێنی (المحلیە) دامەزراوە.[40]

- فەرموو وەرە مەجلیسی تەرحیمو رەحمەتە
رۆژی وەفاتی مەسجیدو میحرابو مینبەرە

---

* لێرەدا بە پێویستی نازانین درێژ دادڕی بکەین لە راڤەو پێناسە کردنی ئەم هونەرانە، خوێنەری بلیمەت بەمەبەستی تێگەیشتنی زیاتر لەم هونەرانە دەتوانێت بۆ هەر یەکێك لە کتێبو سەرچاوەکانی رەوانبێژی کوردی بگەڕێتەوە لە نموونەی :
١. رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ٢ بەرگ، د. عەزیز گەردی.
٢. خۆشخوانی، مامۆستا علاوالدین سجادی.
٣. زانستی ئاوەڵواتا، د. کامل حەسەن بەسیر
(39) رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ب١: ٦٧.
(40) زانستی ئاوەڵواتا: ٩٧.

(وەفاتی مەسجیدو میحرابو مینبەر) بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو وەکو خوازە بەکارهاتووە بۆ لەناوچوونو لە برەوکەوتنی شوێنەوارو رێورەسمەکانی ئاینی ئیسلام.

خواستن/ ناونانی شتێکە بەناوی شتێکی ترەوە ئەگەر جێگەی گرتەوە. خواستن لەسەر یەك بنەما دەوەستێ ئەویش (لەوچوو یا لێ خواستراو)ە، یاخود (لێچوو یا بۆ خواستراو)ە.(41)

- بۆ خەراباتو کلێسا، مەسجیدو دەیرو کەنشیت
دەم رفێنی ئەم سەگە، سەد گورگە راوم پێدەکا
عیففەتو عیسمەت کە باری کردووە، ئەم کافرە
هەر شەوێ داوای کچێکی کەس نە گاوم لێ دەکا

هەردوو دەربرینی (ئەم سەگە)و (ئەم کافرە) خواستراون لە بریتی بەکارهێنانی (نەفسی بەد) بەکارهاتوون.

- ئەوێستاش گەر ئەنێری جوببە شینی کەللە مەخروتی
لە خزمەت حەزرەتی سەدری لەگەڵ دوو مورغەکی کونجی

د: ٥٨.

جوبەشینی کەللە مەخروتی: بۆ کەللە قەند خواستراوە، حەزرەتی سەدری: بۆ برنجی سەدری.

درکە: ئەوەیە کە راستەوراست ناوی شتێك نەبەی بەڵکو بچی ناوی شتێکی تر ببەی کە پەیوەندی بە هی یەکەمەوە هەبێت تاکو خوێنەر یا گوێگر لە مانای باسکراوەوە بۆ مانای مەبەست بچێتو پەیوەندی نێوانیان (لازمو مەلزوم) دەبێت.

دەفعەیەکیش یەك لەشخاسی ئەدیبو موحتەرەم
ئیدعای یەگ گەوهەری کون ناکراوم لێ دەکا

د: ٣٥

گەوهەری کون ناکراو درکەیە، هێمایە بۆ شیعری تازەی شاعیر، واتە شیعرێك هێشتا خەڵك نەیدیبێو تازە کوورە بێت.

- تۆی سوارو من پیادە جووابت نەدامەوە
پێت وابوو لەم قسەیە سەرفی نەزەر دەکەم

د: ل٥٣

---

(41) بنیاتی وێنەی هونەری: ٢٣٨.

- تۆی سوارو من پیادە درکەیەو هێمایە بۆ ئەوەی کە هەمیشە بەدواتەوەمو وازت لێ ناهێنم.
لەدرکەدا هەردوو واتای راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ دروستن‌و رێیان تێدەچێت وەکو (تۆ سوارو من پیادە).

- دەنگی زیکرو خەتم‌و تەهلیلت فەزای پڕ کردووە
زەلزەڵەی خستۆتە خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی

د: ل٧٨

خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی درکەیە، هێمایە بۆ ئاسمان.

جۆری دووەمی وێنەی شیعری لای کۆکەیی وێنەی وەسفی راستەوخۆیە، شاعیر لە رێگەی وشەو دەربرینەوە راستەوخۆ لە شتەکان دەدوێت‌و سیماو روخساریان نیشان دەدات، (لێرەدا وشەکان خۆیان ئامرازی دەربڕین‌و هەڵگری وێنەکانن).[42] جاری واشە وشەو دەربڕینەکان کە خۆیان وێنەو دیمەنی بچوك بچوك دەنوێنن، بەشداری دەکەن لە پێکهێنانی وێنەیەکی گشتی بۆ بابەتەکە.

کۆکەیی لە شیعرێکی ستایش‌و پارانەوەدا دەڵێ:

گولستان‌و گوڵ‌و گولزارو گولشەن
نەی‌و شمشادو سەروی جوێباری
نەواوو نالەوو گریانی قومری
فوغانی بولبولی سەر شاخساری
زریوەی مەڵ، لەسەر پەل یا لەسەر گوڵ
چریکەی هودهودو سەوتی هەزاری
سەلاوو حەقحەقی مورغانی یا حەق
کە دەنگیان دێ لەسەر عودی قەناری
ئەنجا پاشبەندی ئەم چەند دێرە بەم شێوەیە دێ:
هەموو تاریفی زاتی پاکی تۆیە
دەمێ ئەیکەن بە خەندەو گەه بەزاری

د: ل٥

---

(42) وێنەی شیعری لە رێبازی رۆمانسی کوردی دا : ١٥.

لەنیوە دێرەکانی چوار دێری یەکەمدا کۆمەڵێك ناوو وەسفو تەعبیرات هاتوون، کە هەر یەکەیان وێنەیەکی سەربەخۆ دەنوێنن (وێنەی هەستی بینینو بیستن)، ئەمانە هەموویان بەشداری دەکەن لە نەخشاندنو سازکردنی وێنەیەکی گشتی ئەویش رازانەوەی جیهانە بەم هەموو دەنگو ڕەنگو بوونەوەرو مەوجوداتەوە، واتە هەموویان تەعبیر لە شتێك دەکەنەوە ئەویش بوونو ناساندنی پەروەردگارێکی مەزنە.

کۆکەیی لە باسو وەسفی گوندەکەی ئاغای (موهتەدی) دا دەڵێ:

تا چاو هەتەر دەکاتو هەتا دڵ دەڵێ بەسە
باغو درەختو عەرعەرو سەروو سنەوبەرە
غەملیوە سەر زەمینی بە خونچەی ئاتەشی
ئاوی لەتیفە، سافە، هەوای عەتر پەروەرە
فەرشی زومەڕەدی، گوڵی زەردو سوورو ئاڵ
تێکەڵ بووە، دەڵێی تەبەقی عودو مەجمەرە
وەك خێوەتی گوڵانە هەموو باغو چیمەنی
دامێنی کێوی، ئەتلەسو دیباوو مەخمەرە
نەرگس بەچاوی مەستەوە، سوسەن بە سەد زوبان
مەشغوولی زیکرو فیکری خوداوەندی ئەکبەرە
گەردن کەچە وەنەوشە، گوڵو بەرگی نەستەرەن
گوڵی یاسەمەن بەدارەوە، وەك میسكو عەنبەرە
شەونم لە چیهرەی گوڵی میناوو ئەتلەسی
باریوە، دانەی دەڵێی دوڕو گەوهەرە
وەك مەن مەلولە، لالە بە داغی فیراقەوە
سونبول بڵاوو خاوە، دەڵێی زوڵفی دولبەرە
گریانی گوڵی شلێرە ببینە عەزیزەکەم
فرمێسکی چاوی بە هەوری ئاوی موقەتتەرە

لەهەندێ دێرو نیوە دێرەکانی ئەم پارچەیەدا هەندێ وێنەی لێکچواندن بەدی دەکرێت، بەهۆی ئەوزارەکانی وەکو (وەك – دەڵێی) بەڵام وێنە وەسفییەکانی کە لە خودی ناوهێنراوەکاندا هاتوون، زۆر بە تینو گوڕو جۆشن، کە وێنە لێکچواندنەکانی خستۆتە ژێر سێبەری خۆیەوە. ئەم وێنە جیاوازو پەرشو بڵاوانە بە هەموویان هاوکاری دەکەن لە خستنە رووی وێنەو دیمەنێکی رازاوەی رەنگاو ڕەنگی بە هەشت

ئاسای سروستی ناوچەکە. ئەم وێنەیە کە بە وشەو دەربڕین چندراوە، دوور نییە لە خودی تەبیعەتەکە جوانترو رازاوەتر بێت. لێرەدا خەیاڵی شاعیرانە رۆڵێکی خوڵقێنەری گێڕاوە لە نەخشاندنی ئەم دیمەنە دلگیرە.

جۆرەکانی وێنەی شیعری لە بەرهەمی سەیفی قازیدا :

وێنەی رەوانبێژی:

أ. وێنەی لێکچواندن

- ئەستاری وەکو زوڵفی عەروسانە موسەلسەل
ئەلفازی هەموو گەوهەرە چەند جوانی ئەداکرد

د: ل٢٩

لێچوو: ئەستاری (دێرەکانی نامەی یار) لەوچوو: زوڵفی عەروسان
ئەوزار: وەکو رووی لێکچوون: موسەلسەل (ریزە بە ڕیزە).
وێنەکە لەسەر بنچینەی لێکچواندنی بەڕەڵلاّ دروست بووەو هەر چوار بنەماکەی لێکچواندن هاتوون.
لەنیوە دێری دووەمدا وێنەی لێکچواندنی جەختاو هەیە کە لەسەر هەرسێ رەگەزی:
لێچوو: ئەلفازی، لەوچوو: هەموو گەوهەرە، لێکچوون: جوان، دروست بووە.

- هەر گوڵ شەکەری لێوە شفای دەردی نەخۆشان
سەر بێ بە فیدای کوڵمی گەش‌و چاوی نەخۆشی

د: ل٤٠

لێچوو: لێوی یار لەوچوو: گوڵی شەکەر لێکچوون: هەردوو لا دەرمانن بۆ دەردی نەخۆشان
ئەوزار: نەهاتووە، ئەم جۆرە وێنەیە لەسەر بنەمای لێکچواندنی جەختاو دروست بووە.

- زوڵفی وەك شەوەی رۆژی کردمە شەو
چرای سەر کوڵمەم لە بۆ رادێرە

د: ل٤٨

نیوە دێڕی یەکەم: لێچوو: زوڵفی یار لەوچوو: شەو ئەوزار: وەك
لێکچوون: نەهاتووە

وێنەکە بە هۆی لێکچواندنی بەرەڵاوە پێکهاتووە، لە نیوە دێری دووەم لێکچواندنەکە ڕەوانە.

- دایم دڵم بە ناڵەو زاریو فیغان ئەڵێ
خۆش بەو شەوەی کە ڕۆژی ڕوخی دڵبەرم هەڵێ

د: ل٣٣

لێچوو: ڕوخی دوڵبەر لەوچوو: ڕۆژ

لە ئەنجامی هاتنی تەنیا دوو بنەما سەرەکییەکە، لێکچواندنی ڕەوان پێکهاتووە.

- کیژانی جوانی عێلی لە خێلی کە دێنە دەر
ئاسکن لە باسکو سوورە قورینگی شەتاویە

د: ل٧٦

لێچوو: کیژانی عێل لەوچوو: ١. ئاسکی باسکانو ، ٢. سوورە قورینگی شەتاوان

لەم جۆرە لێکچواندنە ڕەوانەدا شاعیر یەك شتی بە دوو شت چواندووە بۆتە لێکچواندنی لێکدراو. ئەڵبەتە گەشتو گەڕانێکی نێو شیعرو بەرهەمی شاعیر ژمارەیەکی زۆرمان لە وێنەی ڕەوانبێژی (لێکچواندن) بە هەموو جۆرەکانییەوە بۆ بەدیار دەخات. ئێمە بەم چەند نموونەی سەرەوە وازی لێ دەهێنین.

- قەوسو قەزەحە تاقی بڕۆت ئەوڕۆ بەوەسمە
بۆیە دڵەکەم لەتلەتە بەو خەنجەری ئەزرەق

د: ل٢٩

بڕۆی بە وەسمە شین هەڵگەڕاوی یار: لێچووە.
خەنجەری ئەزرەق: لەوچووە.
ڕووی لێکچوونیشییان: کەوانەیی بوونە.

- تفلی دڵم گڕوی شەکەری لێوی گرتووە
بەو دوو هەنارە ژێری کەوە بیخە باغەڵێ

د: ل٣٣

(هەنار) بۆ مانا دروستەکەی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو لێرە بۆ واتای (مەمك) خواستراوە، پەیوەندی لەنێوان (هەنار)و (مەمك)یشدا لێکچوونەو جۆری خواستنەکەش (ئاشکرا)یە.

- ئەی دڵ بە خەتا کەوتیە چینی سەری زوڵفی
لەم مارە عەجایب بە تەمای لەزەتو نۆشی

د: ل٤٠

ب. وێنەی خوازەیی

لێردا وشەکان بۆ دەبڕینی مانایەکی تر بەکاردەبردرێن بێجگە لەمانای خۆیان، ئەم مانایەش هەر ئەبێ لەکاتی بەکارهێنانا دەرکەوێ.[43] وەکو لەم نموونەیەدا روون دەبێتەوە:

- ئەمڕۆ حەسەن موئەززینی کوردانە بانگ ئەدا
هەستن لەخەو، وەخڕ بن، حی علی الصلاە

وشەی (خەو) وێنەیەکی خوازەییە، شاعیر بۆ مەبەستی بانگ کردنی کوردان بۆ هۆشیاربوونەوەو بێداری و کارکردن بەکاری هێناوە، قەرینەکەشی (موئەززینی کوردانە).

ج. وێنەی خواستراو

- تفلی دڵم گڕوی شەکەری لێوی گرتووە
بەو دوو هەنارە ژێری کەوە بیخە باغەڵێ

(هەنار) بۆ مانا دروستەکەی خۆی بەکارنەهاتووە، بەڵکو لێرە بۆ واتای (مەمك) خواستراوە. پەیوەندی لەنێوان (هەنار)و(مەمك)یشدا لێکچوونەو جۆری خواستنەکەش (ئاشکرا)یە.

- زوححاکە لەبێ باکی لەتەخریبی دڵان دا
خوێنخۆری گەلێك کردووە، ماری سەری دووشی

لە (زوححاك)و(ماری سەری دووشی) خواستن هەیە، کە بۆ (یار)و(زولفی یار) خواستراون.

د. وێنەی درکەیی

- یان خدری کە هاتی بە دووجام ئاوی بە قاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەقا کرد

دیوان: ل٢٩

---

(43) رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، بـا : ٨٨.

له هێنانەوەی (بە تەمای عومری بەقا) درکە هەیەو هێمایە بۆ (نەمری)، وەکو چۆن لە هێنانەوەی (خدر)و (دووجام ئاوی بەقا) لێکچواندن هەیە بۆ (یار)و بۆ (هەردووچاوانی).

وێنەی فەلسەفی:

لەگەڵ ئەوەی ئەم جۆرە وێنانەی وەکو (فەلسەفی، دەروونی، ئەفسانەیی) زیاتر پەیوەندییان بەناوەرۆکەوە هەیە، بەڵام بۆ ئەوەی شیرازەی باسەکەمان لێ نەپچڕێت، هێناومانە لێرەدا ریزمان کردوون و بەخێرایی بەسەریاندا تێدەپەڕین. لەگەڵ ئەوەشدا نموونە شیعرییەکان لەڕووی شێوازناسییەوە لەوێنەی ڕەوانبێژی بە دوور نین. وێنەی فەلسەفی گوزارشت لە هەڵوێستی شاعیر سەبارەت بە ژیان و بوون و کێشە جیاوازەکانی دەکات. بیرو باوەڕی شاعیر لە دوو توێی هۆنراوەکانیدا دەر دەبڕدرێن، کە ئەگەر بێت کۆبکرێنەوەو لێیان ووردبینەوە، ئەوا فەلسەفەو جیهانبینیی شاعیر سەبارەت بە دیاردەکانی سروشت و ژیان و مردن پێك دەهێنێ.[44]

لە قەسیدەی (ستایشی خواو پێغەمبەر)دا چەند وێنەیەکی فەلسەفی بەدی دەکەین، لە نموونەی:

- بێ وێنە سانعێکی بە ئەمرێ دروست دەکەی
  ئینسان لە ئاوو، گوڵ لە گەڵاو، لە گل گیا
- ماسی لە شەوقی تۆیە لە بەحران دەکەن شەنا
  تەیران لە عیشقی تۆ لە سەمادا دەکەن سەما
- هەڵکەی چرایەکی ئەتۆ، قەت ناکوژێتەوە
  ریشی دەسووتێ هەر کەسێ فووکا لە ئەو چرا

د: ل٢٤

وێنەی دەروونی:

شاعیر مرۆڤێکی خاوەن هەست و سۆزێکی بە پێزو ناسکە، بە هەماهەنگی و موتوربەکراوی لەگەڵ خەیاڵ و ئەندێشەی بە پیت و بەرزەفڕی، وێنەی شیعری سۆزدارو دڵگیر لە ناخی دەروونیەوە هەڵ دەقوڵێ کە تەعبیر لە هەست و هۆش و سۆزو خەیاڵەکانی دەکاتەوە. لێرەدا شاعیران و نووسەران (شعوورو بارە ویژدانی و دەروونییەکانی خۆیان هەڵدێنجن بۆ ئەوەی لە شێوەیەك لە شێوەکانی ناسراوی

---

(44) بنیاتی وێنەی هونەری: ٢٤٦.

ئـەدەبی دایـان بڕێـژن).[45] وێنـەی فەلـسەفی حـەزو خۆشەویـستیو هەڵـچونەکانی دەروونی شاعیر بەدیار دەخات، سـەنگی محـەکیش لەسـەرکەوتنی ئـەم جۆرە وێنەیـە ئەوەیـە کـە تـا چـەند هـەلگری سـۆزو هەڵـچوونو تـەعبیر کردنێکـە لـە ئـارەزووە کپکراوەکان. لە شیعری سەیفدا نموونەی وێنـەی دەروونـی ئـەوتۆ بـەدی دەکـەین، کـە لەگەڵ ئەوەی دەربڕینێکی راستەو ڕاستی هەیە، بەڵام سەرشارە لـە سـۆزو هەڵـچوونو ئەڤینی راستەقینە. وەکو لەم چەند دێرەدا بەدیاردەکەوێت:

- لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بـۆ خـۆت بمـنێژە تـەلقینم دادە

د: ل٣٤

- لۆمـەی حەسـەن نەفعی نییە لابدە واعیز
عاشق هەموو گیانی دڵە ئەسلەن نییە هۆشی

د: ل٤٠

هەردوو وێنەکە لەم دوو دێرەدا بەهۆی گوزارشت کردن لە دەروونی شاعیر لە ڕێگەی تەعبیرەکانی (لە عیشقت مردم)، (عاشق هـەموو گیـانی دڵە) پێکهاتوون. ئەگەرچی زیـاتر وێنـەی مەعنـەوین، بـەڵام هەریەکـەیان دەلالـەت لـە سـۆزێکی قـووڵی شـاعیر سەبارەت بە یارو دڵدارەکەی دەکات.

وێنەی داستانیو ئەفسانەیی

لە ڕێگەی هێنانەوەو ئاماژە بۆ کردنی داستانو بەسـەر هـاتی مێـژوویيو ئەفـسانەیی، شاعیر وێنەی شیعری دروست دەکاتو مەبەستی خۆی پێ دەرازێنێتەوە. لێرەدا چەند نموونەیەك نیشان دەدەین:

- بە جامی دیدەی جەمشـیدی جەمە
بە تەختی سینەی وەك کەیقوبـادە
گوتم کوشـتومت، بە غەمزە فەرمووی
شێوەی شـیرینە رەسمی فەرهادە

- یوسفی میسری ویلایەت، ئەی خەلیلی باغی قودس
ناری نەمردووە دەروون، بێ تۆ دووچاوم بوونە گۆم

د: ل٤٣

---

(45) سەرچاوەی پێشوو: ٢٥١

- وەك مەجنوون لە دوت كەوتمە كێوان
رەفیقم گورگو پلینگو شێرە

د: ل٤٨

- پەنیر بۆ ئێكسیر، شیر ئاوی حەیات
وەكو ئەسكەندەر كەوتینە زولمات

د: ل٥٣

وێنەی وەسفی راستەوخۆ

سەیف زۆر عاشقانە وەسفی ژن و سروشت و ژیانی كوردەواری كردووە بەتایبەت لە شیعرە برگەییەكانیدا، عیشق و جوانی و سروشت بەشێكی گرنگی بەرهەمی شاعیر پێك دەهێنن.

— بەڵێ بەو شەرتە خۆشە وەسڵی دلبەر
كە دەم دەم دەم لەنێو دەم دەس لە باوەش
هەتاكو ساردو سڕ بوو مەیلی گەرمت
دەدەم جینگڵ وەكو ماری سەر ئاتەش
لەسەر روخساری زەردم ئەشكی خوێنین
لە دووریت دێتە خوارێ وەك گوڵی گەش

د: ل٣٨

— شینی بەهارە عاسمان هەر دەگری
هەوریش ناڵە ناڵ رووی خۆی دەپچڕی
با لە كێوو دەشت خۆڵ وەسەر دەكا
گریانی كێوان بەحران پڕ دەكا

داری مێشەو باغ بەفردایپۆشین
پاك دەڵێی مردوون كفنیان پۆشین

د: ل٥١

بنیاتی وێنە لە شیعری مستەفا شەوقی

دەقی شیعری رۆمانتیكی بەشێوەیەكی گشتی جۆرێك لە یەكێتی ئۆرگانیزمی تێدایە، یەكێتی ئۆرگانیزمیش بریتییە لەوەی كە سەرجەم وێنە تاكەكان بە یەكترەوە گرێدرابن و لەپێناو خزمەتكردن و پێكهێنانی وێنەیەكی گشتیدابن، لێرە وێنەی تاك

ساکارترین شێوەی وێنەی هونەرییە لە رووی پێکهاتنەوە، رۆڵێکی گرنگیش لە ناو قەسیدەدا دەگێڕێ لە گوزارشت کردنی ماناو مەودا دەروونییەکانی ئەزموونی شیعریدا.[46] هەر وێنەیەکی تاکیش لەسیاقی وێنەی گشتیی تێکستی شیعریدا (کارو وەزیفەیەکی تایبەتی ئەنجام دەدات، بەوەی کە گونجاوو رێك بێت لەگەڵ فیکرەو هەستی گشتی لە تێکستەکەدا)،[47] لەنگەری بایەخ دەخرێتە سەر وێنەی هەستیو مەعنەوی کە هەستو سۆز دەبنە کرۆكو پێکهێنەری سەرەکی ئەم جۆرە وێنانە.
لەم پێشەکییە کورتەوە کاتێ ئاوڕ لە ئەزموونی شیعری تاڕادەیەك جیاوازی مستەفا شەوقی لەگەڵ دوو شاعیرەکەی دیکەمان بدەینەوە، دەتوانین شوێن پێی ئەم جۆرە وێنە شیعرییە رۆمانسیانە هەڵبگرین لەگەڵ ئەوەی لە دوو تۆی تانو پۆی شیعری عەرووزیدا هاتوون.*

شێوازەکانی بنیاتی وێنەی تاك لای شەوقی

١. ئاڵوگۆڕکردنی درك پێکراو/

أ. **بەرجەستەکردن (تجسید)**: بریتییە لە بەرجەستەکردنی وشەی نا هەستی، ژیریو مەعنەوی بۆ وشەیەکی هەستی کە سیفاتی تازەی دەدرێتێ. واتە دەرخستنی شتە ژیرییەکانە بەشێوەیەکی هەستی لەبەرئەوەی پەیوەستە بەجەستەوە.[18]
شاعیر دەڵێ:

- بلا تێر ئاو ببێ بەو خوێنە سوورە گوڵ لە مێرگۆڵان
به شوعلەی نووری ئومێدیان وەتەن با بێتە رووناکی

د: ل٢٢

---

(46) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٢٧.

(47) النقد الادبي الحديث: ٤٤٦.

* ئەم جۆرە شێوازەی بنیاتی وێنەی شیعری لە ئەزموونی شیعری کوردیدا زیاتر لە قۆناغی شیعری رومانسیزمو قوتابخانەی شیعری سەربەستو رەمزیدا باون.

(48) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٣٤.

جێگای ئاماژەیە لە ناولێنانو رافەی ئەم شێوازە هونەریانەی وێنەی شیعری بەشێوەی سەرەکی پشتمان بەم سەرچاوەیە بەستووە.

- له غوربەت لاوی کوردان بۆ نیگای وەسلی تۆ مەحزونن
شەوو رۆژ ناسرەون بۆ شەهدی شیرین ژەهرە تریاکی

د: ل٢٣

- له رێگای دەوری (هیوی) یەعنی ئومێد دەست بەدەست دەگرن
بـه عیلمو مەعریفەت تێر ئاو بکەن جا خاکەکەی پـاکی

د: ل٢٣

- جەفایی نووری دیدەی من لەسەر دڵ گەورە کێوێکە
خودای شەفقەت وەرە قوربان دەسا جارێ بەغەمخواری

د: ل٢٥

- عەجەب توفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
له قەلبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی رومانە

د: ل٢٥

لـەم نموونانـەدا شـاعیر لـه رێگـای خواسـتنو لێکـچواندنو وەسـفەوە کۆمـەڵێك شـتی ژیریو مەعنەوی له شتی هەستیدا بەرجەسته کردوون، تاوەکو وێنەکان کاریگەرییان زیاتر بێت.

له دێڕی یەکەمدا (ئومێد) که شتێکی مەعنەوییە بـووە بـه (شـوعلەو خـاکی وەتـەنی روونـاك کردۆتـەوە) کـه ئەوەشـیان شـتێکی هەسـتییەو بـه ئاسـانی لـه هەسـتەوەری بینینەوە درکی پێ دەکرێت.

لەدێڕی دووەمدا لاوان بۆ (نیگای وەسلی نیشتمان) به پەرۆشـن، شـتێکی مەعنەوییـە، تا به (شەهدی شیرینی شاد بن، که ئەمەی دواییان شتێکی هەستییە).

هـەروەها لـه سـێ دێڕەکەی دواتـردا: (عـیلمو مەعریفـەت)، (نـووری دیـدە)، (حیـسی شەباب) هەموویان شتی مـەعنەوین، شاعیر بۆ مەبەستی گەیاندنی سۆزو هەسـتی بـه جۆشی وەریگێڕاون بـۆ شـتی هەستیو لەوێنـەی (تێـر ئـاو بکـەن)، (گـەورە کێوێکـە)، (تۆفـان دەرە) ئـاڵوگۆڕی پێکـردوون. هـەروەها لـەم دوو نموونـەی خوارەوەشـدا شـاعیر پەیڕەویی لەهەمان رێوشوێن کردووە.

- دە ئافاتی ئەمەل ئەورۆ سەرابە وەسڵی تـۆ دوورە
له بۆیە بە فەلسەفەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

مەبەست (وەسڵ)ی نیشتمانە که شتێکی مەعنەوییەو بـووە بـه (سـەراب) کـه شـتێکی هەستییە.

- له شەریان‌و وەریدی جیسمی فانی من وەکو خوێن
مەلالی چاوی مەخموورت دەکا دەوران‌و سـەیرانه

د: ل٢٧

(مەلالی چاوی مەخموور)ی یار شتێکی مەعنەوییەو لە رێگەی لێکچواندنەوە شاعیر ئاڵوگۆڕی پێکردووە کردوویە بە (خوێن) کە شتێکی هەستییەو لە دەمارەکانیدا لە دەوران‌و گەڕاندایە.

ب/ بەکەس کردن (تشخیص): ئەوەیە کە شاعیر ژیان بە مادە بێ گیانەکان ببەخشێ‌و سیفات‌و خەسلەتی مرۆڤیان پێ ببەخشێت. لێرەدا شاعیر لەرێگەی خواستن‌و لێکچواندنەوە مامەڵەی مرۆڤ لەگەڵ شتە هەستی‌و بێ گیانەکان دەکات‌و دەیان دوێنێ. لەم بوارەدا شەوقی دەڵێ:

- ئەی بادی سەبا هەستە گوزەر کە بەوەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
با بێت‌و بە تەنسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەك خونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کەلاڵە
بابێت‌و سبەینان، ئەڵەم‌و دەردی شەوی هەجر
بێژێ، کە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەباڵە

د: ل٢٠

شاعیر خەسڵەتی ئادەمیزاد بە (بادی سەبا) دەبەخشێت‌و بەوجۆرە مامەڵەی لە تەکدا دەکات. تکای لێ دەکات بێ دواکەوتن هەستێت‌و خاکی پاکی نیشتمان پڕ بکات لە بۆنی ئەفسووناوی گوڵاڵەکان. ئەوسا چۆن دەمی خونچە بە سروەکەی دەپشکوێت، بەهەمان شێوە دەمی کوردیش بپشکوێت. لە شوێنێکی تردا هاتووە:

- دابنێ سەر قەڵبی زارم ئەو سەرەی پڕ جۆشی خۆت
هەم بە لای لایەی دڵم بنووە، زەمانی هاتووە

د: ل٢٢

شاعیر (دڵ)ە پڕ لە هەست‌و خۆشەویستییەکەی لەوێنەی دایکێکی میهرەبان نیشان دەدات، تا سەری ماندووی یارەکەی بخاتە ناو باوەشی‌و بەلای لایەی ئەو (دڵە — دایکە) خەوی لێ بکەوێت.

٢. **شێوازی وێنەی روونبیژی /**

أ. **خوازە :**

- لەوەی پێش من دەمگوت براکان غەفلەتو بەس بێ
جەفات فەرموو، تەعنەت دا، کە شەوقی پووچە بازاڕی

(پووچە بازاڕی) خواستنێکی وینەییە، واتە شیعرو ئامۆژگاری شەوقی بە (بازاڕ) چوێندراوە، بۆ خواستراو کە (ئامۆژگاری)یە باس نەکراوەو (غەفڵەت) بەڵگەکەیەتی، لەمەدا خواستنێکی ئاشکرا هەیە.

- لە موڵکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنی کوند سبەینان زوو
کە ئەی کوردی فەقیر تاکەی دەنووی هەستە چ قەوما بوو

(تاکەی دەنووی) واتای خوازەیی هەیە، بۆ ئەوە هێنراوەتەوە کە کورد راپەڕێو واز لە سستیو تەمبەڵی بهێنێ.

- لەنێو کوردان کەسێك موڵکی نەبێ خۆ نۆکەرە بێ شك
لەسەر خەڵقی لەبەر موڵکە، کە ئەمری ئێوە موجرا بوو

د: ل٣٢

(موڵك) واتاکەی خوازەییە، مەبەست خودی واتای دەربڕینەکە نییە، بەڵکو واتا هێما بۆ کراوەکەیەتی، کە (نیشتیمان)ە.

ـ بەڵێ زنجیری دەستت جەهلو غەفلەت بوو، رەقیبی تۆ
بە ئەفسوون بەستی قۆڵت، چونکە زانی مەستو مەسحووری

(مەست و مەسحوور) خوازەیەو لەبڕی کاڵفامی بەکارهاتووە.

ب. **درکـــــــە :**

ـ بە مسکێنی مەڵێ دەستم بە زنجیر سەخت بەستراوە
کە ئەو زنجیرە وەهمە دەیپسێنێ چونکە پڕ زووری

(زنجیر) درکەیەو هەردوو واتای (نزیك)و(دوور) هەڵدەگرێت.

ج. **خوازەو درکـــە بەیەکەوە :**

- ئەوێستا تا لە بێخەی رۆژهەڵاتی تاو هەڵات رابە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری

نیوە دێری یەکەم: (تاو : ئازادی) خوازەیەکی سەربەستەو لەسەر پەیوەندی هەوجێیەتی بنیاتنراوە.

نیوه دێری دووەم: (دەستی بەستراوت) درکەیە، چونکێ هەردوو واتای (نزیك و دوور / راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ) دروستن و ڕێیان تێ دەچێت.

د. لێکچواندن :

- جەبین مینایی زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تاتاری
شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، تەڕاڕو عەیاری

د: ل٢٥

لەم دێرەدا کۆمەڵێ لێکچواندنی ڕەوان بەدوای یەکتریدا هاتوون، کە هەریەکەیان سەربەخۆیەو بەوانی ترەوە نەبەستراوە.

لێچووەکان: جەبین - گەردن — خاڵ — روو
↓ ↓ ↓ ↓
لەوچووەکان: مینای زیو – هوما - مشکی تاتار - سوورە گوڵ

هەموو لێچووەکان شتی هەستین، لەبەرامبەردا لەوچووەکانیش وەهان، بۆیە هەر یەکێك لەمانەی سەرەوە لێکچواندنی شتی هەستی بە هەستییە.

- خولاسەی مەقسەدی من زولفی کاڵ بوو، بۆیە لێم گێژە
سەراپا فیکرو جیسمم میسلی زولفی خاوی جانانە

د: ل٢٧

لێچوو: فیکرو جیسم لەوچوو: زوڵفی خاوی جانان

ئەوزار: میسلی لێکچوون: ------ نەهاتووە

جۆری لێکچواندنەکە قولەیە.

- مەلاحەت خەتمە سەرتۆ گەرچی وەك نێوت لەچاو دووری
لە بۆ شەوقی دوو کوڵمی پڕ نەفسوونت تازە دیوانە

د: ل٢٧

لێچوو: کوڵم لەوچوو: تازە دیوان

لێکچواندنی شتی هەستی بە هەستییە

لەدوا هۆنراوەی بەرهەمە کۆکراوەکانی شاعیر کە لە (٧) دێر پێکهاتووەو بەناونیشانی (مەگەر لێم عاجزی)[49] کۆمەڵێك دەستەواژەی خواستن و سیفاتی

(49) بڕوانە: بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی: ٣٤.

تەشبیهی هاتوون، کە هەمووشیان کۆن و سواوەو دووبارە کراوەن، لێرە تەنها ئاماژەیان بۆ دەکەین:

- تابووری موژە　　　　- تەوێڵی گرژ
- تیپی عاشق　　　　- برۆی کەچ
- گەنجی حوسن　　　　- موعەمای عالەمی کۆن
- قەلبی مەجروح　　　　- چاکی گریبان

۳. وێنەی فەلسەفی:

لەکۆ بەرهەمی شەوقی قەسیدەیەکی (۲۲) بەیتی هەیە، کە درێژترین پارچە شیعری بەرهەمی شاعیرەو لەژێر سەردێری (تەحەسوری جەوانی و تەرانەی وەتەن) دایە، کۆمەڵێك وێنەی فەلسەفی گرتۆتەخۆ، کە باس لە مەسەلەکانی عەشق و ژیان و مەرگی مرۆڤ و گەردون دەکات، لەشێوەی لێکچواندن و وەسف و هێماو دەربڕینی فەلسەفییانە، لێرەدا چەند نموونەیەکی دەهێنینەوە:[50]

- بەڵێ هەللاجم و ئەورۆ ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگیم
بە سەودای تۆوە مەستم چونکە چاوت داویە پەیمانە

لێچوو: شاعیر　　　　لەوچوو: هەللاج

لێکچوون: هەردوو لا ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگی بوون

لێرەدا شاعیر ئاماژە بۆ داستانی (مەنسووری هەلاج) دەکات، کە بە شەهیدی عەشقی ڕاستەقینە (حەقیقی) ناسراوەو شاعیر بەرگی ئەو دەپۆشێت یا بە واتایەکی تر (کەسایەتی ئەو دەنوێنێت)، کە لە زانستی دەروونندا بە (تقمص الشخصیە) ناودەبرێت.

- ئەسیری حوسنی تۆ چۆن مەعکەسی ئەنواری لاهووتە
لە تاریکی وجود گونجی ناسووت، ڕۆژی تابانە

(لاهوت و ناسووت) دوو زاراوەی سۆفیزمن یەکەمیان هێمایە بۆ پەروەردگارو نەمری، دووەمیان هێما بۆ ژیانی دنیاو مرۆڤ دەکات کە شتێکی ڕاگوزەرو کاتییەو مەحکومە بە فەنا. مەبەستی شاعیر ئەوە دەگەیەنێ ئەو مرۆڤانەی عاشقی ڕاستەقینەی (ڕووناکی ڕوخساری پەروەردگاری حەقن)، گونجی تاریکی ژیانی سەر دنیایان هەمیشە وەکو ڕۆژی درەخشان ڕووناکە. هەر لە درێژەی ئەو مەعنایانەدا شاعیر بەردەوام دەبێت:

---

(50) سەرچاوەی پێشوو: ۲۷.

ـــ چـــرای فکـــرم لـــەویٚ دایـــم دەکـــاتن ئیقتیباســـی نـــوور
میـــسالی پـــیری مـــەیخۆران لـــە جـــامی لـــەعلی مەیخانـــە
لـــە ســـەحرای مێرغـــوزاری عالـــەمی ئـــەرواحی عیللـــیین
شەهنـــشەهـ بـــوو خـــەیاڵی فیکـــری ســـەربازم تاقانـــە
مـــوحیتی مـــن فەلـــەك بـــوو ئـــەوجی قودســـییەت نیـــشانی دڵ
مونـــەزەهـ بـــووم لـــە پابەنـــدی فـــسوونی جیـــسمو خومخانـــە

وشـــەکانی (نـــوور، پـــیر، جـــام، عالـــەمی ئـــەرواح، شاهنـــشەهـ....) زاراوەو مـــەدلولاتی سۆفیزمن‌و لەم دێرانەدا بۆ مەبەستەکانی ئەو باوەڕو فەلسەفەیە دەربڕاون.

وێنەی وەسفی راستەوخۆ/

شاعیر خـاوەنی هەسـتێکی ناسـك‌و خـەیاڵێکی بـەپێزە، دەوروبـەرو رووداوەکـانی ژیـان کاری لیٚ دەکەن، ئەنجا شـوێنەواری ئـەو کاریگەریانـە لـە وشـەو دەربڕینـەکانی رەنـگ دەداتـەوە، لـە وەسـف‌و وێنەکێـشانی ئـەو دیمەنانـە تـا خوێنـەریش لەگـەڵ خـۆی هەلگرێت‌و بیخاتە نێو ئەو دۆخەوە، (دیارە شاعیر وێنەکان وەکو خۆیان ناگوێزێتـەوە بـەڵکو خـەیاڵی خـۆی دەخاتـە سـەرو وێنەیـەکی جـوان‌و قەشـەنگ‌و دڵڕفێنیـان لـیٚ دروسـت دەکـات بـەجۆرێك کـە ئاوێنـەی هـیچ کامێرایـەك ناتوانـیٚ ئـەو وێنانـە بکێشیٚ).[51] شاعیر پەنا بۆ وەسـف‌و لێکچوون‌و فەرهـەنگی وشـەکانی زمـان دەبـات تـا رەنگ‌و دۆخ‌و کەش‌و هەوای وێنە شیعرییەکانی بەرجەستە بکات. دەردی دڵ لەتـەك نیشتمان دەکات، بەم شێوە وەسفی سروشتەکەی دەکات:

خـــەملیوە لەســـەر قـــەبری جـــەوانان گـــوڵ‌و لاڵـــە
یـــا ســـووریی خوێنـــە کـــە بڵێـــی رەنگـــەکی ئاڵـــە
پـــێش تابـــشی خورشـــیدی فەلـــەك وەقتـــی بـــەهاران
وەك چـــاو لـــە فرمێـــسکی منـــە قـــەترەیی ژاڵـــە

ب.ش/ ل٢٠

لە وێنەکێشانی یارو هاواڵی ماتەمداریشی دەڵیٚ:

چـــەندە مەحبووبـــە لەســـەر ئەنـــدامی ســـەروت جلکـــی رەش
تـــۆ بـــە فرمێـــسکی خـــوێن، ئـــەو رەنگـــە رووت بـــۆ شوشـــتووە
رەنگـــی تـــۆ خـــۆ زەردە زولفـــت کاڵـــە قامـــەت مامەشـــی
یـــا لـــەنێو پایتـــەختی رۆمـــی سوێـــسنەو پـــشکووتـــووە

---

(51) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٤٦.

هەر لە درێژەی ئەم بابەتەدا دەڵێ:

چـــار شـــێوو دەسمـــاڵی تـــۆ شـــەرحە لـــە بـــۆ تاریکـــە شـــەو
مـــن لـــە عـــومرم مـــانگ دەنێـــو تاریکـــە شـــەو نەمبیـــستووە
لـــێم گـــەڕێ نـــەورۆ بـــە دەســـتماڵی حـــەریر بـــێم بـــستڕم
دانـــەیی مـــرواری فرمێـــسکت، هـــەتیو هـــەڵکەوتووە

ب.ش/ ٢١، ٢٢

شاعیر سوودی لە وەسفو لێکچواندن وەرگرتووەو کۆمەڵێك وێنەی هەستی دلگیری کێشاوە، کە خوێنەر خۆی دەکەوێتە ناو حاڵەتەکەوە، یا رووبەڕوو لە بەردەم وێنەکاندا دەوەستێتو تێکەڵاویان دەبێت.

بەشی چوارەم

بنیات و ئاوازی شیعری

باســـــی یەکـــــەم

بنیاتی شـــیعری

لــەنێوان یەکێتی بەیتو یەکێتی بابەتدا :

دیـوانی شـیعری کلاسـیکی کـوردی لەسـەر بنـەمای سیـستمی عـەرووز دامـەزراوە، لـەو سیستمەدا رەچاوی (یەکێتی بەیت، یەکێتی کێشو سەروا، پـەیڕەوی لـە هونـەرەکانی رەوانبێـژی) کـراوە. لـە رەخنـەی کـۆنی عەرەبیـدا (لـە روانگـەی یـەکێتی بەیتـەوە روانیویانەتـە هەڵبەسـتو بەلایانـەوە بـەیت یەکـەی هەڵبەسـت بـووەو پێوەنـدی بـە پـێشو دوای خۆیـەوە نـەبووە).[1] لەگـەڵ ئەوەشـدا لـە شـیعری کلاسـیکیدا بـە رەچـاوکردنی نیزامـی عـەرووزیش، جۆرێـك لـە گونجانـدنو تـەبایىو یـەکێتی بـیر لەسـەرتاپای غـەزەلو قەسـیدەدا بـەدی دەکرێـت. شـاعیرانی کلاسـیکی لـە خـەمی ئەوەدابوون کە (پاژەکانی واتا لـە ستوونی شیعردا بەیەکەوە ببەستنەوە بـەوەی کـە دەشێ بە یەکێتییەکی وێنەی ئەدەبی ناوببرێت).[2] یەکێتی بنیاتی وێنەی گشتی هـەر تێکستێکی شیعری لە ئاکامی بەیەکەوە بەستراندنی نیوەدێرو دێرەکانەوە دێتە دی، ئەم بەیەکەوە گرێدانە بە دوو رێگا ئەنجام دەدرێت:

١. بەیەکـەوە گرێـدانی وشـەکان لـە نیـوەدێرو دێرەکـان لـە رێگـەی هونـەرەکانی رەوانبێژییەوە (رازاندنەوەی وشە لە وێنەی جیناسو لێکچواندنو...).

٢. بەیەکەوە گرێدانی واتایی نیوە دێرو دێرەکان بەیەکەوە.[3]

بایەخو گرنگی پێدانی شاعیرانی کلاسیك بەتاکە تاکەی بەیتەکان رێگـر نـەبووە لەبەردەم بەدیهاتنی جۆرێك لە یەکێتی بنیاتی تێکستی شیعری لـە شیعری قۆنـاغی کلاسـیکی، بەیتـەکان لـە سـیاقی تێکستی شـیعریدا تاڕادەیـەك سـەربەخۆیی خۆیـان دەبێـت لـە شـێوەی زنجیرەیـەك وێنـەو تەسـەوراتەوە بـەدوای یەکتریـدا دێـن، هـەر وێنەیەك لەوانی تر دابڕاوە بۆیە دەتوانین دێرەکان پاشو پێش بکـەین یـا نـاوە نـاوە

---

(1) بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا: ٣٨.

(2) النقد الادبي الحديث: ٢١٠.

(3) سبك شناسى شعر: ٣٦٥.

لێرەو لەوێ دێرێك بقرتێنین بۆ ئەوەی كار بكاتە سەر سیمای گشتی تێكستەكە.[4] هۆیەكی دیكە كە لە خزمەت پاراستنی یەكێتی بنیاتی تێكستی هۆنراوە دابووە، پەنا بردنە بەر یەكێتی سەروایە، یەكێتی سەروا لەگەڵ ئەو كۆسپو گرفتانەش كە دەیهێنێتە سەر ڕێگای شاعرەوە، شێوەی شوورەو پەرژینێكی قایم بە دەوری تێكستدا دەكێشیو كۆی دەكاتەوەو بە توندی ڕێگە لەبەردەم لێك ترازانو هەڵوەشانی دەگرێت.[5] یەكێتی بنیاتی تێكست لە ڕێبازی ڕۆمانسیو شیعری نوێدا لە ڕێگای یەكێتی ئۆرگانیزمی وێنەی گشتی تێكستەوە، دێتە دی. ئەم یەكێتی ئۆرگانیزمییە بەهۆی تێكچڕژانو ئاوێتەبوونی پاژە وێنەكانەوە لە قەدو بالای تێكستداو، پێكهاتنی وێنەیەكی گشتی یەكگرتووەیە. لە شیعری نوێدا یەكێتی بابەت، مەسەلەی پاراستنی یەكێتی بنیاتی تێكستی شیعری دەگرێتە ئەستۆ.

بنیاتی شیعری لای شاعیرانی موكریان

مەلا مارف:

لە ڕەخنەی ئەوروپیدا باس لە شیعری ڕاستەوخۆ (Direct Poetry)و شیعری ناڕاستەوخۆ (Oblique Poetry) دێتە پێشەوە كە بەرامبەر بە یەكتری دەوەستن، لە شیعری ڕاستەوخۆدا گرنگی دەخرێتە سەر بابەتو بێ پێچو پەنا واتاكان دەردەبڕدرێت، وەكو لە شیعری ستایشو داشۆرین دەردەكەوێت كە تارادەیەك بابەتی نائەدەبین.[6] لە ڕەخنەی عەرەبیشدا ئەم جۆرە شیعرە بە (شیعری تەخت — الشعر المسكح) ناودەبرێت، ئەم جۆرە شیعرە لە دەوری بابەتی وەستاو دەخولێتەوەو شاعیر لە ڕێگەی هێنانەوەی وێنەو سۆزو لێكچواندنەوە جوولە دەخاتە تێكستەكەوە.[7]

بەشێكی بەرهەمی شیعری مەلا مارف دەچێتە چوارچێوەی شیعری ڕاستەوخۆوە، كە ڕەگەزی گێڕانەوەو وەسفكردنی ڕووتی بەسەردا زاڵە، لە ڕووی ناوەڕۆكیشەوە بەشی زۆری بەرهەمەكان ستایشو داشۆرینو گێڕانەوەی ڕووداوو چیرۆكن، كە جۆرێك لە

---

(4) قضايا الشعر المعاصر: ٢٤٣

(5) سەرچاوەی پێشوو: ٢٤٤.

(6) سبك شناسی شعر: ٣٥٦.

(7) قضايا الشعر المعاصر: ٢٤١.

یەکێتی واتاو گوزارە بە سەرتاپای هەر یەکێك لە تێکستەکان بەخشیوە، زۆرجار بەیەکەوە گرێدانی دێرەکان شێوازی تری وەرگرتووە بۆ نموونە:

کەسێ غەواسی بەحری عیلمو عەقلو فەزلو جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەدی سکەندەر بێ

کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوتخوانی شێرو ئەژدەر بێ

کەسێ تالیب بە نێوو شۆرەتو روشدو شەجاعەت بێ
دەبێ ئامادە بۆ شمشێرو تیرو زەربی خەنجەر بێ

چ باکێکی لە تیرو تەعنو لۆمەی یارو ئەغیارە
کەسێ عاشق بە تاقی قەوسی ئەبرۆی یارو دلبەر بێ

چ کارێکی بە وەعزو میمبەرو میحرابو مزگەوتە
کەسێکی مورشیدی مەیخانە یارەندو قەلەندەر بێ

کە من رووتم بە من چی، گەر لیباسی عالەمی دنیا
هەمو دیباو و ئەتلەس، یانەدارابوو، موجەستەر بێ

کە من نەقدی دوکانم بوو بە ئەسکین ناسی ئیفلاسی
بە من چی گەر هەموو کەس ساحیبی یاقووتو گەوهەر بێ

کە من شەمعی وجودم مالّی بەیتولحوزنی وەحدەت بێ
بە من چی گەر هەموو دنیا نیزامو تۆپو عەسکەر بێ

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەقرەب بێ
بە من چی شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

لە خـەتمی موسـتەقیمی قـەلبو قالـب مـن کـە مـەحرومم
بـەمن چـی گـەر کـوڕەی عالـەم موحـەدەب یـا موقەعـەر بـێ

عـەزیزم عـەزمی هیممـەت شـەرتە بـۆ چـی هێنـدە مەئیوسـی
دەبـێ شـاعیر قـەویی قـەڵبو مـەتینو سـینە دەفتـەر بـێ

دیوان: ل٢٠ -٢١

ئەم تێکستە خیتابێکی راستەوخۆیە کە شاعیر ئاراستەی هەر (کەسێ)کی دەکاتو یەکێتی بنیاتی تێکستەکە بە چەند رێچکەیەك بە دیهاتووە:

١. هەر دێرێك بریتییە لە رستەیەکی مەرجو رستەیەکی وەڵامی مەرج کە شێوەی پرسیارو وەڵامێکی وەرگرتووە، بەمە یەکێتی هەر دێرێك لەناو خۆیداو بە تەنهاو جیا لە دێرەکانی تر پارێزراوە.

٢. شاعیر پەنای بۆ (تیکرار) بردووەو وشەی (کەسێو کەسێکی) لە (٦) دێڕی یەکەمداو، (کەمنو بە من چی) لە پاشماوەی دێڕەکاندا دووبارەکردۆتەوە، کە بۆتە هۆکارێکی بەیەکەوە گرێدانی دێڕەکان لە پارچەکەدا.

٣. کەشوهەوای گشتی لە تێکستەکەدا: لە نیوەی یەکەمیدا جۆرێکە لە ئامۆژگاری راستەوخۆو بەدیارخستنی فەلسەفەی رووتی ژیان، لەنیوەی دووەمدا بابەتەکە وەرگەڕاوە بۆ باسێکی کلۆڵیو رەشبینی کە پەیوەستە بە خودی دەروونی شاعیرەوە، بەڵام هێڵی گشتی پرسیارو وەڵامەکان بەردەوامەو هەردوو بەشەکانی بەیەکەوە گرێداوەو بەمە گوێزانەوەی واتای تێکستەکەی لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی دیکە ئاسان کردووە.

٤. هەروەها نابێ رۆڵی یەکێتی کێشو ئاواز، یەکێتی سەرواو دووبارە بوونەوەی رەدیفی (بێ) لە کۆتایی سەرواکاندا، لەبەیەکەوە گرێدانی دێڕەکانو پاراستنی یەکێتی بنیاتی تێکستەکە لەبەرچاو نەگیرێت.

لە پارچەی (عەسای موساو تووری سینا) کە لە ٣٠ دێرە شیعر پێکهاتووە، شاعیر وەسفی عەباییێك دەکات کە بە دیاری بۆی هاتووە. بەم شێوەیە دەستپێدەکات:

عـەباییێکم هـەبوو، ئـەمما عـەباییێکی گـەلێ چـابوو
خـەڵاتی حـەزرەتی شـێخ یادگـاری لـوتفی مـەولا بـوو

لــەنێو ئــەهلی تەریقەتــدا لیباســێکی موقــەدەس بــوو
لــەکن ئــەربابی مــەعنی مەزهــەری نــووری تەجــەلا بــوو

شاعیر لەسەر ئەم ڕێچکەیە پێدا هەڵدەچێت، بەدرێژایی تێکستەکە بە شان و باڵی عەباکەدا هەڵدەڵێت. پەراوێزو کەنارو حاشیەی، کەمەو کەیفو وەزعو جیسمی، سودو کەڵك لێ وەرگرتنی لەشەوو ڕۆژو کاتی سەرماو گەرمادا.... ئیتر چۆن تا وای لێهات کۆن و پەربووت بووو کون و کەلەبەری تیاکەوت.
ئەم نەسەقی چیرۆك و گێڕانەوەیە بنیاتێکی یەکگرتوو بە تێکستەکە دەبەخشێت و شاعیریش لە دێڕەکاندا ئازادو دەست ئاوەڵا دەبێت تا وەسفو پێداهەڵگوتن بگەیەنێتە ئەوپەڕی خەیاڵ.
لە (سێلاوی بەدبەختی) کە ڕووداوی کارەساتی لافاوو سێلاوی شاری مهابادی ساڵی ١٩٣٦ دەگێڕێتەوە. دیسان ڕەگەزی گێڕانەوەو بەیەکەوە گرێدانی زنجیرەی وێنەو ڕووداوەکان یەك بەدوای یەك دادێن و سەرجەم وێنەیەکی گشتی دەدەن بەدەستەوە. ئەم قەسیدەیە (٥٤) دێڕەو شاعیر سوودی لە لێکچواندن وەرگرتووە بۆ وێنەکێشان و بەیەکەوە گرێدانی دیمەنەکان:

عیمــارات و قوســوورو بــاغ و باغــات و گوڵــستانی
هــەزار سوێندت دەخـوارد دەتگوت بەحەشتی باغی شـەدادە
موغــازەو قەیــسەری و دوکـان و حـوجرەی وا موجەللـەل بـوو
وەکــو قەســری، کــە بــۆ قەیــسەر کــرا بــێ ســازو ئامــادە
لــە گۆشــەی پەنــجەرەی شیــشەی لــەتیف و قەســری کــافووری
نمایــشیان دەدا خــانم وەکــوو حــۆری و پەریــزادە

کۆمەڵێك پارچە شیعری ستایش لە بەرهەمەکانی شاعیردا بەدی دەکەین، کە باس لە چاکەو پیاوەتی و سەخاوەتی ستایش کراوەکان دەکات. دوعای چاکەو خێریان بۆ دەکات ئەوەشیان بیر دەهێنێتەوە، کە لە (ئینعام و کەرەم)یان بێ بەشی نەکەن، ئەم بابەت و ناوەڕۆکە لە پارچەکانی: (گریانی هەوری تەبع و پێکەنینی گوڵ، شامی غەریبان، فیل و قالی مودەعی، خاڵە مینەو عالەمی شۆخی، خوانی یەغما، دەردی بێ دەرمان، بادی سەبا، گێژەلووکەی نەگبەتی، بۆ میرزا ڕەحمەتی شافیعی، سەیرو سیاحەت، هودهودی باغی سەبا، قەهقەهەی کەبکی دەری، خوانی یەغما، بۆ میرزا

کەریمی شاتری، کاکی چەلەبی، بۆ ئاغای بلووری) دووپاتە کراونەتەوە. لێرەدا جۆری مەبەستو ناوەرۆکی شیعری، (کە لەمانەدا وەسفو ستایشو پیاهەلگۆتن بووە) خۆی لە خۆیدا جۆرێك لە یەکێتی بنیاتو بابەتی بە تێکستەکان بەخشیووە، رەنگە جیاوازیی نێوانیان تەنها لە شێوازی تەعبیرکردن بێت لە شیعرێکەوە بۆ یەکێکی کە.
بەشێکیش لە بەرهەمەکانی شاعیر بەمەبەستی داشۆرین گوتراون، لە داشۆریندا بالای تێکست بە تەوسو پلارو قسەو دەربڕینی زبڕ دادەپۆشرێت. لە پارچەکانی (قوتابخانەی تەدلیس، سیمی تەلیگرافات، خەیمەی بێ ستوون، سەیرو سەیاحەت، رەعناو سورەیا، ئیتاعەی ئەمری ئەعلا حەزرەت)، ماناو مەبەستی داشۆرین لەسەرەوە تا خوارەوەی پارچەکان هاتوون، لەهەر پارچەیەکداو هەموو دێڕەکان لە خزمەتی مەبەستێکی گشتیدا هاتوون.
چەند بەرهەمێکی شاعیر لە دەوری زانستپەروەریو نیشتمانو نەتەوەخوازیو رەخنەی کۆمەلایەتیدا دەخولێنەوە کە هەر یەکێك لە تێکستەکان بەهەموو پێکهاتەکانی بۆ ئەو مەبەستە تەوزیف کراوەو تەعبیری لێ کراوەتەوە.

سەیفی قازیو بنیاتی سادە:

بەرهەمی سەیف زیاتر بەلای پارچەی لیریکدا دەشکێتەوە، زیاتریش لیریکی دلدارین، چ لە شێوەی غەزەلدا هاتبن یا لە شێوەی پارچەی شیعری خۆمالی سۆزدار.
هەر یەکێك لەم پارچانە خاوەن یەکێتی بنیاتێکی سادەن. لە بنیاتی سادەدا شاعیر تەنها بابەتێك هەلدەبژێریو مامەلەی لەگەلدا دەکات، بەواتا یەکێتی بنیات لە ئاکامی رەنگدانەوەی یەك بابەتو یەك تاقیکردنەوەی شاعیرەوە هاتووە.[8]
غەزەل پارچەیەکی سەربەخۆیە تایبەتە بە تەعبیرکردن لە سۆزی خۆشەویستی.[9] ژمارەی دێڕەکانی زۆر نین، هەر تاکە دێڕێکیش (لەسەر بنەمای یەکێتی بەیت) ئەگەر حیسابی یەکەیەکی سیمانتیکی و دەلالیو تەرکیبی سەربەخۆشی بۆ بکرێت ئەوا هەر بەشێکی پێکەوە گرێدراوی پەیکەری غەزەلەکە پێك دەهێنێت، کە بێت هەر دێڕێك سەربەستو سەربەخۆیە لە هەمان کاتدا وا

---

(8) بنیاتی هەلبەست، ٥١.
(9) النقد الادبي الحديث: ٢١٥.

بەستەو پەیوەستە بە دێڕەکانی دیکەوە.[10] لێرە بە نموونە ئاماژە بۆ غەزەلێکی سەیف دەکەین:

نامەیەك لە یاری خۆشەویستەوە
قاسید کە لە دەرهاتو بە تەبلیغی وەفاکرد
حوجرەی منی حەسرەت دێهی سەت چینو خەتاکرد
پێم گوت لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یا ئەهلی بەهەشتی کە دڵت پڕ لە سەفا کرد
یان خدری کە هاتی بە دوو جام ئاوی بەقاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەقاکرد
یاخود لە تەرەف یارەوە دێی حامیلی نامەی

خاسییەتی ئاهوی خوتەنو چینی ئەداکرد
خاسییەتی بۆ چاوی منی خەستەو رەنجوور
وەك جامەیی یوسف کە بە یەعقووبی عەتاکرد
ئەستاری وەکو زوڵفی عەروسانە موسەلسەل
ئەلفازی هەموو گەوهەرە چەن جوانی ئەداکرد
نوختەی بە مەسەل خاڵە لەسەر رووومەتی یارم
یا وەك عەرەقی کوڵمی کە مەیلی بە جەفا کرد
هەر خۆم بەفیدای ئەو خەتو ئەو رەبتو بەیانە
عیجزو غەمو دەردی لە دڵم مەحوو فەناکرد
ئەم دەستە گوڵە بەستەیی ئەم دەستو بەنانەن
بۆیە وەکو بولبول حەسەنی نەغمە سەراکرد

یەکێتی بنیاتی شیعریی لە بابەتی غەزەل کە خۆشەویستییە، بەم شێوەیە هاتۆتەدی:

ـ هێڵی سەرەکی بنیاتی بابەتەکە لە دووبەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم، هاتنی قاسیدو هێنانی نامەیەکە لە تەرەف یارەوە. شاعیر لە کۆی (٩) دێڕی پارچەکەدا (٥) دێڕی بۆ

(10) شعر عمر بن الفارض: ١٢٩

هاتنی قاسید تەرخان کردووە. لە دێری یەکەمدا خەبەری گەیشتنی قاسید رادەگەیەنێ ئەنجا بەهۆی وروژاندنی کۆمەڵێك پرسیارەوە "کە دەشێ ئەم پرسیارانە بێ کۆتایی بن!" دێرەکانی دووەم بە یەکەم، سێیەم بە دووەم، چوارەم بە سێیەم دەبەستێتەوە. دێری پێنجەم وەرگێرانەکەیە بۆ بەشی دووەمی پارچەکە کە لە وەسفی چۆنیەتی نامەکەیە (دێرەکانی، بێژەکانی، نوختەو خاڵی، جۆری خەت و رەبتو بەیانی......) لە دوایشدا قفلی پارچەکە بە دێرێك لە وەسفی نامەکە کە بەو دەستە گوڵەی، کە پێچراوی دەستو پەنجەی نەرمو ناسکی یارە، دەچووێنێ. شاعیریش بولبولە بە دیتنی گوڵ کەوتۆتە غەزەلخوانی. دوو بەشەکە (٤) دێڕ بە (٤) دێڕن لە هەر بەشێکیان یەکگرتوویی و یەکپارچەیی تەواوی بنیات هەیە، دێڕی پێنجەم لەرێگەی هێنانەوەی وشەی (خاسیەتی) کە نموونەی (رد العجز علی الصدر) دەنوێنێ، هەردوو بەشەکەی بەیەکەوە شەتەك داوە، کە دووڕووی یەك مەوزوع پێکدەهێنن.

لە غەزەلەکانی دیکەشدا لە وێنەی (زولفی بەناحەق، تفلی دڵ، بۆ خۆت بم نێژە، بومە چاوەش، لۆمەی حەسەن مەکە، شەتی ئەشکم، سەمەندەر، گیرۆدە، شەوی یەڵدا) تاك تاکی دێرەکان وەك دانەی مرواری بە داوی واتاکەیەوە بەستراون و لەسەرەوە تا خوارەوە لە خزمەت بابەتێکی گشتی دان، یەکێتی بنیات بۆ پارچەکە فەراهەم دەکەن. پارچە شیعرە درێژەکانی شاعیر کە لە شێوەی شیعری میللی و لەسەر کێشی برگەیی هۆنراونەتەوە، پڕن لە وێنەی جوان و دلگیرو پاك رازاوە، بە زمان و شێوازێکی رەوان و پاراوخراونەتە روو:

یار کە دێتە سەر گوڵ و ئەستێرە
سەیری ئەو دەکەن مانگ و ئەستێرە
رووناکی وی بوو یان رووناکی ئاسمان
کە دێ بۆ کێوی دەبا گا گێرە
دەگەڵ یار لە بن سێبەری پالان
چەند خۆشە دۆی سارد دەگەڵ کولێرە
خۆزگەم بەو شوانەی لە دوای مێگەلان
یارم بە زولفان دەکا هاوێرە
شەرتی شوانیم ئەوەندە بەس بێ
یارم بێری بێ بۆ مەڕە بێرە

بەم شێوەیە لەسەر ئەم شێوازو ئاهەنگو نەسەقە ئەم پارچەیە بۆ (٤٧) دێڕ درێژبۆتەوە، لەهەر دێڕێکدا وێنەیەك هەیە، یادەبی لەنیوە دێڕێکدا وێنەیەك هەبێت، بەڵام وێنەکان لە دێڕەکاندا کە بەدوای یەکتریدا دێنو بەریز تێدەپەڕن هەموویان هاوپەیوەندن، لە ژیانو گوزەرانێك هەڵێنجراون کە زۆر لایەنی جوانو رووناكو قەشەنگو دلگیری هەیە، شاعیر یەك لەدوای یەك وێنەکان ڕاودەکاتو لەتانو پۆی بنیاتی هۆنراوەیەکی لیریکدا دەیان هۆنێتەوە، ئەم نەریتەی شاعیر بە پارچەکانی تری وەکو:

عـــەزیز ئـــارەزووت زۆری بـــۆ هێنـــام
فرمێـــسکم ســـوور بـــوو زەردی رووی لێنـــام
دیـــسان بـــە ئـــاوڕی دوریـــت کەوتمـــە گـــیر
دنیـــام لـــێ ســـاردبوو بووبـــە زمهەریـــر

کە درێژترین شیعری شاعیرەو (٨٥) دێڕەو لەسەر شێوەی مەسنەوی هۆنراوەتەوە دیارو ئاشکرایە.

هەروەها بەهەمان شێوە لە:

زۆر تـــوولی کێـــشا عـــەزیز هیجرانـــت
لال بم نـــابینم مـــەیلی جارانـــت
چ قـــەوما ئـــەو ســـاڵ لەبەرچـــاوکەوتم
چـــۆنت دڵ هـــات لـــە دڵـــت دەرکـــردم

کە (٦٤) دێڕە، هەروەها لە پارچەی (نامەیەك) کە (١٢) دێڕە شاعیر لە دەستپێکدا دەڵێ:

نامـــەی گرامیـــت حـــەزرەتی نـــامی
پـــێم گەیـــشت لـــە دەســـت شەخـــسێکی نـــامی
نامـــەی گرامیـــت وەختـــێ پـــێم گەیـــشت
هێنـــد کـــەیف خـــۆش بـــووم دنیـــا تـــێم گەیـــشت

هەروەها پارچەی (بخوێنن چاکە) کە (٤٢) دێڕە ئەمە سەرەتایەتی:

یادم بۆ ناکەی یادت بەخێربێ
وەعدەی زووهاتن وەختە زۆر دێر بێ
هێندەم تەماشای رێی هاتنت کرد
چاو خێل بوون لەسەر سەریان و سەرگرد

ئەم چوار پارچەیەی دوایی کە بە پارچەی لیریکی میللی و خۆماڵی ناومان بردن، لە شێوەی گشتیی هەر پارچەیەك، دێڕەکان بەشێوەیەکی وەسف و سەردی هاتونەتە خوارەوە، وەکو گوتمان لە پارچەو پاژەو وێنەی جیا جیا پێکهاتوون کە هەموویان لەنێوان سنوورو چوارچێوەی گشتیی تێکستەکەدا کۆبوونەتەوەو یەکیان گرتووە، ئەنجا بنیات و مەبەستێکی تایبەتیان پێکهێناوە. لە کۆی بەرهەمەکانی سەیف چەند بابەتێکی نیشتمانی و سیاسی و کۆمەلایەتی هەن، کە لە رووی یەکێتی بنیاتەوە، هێڵی گشتیی تێکستەکان هەر وەکو ئەوانی پێشتووترن. بۆ نموونە (رۆژی شادی) کە لە (٢٦) دێڕ دایە، یەك بابەتەو بۆ یەك مەبەست هۆنراوەتەوە کە ئەویش پیادا هەلگوتنی ستالین و سوپای سوورو ئەو ئازادییە کە لەژێر سێبەری ئەو سوپایەدا بۆ کورد رەخساوە، ئیتر هەموو دێڕەکان لەتەوەری ئەو بابەتەدا دەخولێنەوە. هەروەها (پەیامی دوعاو سلاو) کە (٥٩) دێڕەو لەسەر هەمان ناوەڕۆك و بابەتی شیعرەکەی پێشووە، باس لەسەرکەوتنەکانی ئۆردوی سوپای سوور دەکات لە بەرەکانی جەنگ و ئەو سەربەستی و ئاسوودەییەی کوردستانی گرتۆتەوە لەسای ئەوانەوە. پاراستنی یەکێتی بنیات لە شێوازی گێڕانەوەو دەربڕینی چیرۆکیانەو هێنانەوەی نموونەی لێرەو لەوێ بەرجەستە دەبێ و رەنگە هەندێ جارحەماسەت و خەیاڵ شاعیر هەلبگرێت و بۆ شتی لا بەلاش بچێت کە زۆر لەگەڵ بابەتی سەرەکی تێکستەکەوە پەیوەست نەبێت، بەلام بە هەر جۆرێك بێت لە چوارچێوە گشتییەکە تێپەرناکات.

بنیاتی یەکێتی بابەت لە شیعری مستەفا شەوقیدا

مەبەست لە یەکێتی بابەت لە شیعری رۆمانتیکی دا یەکێتی ئۆرگانێکی تێکستی شیعرە، کە لە رەخنەی تازەدا گرنگی پێ دەدرێت و بەو جۆرە پێناسەکراوە، کە بریتییە لە یەکێتی بیرو بابەت و ئەو هەست و سۆزانەی کە بابەتەکە دەیان ورووژێنێ، تیایاندا وێنەو بیرۆکەکان بە شێوەیەکی مەنتیقی بەدوای یەکتریدا دێن، هەر وێنەو بیرۆکەیەك رۆڵێك لە چمکێکی تێکستەکەدا دەگێرێ لە خزمەت گەشەکردنیدا

دەبێـــتو لــە ئاكــام تێكدەكەنــەوەو شــێوەی بنیــاتێكی زینــدوو بــە دەقــی شــیعری دەبەخشن.[11]

بەم چەشنە پەیوەستی نێوان دەقە شیعریەكە لەباری یەكێتی بابەتو بیرو ئەو سۆزەی بەرپای دەكات توندو تۆڵ دەبێت. لێرە ئەزموونو تاقی كردنەوەی شاعیر دەبێتە ئەو تەوەرەی كە بنیاتو بابەتی شیعری لە دەور دەئاڵێ، ئەزموونیش خۆی (رووداوێكـی ویـژدانی یـا سـۆزدارییە كـە لـە مێـشكو هەسـتو دەروونو فیكـری ناوخۆیی‌و دەرەكییەوە دێتە دەرەوە).[12] لەم پێشەكییەوە بەرەو شیكردنەوەی بنیاتی شیعری مستەفا شەوقی هەنگاو هەڵدەگرین‌و چەند نموونەیەك دەهێنینەوە. شاعیر لە هۆنراوەی (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن)دا دەڵێ:

خــــەملێوە لەســــەر قــــەبری جــــەوانان گــــوڵو لالــــە
یــــا ســــووریی خوێنــــە كــــە بلێــــی رەنگــــەكی ئاڵــــە

پــــێش تابــــشی خورشــــیدی فەلــــەك وەقتــــی بــــەهاران
وەك چــــاو لــــە فرمێــــسكی منــــە قــــەترەیی ژاڵــــە

ئــــەی بــــادی ســــەبا هەســــتە گوزەركــــە بەوەتەنــــدا
پەخــــشان بكــــە ســــەر ئــــەرزی وەتــــەن بــــۆنی گوڵاڵــــە

بــــا بێــــتو بــــە تەئــــسیری فــــسوونی نەفەســــی تــــۆ
وەك خونــــچە ببــــشكوێ دەمــــی ئــــەو كــــوردە كەڵاڵــــە

بــــا بێــــتو ســــبەینان ئەلــــەمو دەردی شــــەوی هــــەجر
بێــــژێ كــــە لــــەوەی پــــاش خــــەوی مــــە، مــــەحزی وەباڵــــە

---

(11) النقد الادبي الحديث: ٣٤٩.

(12)سوسۆلۆژیای شیعری كوردی: ١٤٩.

قـــەهری فەلـــەك‌و جـــەوری ڕەقیـــب‌و ســـتەمی دۆســـت
سەرناســـیەیی پـــڕ شـــکەنی کـــرد بـــە قەباڵـــە

شـــەوقی وەرە لـــەو غوربەتـــە مائیـــل بـــە وەتـــەن بـــە
بـــێ خـــاکی وەتـــەن عیزەتـــی تـــۆ مـــەحزی خەیاڵـــە

بـــەو کـــاکۆڵی ڕەش ڕەنگـــە کـــە بـــۆزی فیراقـــە
بـــاڕام بـــێ لـــە بـــۆت فـــەزڵ‌و هونـــەر چـــونکە حـــەلالە

بە سەرنجێکی سەر پێی لەناونیشان‌و دێڕەکانی تێکستەکە ئەوە ئاشکرا دەبێت کە شاعیر ئەزموونێکی خەماوی سەبارەت بە نیشتمان دەکات بە مەبەست‌و لەسەرەتاوە لە ڕێگەی چنینی وێنەی ڕۆمانسی بارگاوی بەسۆزو خۆشەویستی بۆ نیشتمانەکەی (هەر وێنەیەك لە دێڕێك‌و وێنەکان لە نیوە دێڕەکانی دووەمدا بە ئاگام دەگەن). گوڵ‌و لالەی بەهار، کە بە خوێنی نەوجەوانی شەهید رووەوەو سوور هەڵگەڕاوە، خاکی وەتەنی ئارایشت کردووە، لە ڕێگەی وەسف‌و دیالۆگەوە مەبەستی شاعیر پەرەدەستێنێ، لە سروە با دەخوازێت بۆن‌و بەرامەی گوڵاڵەی بەهاری بە هەموو سوچێکی نیشتماندا بڵاوبکاتەوە. (گوڵاڵەو ڕەنگی سوورو بەهارو شەونم‌و بۆن‌و بەرام‌و سروەی با) دێرەکانیان بەیەکەوە شەتەك داوە، یەکێتی‌و پەیوەندی ئورگانێکی لەم گونجان‌و تەبایی‌و بەدوای یەکتری داهێنەدا بەدی دەکرێت، دیمەن‌و تابلۆیەکی زیندوو بەرجەستە دەکات. ئەو سۆزەی کە لە دیمەنەکەوە هەڵدەقوڵێت، دەڕژێتە نێو دەروونی خوێنەرەوە، بە چاوی هۆش دیمەنەکە درك پێدەکات. رایەڵەکە ناپچڕێت لە دێرەکانی دواتر (بادی سەبا) جڵەوی هەست‌و سۆزی خوێنەر بەدەستەوە دەگرێت، دەمی کوردی کڵوڵ دەپشکوێنێ، باس لە ئێش‌و ئازاری (شەوگاری غوربەت لە وەتەن)ی بە گوێدا دەچرپێنێ، تا وەخۆکەوێت، عیبرەت لە دەردو نەهامەتییەکانی وەربگرێت، لەگەڵ شاعیر روو لە وەتەن بکەن‌و بە فەزڵ‌و هونەر ئۆقرەو ئاسوودەیی پێ ببەخشن. وێنەی دەستپێکی تێکستەکە (گوڵاڵە سوورەی سەر مەزاری جەوانێکی کورد)ە، ئەنجا وردە وردە لە ڕێگەی گفتوگۆو وەسف‌و هاتنە ناوەوەی وێنەی ترەوە گەشە دەکات‌و بەرەو پێشەوە دەچێت تا تابلۆی دیمەنەکە پڕ ڕەنگ دەبێت، ئەنجا خاڵی کۆبەندو کۆتایی خۆی فەرز دەکات. بەمجۆرە یەکێتی ئەزموون‌و بنیات‌و بابەت

له شیعرەکەدا هاتۆتەدی، بابەتێکی نیشتمانی بەهۆی تەوژمێکی بەهێزی سۆزەوە لە بەرگ‌و ئارایشتێکی لیریکی دا خراوەتە روو.
لە تێکستێکی دیکەدا کە بەناونیشانی (وەرەقێك لە دەفتەری خاتیرات)ەو تەعبیر لە ئەزموونێکی دڵداری شاعیر دەکاتەوە هاتووە:

فیدای چاوت عەزیزم، ئەورۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە

عەجەب کۆرپەی دڵم نادا هەدا شەوگاری تەنهایی
نەباتی قەندی لێوی تۆی دەوێ بێچارە بێ زمانە

بەناز ساتێ وەرە دەستێ بنێ سەر قەڵبی مەجروحم
خەناوی بێ بە سووری پەنجەکانت رەنگی مەرجانە

زبانت چونکە نازانێ، بە ئیما شەرحی حاڵی کرد
کەبابە جەرگی من بیبە، هەناسەم بۆنی بریانە

هێڵی گشتی مەبەستی شاعیر (شەرحی حاڵی خۆکردنە لە تاوی دڵداری)، ئەدگاری باوی سازکردنی وێنەکان لە بنیاتی تێکستەکەدا شێوازی لێکچواندنە، (هەرچەندە بە کەرەستەو ستایلێکی کۆنە). رەگەزی گفتوگۆش لە سیاقی دێڕەکاندا بەدی دەکرێت، (بەناز ساتێ وەرە – ئەگەر چی تۆ – جانم لە ماڵەنگۆیە...) لە هەموو دێڕەکان دەردە دڵەکە بەردەوامە، هەرچەند شێوازو دەربڕین‌و وێنەکان دەگۆڕێن، بەڵام هەمیشە لە خزمەتی بابەتی سەرەکی دان‌و لێی لانادەن. شاعیر بەردەوام دەبێت:

دڵت بەستم بە ئەفسوون ئەی کچی رۆمی چ فەتتانی
مەگەر دایکت ئەتۆی نێو نا لە بۆ تەلبیس‌و ئەفسانە
وەکو ئاهوی خەتا گەرچی ئەتۆ نارۆی لە پێش عاشق
خەتایی چاوی سەیادە کە بولبول نایتە هێلانە
مەلاحەت خەتمە سەرتۆ گەرچی وەك نێوت لە چاو دووری
لە بۆ شەوقی دوو کوڵمی پڕ فسوونت تازە دیوانە

لەسەر هەمان شێوازو نەسەقی دێڕەکانی پێشوو، ئەم دێڕانەی دوایی هاتوون، وەسفو ستایشی جوانی دڵبەر دەکەن، رەنگە شاعیر لە توانایدا هەبێت، یاخود سۆزو جۆشو خۆشەویستیەکەی هاندەری بێت چەند وێنەیەکی دیکەش لە باخچەی جوانی یارەکەی بهۆنێتەوە، بەڵام لە رستەی یەکەمی دێڕی کۆتایی ئەو ئامانجەی پێکاوە (مەلاحەت خەتمە سەرتۆ)، ئیتر حەقی خۆی داوەتیو دوایی بە تێکستەکە هێناوەو وەك عەرەب دەڵێ (حسن الختام)ی بەجێهێناوە.

شەوقی قەسیدەیەکی هەیە بەنێوی (تەحەسوری جەوانیو تەرانەیی وەتەن) کە لە (٢٢) دێر پێکهاتووەو درێژترین تێکستی شاعیرە. ئەم قەسیدەیە لە سەرەتایەوە تا دوایی لە دەوری بابەتێکی فەلسەفی دەخولێتەوە کە ئەویش (فەلسەفەی عەشقی ئیلاهییە)، ئەگەر بە گوێرەی ئەو ئینتیباعەی لە ئاکامی خوێندنەوەی قەسیدەکە لای خوێنەر دروست دەبێ، قسە بکەین، دەبێ بڵێین کە ئەم تێکستە بەرەنجامی هەستێکی قووڵو سۆزێکی راستەقینەیە سەبارەت بە ژیانو بە سروشت. ئەمەش شتێکی ئاسان نییە کاتێك (لە تێکستی لیریکدا تەعبیر لە هەستێکی راستەوخۆی شاعیر دەکرێت کە دیاردەیەکی تایبەت بە ژیانو بە سروشت لە دەروونی شاعیردا وروژاندویەتی، گرنگ لێرەدا نە خودی ئەو هەستەیەو نە تێگەیشتنە نێگەتیڤەکەیەتی، بەڵکو کاردانەوە پەنهانو ناوەکییەکەی ئەو ئینتباعەیە کە لە دەرەوە بەرپا دەبێت).[13] لە قەسیدەکەدا هاتووە:

بەبێ تۆ عالەمی دڵ، غەرقی دەریای یەئسو حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر رێژی چاوانە

عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم، هەڵدەچی دایم
لە قەڵبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی روممانە
دەئافاقی ئەمەڵ ئەورۆ سەرابە وەسڵی تۆ دوورە
لە بۆیە فەلسەفەی ژینی لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

ئەو نوختەیەی شاعیر دەبەر چاوی گرتووە، جوانیو خۆشەویستی وەسڵی یارە، یار بە مەعنای حەقیقی واتە (مەعشوق)، شاعیر (عاشق)ەوە پەروەردگاریش (مەعشوق)، کە

---

(13)موسوعة نظرية الادب — الشعر الغنائي: ٦.

جووتـه بنـهما بنهڕهتییهكـهی (سۆفیزم) پێكـدههێنن. مهبهستی بـهرودوای شـاعیر (وهسڵ)ی مهعشووقهكهیهتی:

جـوانیو نهشـئـهوو شـهوقی حـهیاتم بـێ تـۆ بـهربادە
بـههار رابـردو هـاوین هـاتو پـایز وهقتـی زستانـه

خولاسـهی مهقـسهدی مـن زولفـی كـاڵ بـوو بۆیـه لـێم گێـژه
سـهراپا فیكـرو حیسـسم میـسلی زوڵـفی خـاوی جانانـه
لـه شـهریانو وهریـدی جیـسمی فـانی مـن وهكـو خـوێن
مـهلالی چـاوی مـهخموورت دهكـا دهورانو سـهیرانه

شاعیر شێوازو كهرهستهو دهربڕینی دڵداری ئاسایی وهكو (زوڵفی كاڵ، زولفی خاوی جانان، مهلالی چاوی مهخموور...) دهكاته زمانی دهربڕینی عهشقه راستهقینهكهی تا دهڵێ:

بـهڵێ هـهللاجمو ئـهورۆ ئهسـیری رهنگـی بـێ رهنگـیم
بهسـهودای تـۆوه مهسـتم، چـونكه چـاوت داویـه پهیمانـه
ئهسـیری حوسـنی تـۆ چـۆن مهعكهسـی ئـهنواری لاهوتـه
لـهتاریكی وجـوود كـونجی ناسـووت رۆژی تابانـه
چـرای فكـرم لـهوێ دایـم دهكـاتن ئیقتیباسـی نـوور
میـسالی پـیری مـهیخۆران لـه جـامی لـهعلی مهیخانـه
لهسـهحرای مێرغـوزاری عالـهمی ئـهرواحی عیللـیین
شـههنـشـهه بـوو خهیـاڵی فیكـری سـهربازم تـاقانه

لهو دێڕانهی سهرهوه شاعیر به ههستو سۆزو زمانو زاراوهی راستهقینهی فهلسهفهی سۆفیزم دهدوێ زاراوهكان - كه ههر یهكهیان له وێنهی سیمبۆلێكهو وێنهو كێشهیهك له دنیای سۆفیزم دا دهوروژێنێ:
هـهللاج، ئهسـیری رهنگـی بـێ رهنگـی، مهعكهسـی ئـهنوار، لاهـووت، وجـوود، ناسـوت، ئیقتیباسـی نـوور، پیری مـهیخۆران، جـام، عالـهمی ئـهرواحی عیللـیین، شههنشهه، خهیاڵ.....)، ئهم وێنهو سیمبۆلانه بـه زنجیره بـه دوای یهكتریـدا دێنو یهكێتییـهكی مهعنهویو مهنتیقی بالا بۆ تێكستهكه فهراههم دهكهن:

چـلۆن تـهبعی بهشـهر مـهخلووتی خـاكی پـاكی تینـهت بـوو
هبـووتی كـردووه فیكـرو روحـم هاتۆتـه هێلانـه

لـــەنێو دنیـــای خـــەیاڵم هەڵبـــژاردەی پاشـــی تـــەدقیق
لـــە جـــەرگەی ئاســـیادا مەئمـــەن و مـــەئوای شـــاهانە

مەلی روحی شاعیر لە ئاسمانەوە دادەبەزێتە سەر زەوی بۆ ناو ئەو هێلانەیەی کە ئارامی و ئاسوودەیی بە رۆحی شاعیر دەبەخشێ. ئەو هێلانەیەش لەسەر زەوی خاکی پاکی نیشتمانە، خاك لەگەڵ سروشت و تەبیعەتی ئادەمیزاددا یەك دەگرێتەوە، خاك یەکێکە لەو رەگەزە بنچینەییانەی کە لە (خەلق و تەکوین)ی لەشی زیندووی مرۆڤ بەشدارە، بەپێی تێروانینی فەلسەفەی کۆن، هەر تەنێکی زیندوو لەوانەش تەنی مرۆڤ پێکهاتەو ئاوێتەی هەر چوار رەگەزی (خاك، ئاو، ئاگر، با)یە. بۆیە سۆزو خۆشەویستی گیان و لەشی مرۆڤی عاشق و سەوداسەر بۆ (خاك) شتێکی ئاساییە، کە هات و ئەویش (خاکی پاکی نیشتمانی دایك) بێت ئەوا سۆزو عەشقەکە بەتین تر دەبێت.

لـەوێ تێـر ئـاو دەبـێ خولیـای جـوانی و رووحـی غـەمگینان
ئوفـــوولی ئەرغـــەوانی رۆژی رووی پـــاش مـــانگی تابانـــە

کـە خـاکی پـاکی وی لانکـە لـە بـۆ ئێـسقانی باپیرمـان
لەســەر قــەبری جــەوانان دیــدەیی شــلێرە گریــانە.

خاکی پاکی نیشتمان لە وێنەی بێشکەیەو بە میهرەبانی لەش و ئێسك و بروسکی مرۆڤ دەگرێتە خۆی چونکە پەروەردەی خۆیەتی، لە کاتێکدا (گیان)ەکان بۆ ئاسمان هەڵدەفڕن، لەسەر خاك یادگارێکیش بۆ مرۆڤ بەجێ دەمێنێ کە ئەویش گلکۆکەیەتی.

ئـــەوێ مـــوڵکی قـــەدیم و مەوتـــەنی ئەجـــدادی پێـــشووتە
بـە مـەردی مەیروخێنـە چـۆن حـەریمی مـوڵکی بابانـە

بـە عـیلم و مەعریفـەت تێـر ئـاو بکـە فیکـری جوانیـت تـا
دەگـەڵ شـەوقی بـە جووتـە موتـەفیق بـن مـەردو مەردانـە

ئێسك و بروسکی باب و باپیرانیش لە هێلانەی ئەو خاکەدا گیرساونەتەوە، بۆیە بۆتە موڵکی قەدیم و مەوتەنی ئەجداد. دەسابا تێر ئاوبێ بە زانست و مەعریفەتی عەشق و جوانی.

باسی دووەم

ئاوازی شیعری

ئاوازی شیعری یەکێکە لە رەگەزە پێکهێنەرەکانی شیعر، لە راستیدا ئەرستۆ خۆی شیعر بە زادەی دوو بنەمای سەرەکی دادەنێ، کە هەردووکیان لە سروشتی مرۆڤدا هەن، یەکەمیان لاسایی کردنەوەو ئەوەکەی دیکەیان ئاوازە.[14]

لە رەخنەی تازەدا ئاواز یەکێکە لە رەگەزە پێکهێنەرەکانی شیعرو لە راستیدا شیعر خۆی بریتییە لە (ئاوازی بێژەو وتەو واژەکان).[15] خودی ئاخاوتن خۆی لەکاتی ئەنجامداندا جۆرە ئاهەنگێکی هەیەو هەر کاتێك ئاهەنگی وشەو بێژەکان بەشێوەیەکی موتەناسیبو رێكو گونجاو دووبارە بوونەوە کێش دروست دەبێت. لێرەدا (کێش دەبێتە بەرەنجامی ئەندازەو پێوانەیی ئاوازی شیعر).[16] لەمەوە پێوەندی پتەوی بەیەکەوە بەستراوی نێوان شیعرو ئاوازمان بۆ روون دەبێتەوە لەهەمان کاتدا ئەوەشمان لا ئاشکرا دەبێت کە هەر گۆڕانێك لە ئاوازدا گۆڕانێك لە کێش بەرپا دەکاو کێشەکانیش هەریەکەیان خاوەنی ئاوازو ئاهەنگێکی تایبەت بە خۆیان دەبن. سەبارەت بە هەڵبژاردنی کێشی شیعریش، شاعیران جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە هەڵبژاردنی کێش بە مەیلو ئارەزوو نییە، بەڵکو ئەوە بابەتو سۆزە کاتێ لای شاعیر کامل دەبێو دەورووژێ ئەوا بۆ خۆی ئاهەنگو ئاوازێك (کێشێك) هەڵدەبژێرێ لەو چوارچێوەیەدا سەردەکا،[17] خاڵێکی دیکەش هەیە پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت ئەویش ئەوەیە کە ئاوازو مۆسیقای شیعر تەنها تایبەت نییە بە جۆری کێشەکانی شیعر، وەك ئەوەی عەرووزی یا برگەیی یا جۆرێکی تر بێتو بەواتا ئاوازی دەرەوە، بەڵکو جۆری پێکهاتو پەیوەندی وشەکان لەگەڵ یەکتریو ریتمەکانی شیعر ئاوازێکی دیکەی سەیری لێ هەست پێ دەکرێت کە لە ئاوازی کێشی

---

(14) هونەری شیعر: ٢٢

(15) موسیقی شعر: ٤٤

(16) فرهنگ اصطلاحات ادبي: ٥١٨

(17) هەواری خالی: ٨٤.

شیعر کەمتر نییەو بە ئاوازی ناوەوە دەناسرێت.[18] لەمەوە دەردەکەوێت کە بنیاتی ئاوازی شیعر دوو لایەنی هەیە:

١. ئاوازی دەرەوە: پەیوەستە بە کێشی شیعرەوەو تایبەت دەبێت بەجۆری شیعری کێشراو (الموزن)، جا چ عەرووزی بێت یاخود بڕگەیی.* لەم ئاستەدا دۆخی (نەزمی) شیعر مەبەستەو پەیوەندی راستەقینەی بە کێشی شیعرەوە هەیەو لەمەوە چەمکی کێش بریتییە لە هاوژمارەیی بڕگەکان لە هەردوو نیوە دێڕی شیعردا.[19] واتە مۆسیقای دەروە لە ئەنجامی هاوکێشی هەردوو نیوە دێری شیعردا دروست دەبێت.

٢. ئاوازی ناوەوە: پەیوەندی بە ریتمو ئاهەنگی وشەکانەوە هەیەو لە رێگەی رادەی گونجانو هاوئاهەنگی پێکهاتەی وشەکان لە لایەنی دەنگو فۆنیمو بڕگەکان جێبەجێ دەبێت. عەزیز گەردی دەڵێ: (ریتم لە جۆشانی دەروونەوە دروست دەبێو لە قاڵبی کێشەکانەوە گەڵاڵە دەبێو بە سیستمی دەنگسازیو زمانەوانی دەردەبڕێ).[20] سەبارەت بە شیعری عەرووزی لەم ئاستەدا هەر ئەوەندە بەس نییە کە نیوە دێڕەکان لە بڕگەدا هاو ژمارە بن بەڵکو دوو مەرجی دیکەش پێویستە:

یەك/ پێویستە هەر چەند بڕگەیەك (٣، ٤، ٥)، لە کۆمەڵەیەکدا کۆببنەوەو یەك بگرن بۆ پێکهێنانی هەنگاوەکان (التفعیلە).

دوو/ پێویستە هەنگاوەکان لە نیوە دێری یەکەمو دووەمی شیعردا هاوتا (متناچر) بن، واتا لە رووی جۆرو ژمارەو ریزبوونەوە وەکو یەك بن، هەر بەو سیستمەش لە دێڕەکانی دواتردا دووبارە ببنەوە.[21] لە رەخنەی تازەدا باس لە (ئاوازی لاتەنیشت — الموسیقی الجانبیە) هاتۆتە ناوەوە کە بە (سەروا)ی شیعرەوە بەستراوەتەوە، لە تەك ئاوازی دەرەوەی کێشو ئاوازی ناوەوەی وشەکان، ئاوازی سەرواش مایەی لێکۆڵینەوەو سەرنجدانە، تەنانەت رەخنەگرێکی وەکو د. شەفیعی کدکنی دەڵێت (یەك لە گرنگترین هۆکارەکانی بایەخی سەروا لایەنی مۆسیقاییەکەیەتی).[22] ئەو لای وایە کە

---

(18) موسیقی شعر: ٥٠

* لەبەرامبەر دوو جۆرەکەی شیعری کێشراودا، دوو جۆری تری شیعرمان هەیە کە کێشییان نییە، وەکو شیعری سەربەستو پەخشانە شیعر.

(19) کێشو ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٦٩.

(20)کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٧.

(21) کۆ وانەکانی کێش ناسی،د. محمد بکر،١٩٩٤.

(22) موسیقی شعر: ٥٢

سەروا جۆرە تایبەتمەندییێك بە شیعر دەبەخشێو بۆ پشت راستکردنەوەی رایەکەی دەڵێ: ئەگەر دوو قەسیدە بە هەمان مەبەستو هەمان کێش بهۆندرێنەوە، بەڵام سەروایان جیاوازبێت ئەوا کاریگەریشیان جیاواز دەبێت. ناوبراو بە راگواستن لە (دکتۆر شەوقی چیف)وە دەڵێ: ئەو جۆرە (ترجیع)و کەرتکردنەی لە هەندێ دێرە شیعری عەرەبیدا دەکرێت، جۆرێك لە مۆسیقای لاتەنیشتی زۆر بەهێز بە شیعرەکە دەبەخشێ. بۆ نموونە لەم دێرەی امرو القیس دا:

مكَرٍ ، مفَرِ ، مُقبلِ ، مُدبرِ معاً

كجَلمودِ صَخرِ ، حَطّهُ السَیلُ مِنْ عَلِ

بۆیە ئەو سەروا ناوەکیانە رۆڵێکی مۆسیقایی زۆر بەهێزیان هەیە.[23] هەروەکو کامیل ژێر ئاماژە بۆ رۆڵی گرنگی ئاوازەیی سەروا بە راگواستن لە دکتۆر ئیبراهیم ئەنیسەوە کردووەو دەڵێ: (سەروا توخمێکە لە توخمەکانی بینای هەڵبەست، سەروا نرخێکی مۆسیقایانەیە کە ژمارەیەك دەنگ لە کۆتایی دێرەکانی هەڵبەستدا دووبارە ئەبێتەوە. ئەم دووبارە بوونەوەیەش بەشێکی گرنگ دروست دەکات لە مۆسیقای هەڵبەست. سەروا وەك نێوەندە مۆسیقاییەکانە کە گوێگر چاوەڕوانی دووبارەبوونەوەیان ئەکاتو چێژێك وەرئەگرێ لەو جۆرە دووبارە بوونەوانە کە لە پەردەی گوێ ئەدات لە ماوە کاتییە رێكو پێکەکان).[24]

لەم تێروانینەوە، بە پێویستمان زانی لە باسی ئاوازی شیعریدا بڕگەیەکیش بۆ مۆسیقای لاتەنیشت تەرخان بکەین کە تایبەتمەندییەکانی لەلایەنی سەرواو رەدیفو کەرتکردن لە شیعری شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمەدا رەنگی داوەتەوە.

ئاوازەی دەرەوە : کێشی شیعری:

ـ لە بەرهەمی مەلا مارفی کۆکەیی:

بەو هۆیەی شیعری کلاسیکی کوردی هەر لە کۆنەوەو لە سەردەمی بابە تایەرەوە لەباری کێشو قافیەدا پێڕەوی لە عەرووزی عەرەبی کردووە، بۆیە کێشو قاڵبە کێشەکانی عەرووزی بەهەمان پێودانگ لە شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریانیشدا رەنگی داوەتەوە. ئەوەی لەم بوارەدا بە زەقی تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە بڕێك لەو کێشە عەرووزیانە لە نموونەی (هەزەج، رەمەل، موزاریع، سەریع) بوون بە کێشی

---

(23) سەچاوەی پێشوو: ٥٣

(24) بەرگری لە هەڵبەست، گ/ رۆشنبیری نوێ، ژ/١٣٦: ١١١.

باوی ناو شیعری کوردیو شاعیرانی کورد زیاتر ئاوڕیان لێ داوەنەتەوە.[25] هەروەها وەکو هەوڵێك بۆ خۆ بواردن لە کۆتو بەندی قورسی ئەم کێشانە شاعیرانی کورد زیاتر بەلای مەجزوئاتی ئەم کێشانەوە چوونو بەکاریان هێناون.[26]
هۆکاری ئەم ئاراستەیەش بۆ دوولایەن دەگێڕنەوە: یەکیان ئەوەیە کە ئەم کێشانە (زۆرتر دەنگونجێن لەگەڵ خەسائیسی فۆنەتیکی زمانی کوردیدا).[27] دووەمیش ئەم کێشانە لە رووی ئاهەنگو ئاوازەوە گورجو سووكو سافو بە ئاهەنگنو لەگەڵ زەوقی گۆرانی ویستی کوردیدا گونجاون).[28]
لەمەوە ئاوڕێك لە بەرهەمی شیعری مەلا مارفی کۆکەیی دەدەینەوەو بەو مەبەستەی وێنەکە لەلامان روونتر بێت لێرەدا ئامارێك نیشان دەدەین، کە لەژێر رۆشنایی دیوانی شاعیروبە پشتیوانی (رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی:ل ٥٤٣ – ٥٤٨) رێکخراوە:

زنجیره	کێش	قاڵبە کێش	ژمارەی پارچە	ڕێژە
١.	هەزەج		٢٢	٪٤٩,٩
	أ.	هەزەجی هەشتی تەواو	١٤	
	ب.	هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی	٤	
	ج.	مەحزووف	١	
	و.	هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور	١	
	هـ.	هەزەجی ٨ی ئەخرەب	١	
	و.	هەزەجی ٨ی مەحزووف	١	
		هەزەجی ٦ی مەقسوور		
٢.	رەمەڵ		١٦	٪٣٢

(25) کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ١٣٨
(26) دانیشتنێك لەگەڵ گۆران، گ/ بەیان، ژ/٢: ٥ .
(27) سەوداو سنوور: ١٥٩.
(28) کێشو مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٦٧.

	أ.	رەمەڵی ٨ی مەحزووف	١٣		
	ب.	رەمەڵی ٨ی مەخبوونی ئەسڵەم	١		
	ج.	رەمەڵی ٨ی مەقسوور	١		
	و.	رەمەڵی ٦ی مەحزووف	١		
٣.	موزاریع			٦	٪١٠,٩
	أ.	موزاریعی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی	٥		
	ب	مەحزووف	١		
		موزاریعی ٨ی مەکفووفی مەقسوور			
٤.	موجتەسر			٢	٪٣,٩
	أ.	موجتەسی ٨ی مەخبوونی مەقسوور	١		
	ب	موجتەسی ٨ی مەخبوونی ئەسڵەم	١		
٥.	خەفیف			٢	٪٣,٩
	أ.	خەفیفی ٦ی مەخبوونی مەحزووف	٢		
				٥٠	٪١٠٠

لەمەوە بۆمان ڕووندەبێتەوە کەوا:*

ـ سەرجەمی شیعری مەلا مارف لەسەر (٥) کێش و قاڵبە کێش هۆنراوەتەوە.

ـ کێش و قاڵبەکێشە باوەکانی (هەزەج و ڕەمەڵ) لە ٪٨٠ی بەرهەمی شاعیریان داگیر کردووە، ئەم دوو کێشە لە بازنەکانی خەلیلدا سەر بە بازنەی (موجتەلیب)ن.(29)

---

* ئەم خشتەیە لەژێر ڕۆشنایی دیوانی شاعیردا ڕێکخراوە، لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ دوو هەڵە بکەین کە (ڕابەری کێشی کلاسیکی کوردی) تێی کەوتووە:

١. هەردوو قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی، بەزمی فەغفور) کە لە سەر کێشی هەزەجی هەشتی تەواون، دووجار حیساب کراون.

٢. پارچەیەکی چوار بەیتی لە دیوانەکەدا هەیە بەناوی (دۆزەخ و جەنەت) لە ڕابەردا پەڕێندراوە. بەمە سەرجەمی بەرهەمی کۆکراوەی شاعیر دەبێتە (٤٩) پارچە.

٣. لەو نوسخە دیوانە چاپکراوەی لەبەردەستە، دوو لاپەڕەی (٦٧ -٦٨)ی تیادا نییە.

بڕوانە:

ـ دیوانی مەلا مارفی کۆکەیی: ٣٦-٤٠، ٨٤ — ٩١.

ـ ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٥٤٣ — ٥٤٧.

(29) کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٥٦.

- ئەم دوو کێشەو باقی کێشەکانی دیکەش لە بەرهەمی شاعیردا پەیڕەویکراون، زۆرتر بایەخ بە قاڵبە کێشەکان بەواتە (مەجزوئاتی) کێشەکان دراوە.
- بەپێی (رابەری شیعری کلاسیکی کوردی) هەزەج (٢١) قاڵبە کێشی لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا بەکارهاتوون، کەچی لای مەلا مارف ئاوڕ لە (٦) قاڵبی ئەو کێشە دراوەتەوە، کێشی رەمەلیش بەهەمان ئەندازە (٢١) قاڵبە کێشی بەکارهاتوون و لای مەلا مارف ئاوڕ لە (٤)یان دراوەتەوە.
موزاریعو موجتەس کە لە بەرهەمی مەلا مارفدا هەریەکەیان دوو قاڵبە کێشی لێ بەکارهاتووە، بەڵام یەکەمیان خاوەنی (٦)و دووەمیان (٥) قاڵبە کێشن.
شاعیر یەك بەرهەمی تاقانەی لەسەر کێشی خەفیف هۆنیوەتەوە کە خۆی خاوەنی (٥) قاڵبە کێشە.[30]

کێش لە بەرهەمی سەیفی قازیدا:

بەرهەمی شیعری کۆکراوەی سەیف لە دیوانەکەیدا بریتییە لە (٢٤) پارچە، لەوانە (١٨) پارچەی عەرووزییە کە یەکێکیان بریتییە لە تاکە بەیتێك، ئەوانی دیکەش لەنێوان غەزەلی (٥) بەیتی تاوەکو قەسیدەی (٥٩) دێری تیایەو قاڵبی کێشە عەرووزییەکانی دیوانی شاعیر بەم شێوەیەیە:

زنجیرە	کێش		قاڵبە کێش		ژمارە	ڕێژە
١.	هەزەج				١٢	٪٦٦,٦٦
	أ.		هەزەجی ٨ی تەواو	٥		
	ب.		هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	٢		
	ج.		هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور	١		
	و.		هەزەجی شەشی مەقسوور	٢		
	ه.		هەزەجی شەشی مەحزووف	٢		
٢.	موزاریع				٥	٪٢٧,٧٧
	أ.		موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	٤		
	ب.		موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور	١		
٣.	ڕەمەڵ				١	٪٥,٥٥
	أ.		ڕەمەلی هەشتی مەحزووف	١		
					١٨	٪١٠٠

(30) رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ١٥ -٣٩.

ڕێژە	ژمارە	قاڵبە کێش	کێش
	٦	دە بڕگەیی (٥ + ٥) لە هەر نیوە دێڕێکدا	کێشی بڕگەیی

لەگەڵ کەمیی بەرهەمی شاعیردا، کێش‌و قاڵبە کێشە بەکارهێنراوەکانیشی کەمن، لە هەزەج (٥)و لە موزاریع (٢)و لە رەمەل تەنها (١) قاڵب. ئەوەی مایەی سەرنجە لە بەرهەمی شیعری سەیفی قازی، ئەوەیە کە شاعیر جگە لە بەرهەمە عەرووزییەکانی ئاوڕی لە کێشی بڕگەییش داوەتەوەو کۆمەڵێك لە شیعرەکانی لەسەر ئەو جۆرە کێشە هۆنیوەتەوە. د. خەزنەدار ئاماژەی بەم لایەنە کردووەو دەڵێ: (حەسەن هەردو کێشی عەرووزی‌و سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە).[31] ئەم نەریتەی بەکارهێنانی کێشی برگە یاخود (سێلاب) لە پێش سەیفیشدا لای شاعیرانی موکریان‌و یەکێکی وەکو وەفایی ئاوڕی لێدراوەتەوە، وەکو چۆن لە شیعری شاعیرانی دیکەدا لە وێنەی (مەولەوی‌و وەلی دێوانەدا) پەیڕەوی لێ کراوە.[32]

بۆ مەسەلەی کێشی جۆری دوایی شیعرەکانی سەیفی قازی چەندوچونێك نییە کە سیستمی بڕگە یاخود (سێلاب) وەڵامدەرەوەی تەواوی پرسەکانی کێشداری ئەم بابەتە هۆنراوانە دەبێتەوە، (واتە پارچەکان لەباری کێشەوە دروست‌و ڕێکن) بە بەراورد لەگەڵ شیعری فۆلکلۆری کوردیدا، وەڵێ مەسەلەیەك هەیە کە لە رەخنەی تازەی کوردیدا ورووژێندراوەو پوختەکەی ئەمەیە، کە ئەم جۆرە شیعرە بڕگەییانەی شاعیرانی کورد لە ئاستی (ریتم)و ئاهەنگدا لە شیعری فۆلکلۆری کوردی جیادەبنەوە،[33] بۆیە ناوبردنیان بە (خۆماڵی) رەنگە کارێکی ئاستەم بێت، بەڵام ئەم بۆچوونە لە رەسەنایەتی‌و کۆنیی ئەم جۆرە کێشە کەم ناکاتەوە کە لە زمانە ئێرانییەکاندا مێژووی بۆ سەدەکانی بەر لە ئیسلام دەگەڕێتەوە. شیعرە بڕگەییەکانی سەیف لە رووی زمان‌و زاراوەو شێوازەوە رەوان‌و سادەو ساکارن‌و لە بەرگی شیعری میللی‌و خۆماڵییەوە نزیکن، سیستمی کێش لەهەر نیوە دێڕێکدا (٥ + ٥) بڕگەیە، لە

---

(٣١) مێژووی ئەدەبی کوردی، بـ٥ : ٣٤٤

(٣٢) عەرووزی کوردی: ٩٠.

(٣٣) کێش‌و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٠٥ -١١٣

هەندێکیاندا یەکێتی قافیە پارێزراوە، هەندێکی تریش بەپێی سیستمی جووت سەروا (مەسنەوی) هۆنراونەتەوە، وەکو لەم نموونانە بەدیار دەکەوێت:

زولفـــــی وەك شـــــەوەی، رۆژی کردمـــــە شـــــەو
چـــــرای ســـــەر کولْمـــــەم لـــــە بـــــۆ رادێـــــرە
لـــــە بـــــاغی حوســـــنت وەختـــــی زەکاتـــــە
فـــــەقیری خـــــۆتم هـــــەر بـــــۆ مـــــن خێـــــرە
بـــــە رســـــتەی زولْـــــفان دلْـــــم نێـــــچیرە
لـــــە دارو بـــــەردی بـــــەس دە مـــــەیگێڕە
هـــــەر کـــــەس عیـــــشقی تـــــۆی لەســـــەر دانـــــەبێ
بـــــێ شـــــك حەیوانـــــە پـــــڕو پـــــانێرە
ئەوانـــــە شـــــیعرن عـــــەزیز بـــــە مـــــەرگت
موخلیـــــست بـــــێ تـــــۆ وەجـــــاغی کـــــوێرە

سیستمی کێش لە نیوە دێرەکاندا بەم شێوەیە دامەزراوە:

زول فی وەك شە وەی   رۆ ژی کرد مە شەو
- ب - ب -   - ب - ب -
(٥ + ٥)

چ رای سەر کولْ مەم   لە بۆ را دێ رە
ب - - - -   ب - - - ب
(٥ + ٥)

لەمەوە تێبینی ئەوە دەکرێت کە پارچەکە لەگەڵ پاراستنی یەکێتی قافیەشدا کە زیاتر ئەدگارێکی شیعری عەرووزییە، بەڵام سیستەم و چۆنیەتی ریزبوونی بڕگە کورت و درێژەکان لە هەنگاوەکانی نیوە دێڕەکاندا لەگەڵ سیستمی (تەفعیلە) تێك ناکاتەوە. بۆیە ئەم جۆرە هۆنراوەیە پێویستە لە دەرەوەی شیعری عەرووزیدا حسابی بۆ بکرێت.

لە پارچەیەکی جووت قافیەدا دەڵێ:

دەردی بـــــێ دەرمـــــان هـــــەر دووری تۆیـــــە
بـــــە بایـــــەك دەمـــــرم دەژیـــــم بـــــەو بۆیـــــە
هێنـــــدەم تەماشـــــای رێـــــی هاتنـــــت کـــــرد

چـــاو خێـــل بـــوو لەســـەر ســـەربان و ســـەرگرد
ژیـــان بـــە بۆنـــەی عـــەزیزم خۆشـــە
هـــەر کـــەس تـــۆی نـــەوێ بـــێ هـــۆش و گۆشـــە

دەر دی بێ دەر مان هەر دوو ری تۆ یە
- ب - ب - - - - - ب
(٥ + ٥)

بە با یەك دەم رم دە ژیم بەو بۆ یە
ب - - - - ب - - - ب
(٥ + ٥)

سیستمی کێش لە شیعری فۆلکلۆری کوردیشدا هەمان ڕێچکە دەگرێتەبەر وەك لەم نموونەیەدا دیارە:

گو ڵا لە سوو رەی سەر کوڵ می یا رم
ب ـ ب ـ ـ ـ ـ ب ـ ـ
(٥ + ٥)

وا گە شا یە وە بۆ حا ڵی زا رم
ـ ب ـ ب ب - - - - -
(٥ + ٥)

لەمەوە دڵنیا دەبین کە شیعرە برگەییەکانی سەیف لەگەڵ شیعری گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا لە باری کێشەوە لەسەر یەك سیستم دامەزراون.

کێشی شیعری مستەفا شەوقی:

شەوقی بەرهەمی شیعری کەمە، ئەوەی تا ئێستا دۆزراوەتەوە لە دوو تویێ نامیلکەیەکدا بڵاوکراوەتەوە، لە ژمارەی پەنجەی هەردوو دەست تێپەڕ ناکات. ئەگەر کێش ئەدگارێکی سەرەکی رووخساری شیعری بێت، ئەوا شیعری شەوقی لەباری کێشەوە پێڕەوی لە شاعیرانی کلاسیکی کوردی کردووەو شتێکی تازەی نەهێناوەتە ئارا. بەرهەمەکانی دەچنە خانەی شیعری لیریکی رۆمانسیانەوە، بۆیە شاعیر قاڵبە کێشێکی ئاوەزداری پشوو درێژی بۆ هۆنراوەکانی هەڵبژاردووە کە کێشی (هەزەج)ە،

بەتایبەت قاڵبە کێشە تەواوەکەی هەشت هەنگاوی، وەکو لەم نەخشەیەدا بەدیاردەکەوێت[*] :

زنجیره	کێش	قاڵبەکێش		ژمارە	ڕێژە
١.	هەزەج			٨	٨٨,٨٨٪
	أ.	هەزەجی هەشتی تەواو	٧		
	ب.	هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	١		
٢.	ڕەمەڵ			١	١١,١٢٪
	أ.	ڕەمەڵی هەشتی مەحزووف	١		
				٩	١٠٠٪

وەکو خاوەنی (کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی) ڕوونی کردۆتەوە، (هەزەج) خۆی لەلای عەرەب جۆرە گۆرانییەك بووە، لەبەر کورتیی بڕگەکان‌و سووکی کێشەکەی زۆربەی گۆرانی گوتنی عەرەبی بەم کێشە بووەو یەکێکە لە کێشە بڵاوەکانی شیعری فارسی‌و لای ئەوان گەڵێ لق‌و پۆپی لێ بۆتەوە.[(34)] لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا پایەی یەکەمینی هەیە، هەر شاعیرێکی کورد کە شیعری عەرووزی گوتبێ بەدی ناکەین شیعری لەسەر ئەم کێشە نەبێ. ئەم کێشە نەفەس درێژی‌و توانای دەربڕینی بە شاعیر داوە تا وێنە ئیستاتیکییەکانی (سروشت‌و جوانی‌و نیشتمانی) پێ بکێشێت. تەنانەت تاکە قاڵبە ناتەواوەکەشی (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف)، ڕیتم‌و ترپەیەکی ئاوازی خۆماڵی پێداوەو قاڵبێکی بە جۆشی گۆرانی ئامێزەو خۆی لە

بەدوای یەکدا هاتنی دوو بڕگەی درێژو دوو بڕگەی کورت لە دێڕێکی چواردە بڕگەییدا پێك دێت:[(35)]

---

* کاتێك نامیلکەی شیعرەکانی مستەفا شەوقی‌مان خستە بەردەست، د. عەزیز گەردی بە سوپاسەوە کێش‌و قاڵبەکێشەکانی بۆ دەستنیشان کردین.

(34)کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٦٧.

(35) سەرچاوەی پێشوو: ٧٤.

وەستان‌و پشوودان لێرەدا، نە لەسەر بنەمای ڕێکی تەوالی بڕگەکان‌و نە لەسەر بنەمای تەفعیلەکان دەبێت، بەڵکو بە گوێرەی بنیاتی سیمانتیکی گرێ‌و ڕستەکان دەبێت، بەم شێوەیە:

خەملێوە لەسەر (ـ ـ ب ب ـ)،

قەبری جەوانان (ـ ب ب ـ ـ)،

گوڵ‌و لاڵە (ب ب ـ ـ)،

یا سووریی خوێنە (ـ ـ ب ب ـ ـ)،

کە بلێی (ب ب ـ)،

ڕەنگەکی ئاڵە (ـ ب ب ـ ـ)،

شەوقی تاکە غەزەلێکی لەسەر قاڵبەکێشی ڕەمەڵ هۆنیوەتەوە کە (ڕەمەڵی هەشتی مەحزووفە)، کە شاعیرانی ناسک خەیاڵی وەکو مستەفا بەگی کوردی‌و حەریق هۆنراوەی ناوازەیان لەسەر هۆنیوەتەوە وەك:

- لە یلەکەی بێ مەیلەکەی مەحبووبەکەی عەییارەکەم
شۆخەکەی پڕ حەملەکەی بێ ڕەحمەکەی غەددارەکەم

کوردی

- چاوەکەم دوێنێ لە گوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نواند
نەك نمەك گیر بم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ نەم دواند

حەریق

شەوقیش گوتوویە:

---

* بەپێی دەستووری عەرووز بڕگەی کورتی کۆتایی دێر حیسابی بڕگەی درێژی بۆ دەکرێت.

• ئەم بزوێنە کورتە لە کاتی درکاندندا ماوەی بزوێنی درێژی (ا) وەردەگرێت.

بۆچ دە نا لێ نی لە سەر لێ وت لە بۆچ بار کەو تو وە
لەش ك ری زوڵ فت کە خا وو کا لە بۆچ رووی گر تو وە
- ب - - - ب - - - ب - - - ب -

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ئەم قاڵبە کێشەی رەمەڵ هەر لە کۆنەوە لای شاعیرانی کورد زۆر پەسەند کراوەو بەرهەمێکی زۆری شیعری کلاسیکی کوردی لەسەر هۆنراوەتەوە. رەمەڵ لە پەیڕەوکردندا لە شیعری کوردی بە پلەی دووەم‌و لە دوای هەزەجەوە دێت. حەوت پارچەکەی دیکە کە بڕی زۆری بەرهەمی شیعری شەوقییە لەسەر قاڵبە کێشی (هەزەجی هەشتی تەواو) هۆنراونەتەوە، کە لەبنەڕەتدا لای عەرەب لە شەش هەنگاوی (مفاعیلن) پێکدێ، لای کوردو فارس کراوەتە هەشت هەنگاو، بەمە ماوە لەبەردەم دەربڕینی شاعیر فراوانتر دەبێت بۆ ئەوەی وێنەو تەعبیری جوان‌و شاعیرانە بخاتە ناو چوارچێوەی دێرەکانەوە، بە نموونە شەوقی دەڵێ:

جەبین مینا	ی زیو گەردن	هوما خاڵ مش	کی تا تاری
شە دە شل چاو	بە کل روو سوو	رە گوڵ تەڕ ڕا	رو عەییا ری
ب ـــ ـــ ـــ	ب ـــ ـــ ـــ	ب ـــ ـــ ـــ	ب ـــ ـــ ـــ

مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون

لە شوێنێکی دیکەشدا دەڵێ:

بە بێ تۆ عا	لە می دڵ غەر	قی دەر یای یەئـ	سو حیر ما نە	(١٦ برگە)
تە ما شا کە	شە پۆڵ ئەو ڕۆ	چ لۆن سەر ڕێـ	ژی چا وا نە	(١٦ برگە)
ب ـــ ـــ ـــ	ب ـــ ـــ ـــ	ب ـــ ـــ ـــ	ب ـــ ـــ ـــ	
مەفا عیلون	مەفا عیلون	مەفا عیلون	مە فا عیلون	

وەکو بەدیار دەکەوێت سیستمی عەرووزی شیعر ڕێگە لەوە ناگرێت کە هەردوو نیوە دێر لە لایەنی برگەوە لە هاوکێش بوونیان بڕوانرێت، ئەم خاسیەتە لە هەموو شیعری جیهاندا هەیە، بەڵام لەباری (ریتم)و (سترێس)ەوە سیستمەکان لێك هەڵاواردە دەبن.

ئاوازی لاتەنیشت: سەروا ـ رەدیف ـ سەروای ناوەوە:

لێرەدا مەبەست ئەوەیە رووناکی بخەینە سەر ئەو رۆڵەی کە هەر یەکە لە: سەروا، رەدیف (پاش سەروا)، سەروای ناوەوە، لەبنیاتی ئاوازەیی شیعردا دەیگێڕێت‌و لە رووی پراکتیکییەوە لە شیعری ناوچەی موکریان کە مەبەستی باسەکەمانە نیشانی بدەین.
لە رەخنەی کۆندا سەروا دەخرایە پاڵ کێش‌و لە بواری ئاوازی دەرەوەی شیعر لێک دەدرایەوە، هەردوو هونەرەکەی (رەدیف‌و سەروای ناوەوە)یش لەگەڵ (جیناسەکان‌و زاراوەسازی) دەکرانە بنەمای مۆسیقای ناوەوەی شیعر.[36] ئێمە بە پەیڕەوی لە تیۆرە تازەکانی زمانەوانی، کە لە ئاستی ئاسۆییدا لە وشەو گرێ‌و رستە دەکۆڵێتەوە، واتە (تەوەری تەرکیبی‌و ئاستی تەولیدی زمان)ی شیعری،[37] کاتێک وشە لە سیاقی رستەیەکی شیعریدا جێگیر دەبێت بەرگی واتا زمانی‌و فەرهەنگییەکەی فڕێ دەداو بە پەیوەندی لەگەڵ کەش‌و هەوای تازەو دەوروبەرەکەی لە دێڕێکی شیعریدا دەلالەتی تازە پەیدا دەکات، بەو ئیعتیبارەش بەیت یاخود دێری شیعر یەکەیەکی سەربەخۆیە لە بنیاتی قەسیدەدا، بۆیە بنیاتی ئاواز لە ئاستی ئاسۆییدا دەبێتە پێویستییەکی سەربەخۆو جیا لە ئاوازی دەرەوەو ناوەوەی دێری شیعر.
جێگەی خۆیەتی گوتەیەکی جان کۆهین بهێنینەوە کە دەڵێ: (هەر یەکە لە کێش‌و لە ریتم هەمان ئەرکی سەروا دەگێڕن، کە ئەویش ئەرکی دابین کردنی دووبارەبوونەوەی دەنگیان هەیە کە جەوهەری نەزم پێك دەهێنێ).[38]
سەروا – رەدیف – سەروای ناوەوە/ لە بەرهەمی مەلا مارف:
لە ئەدەبی عەرەبیدا زاراوەی (شعراو الدیوان) ئەو شاعیرانەی خاوەن دیوان دەگرێتەوە کە بەرهەمی شیعرییان لەلایەنی سەرواوە هەموو پیتەکانی ئەلفبای هیجایی زمانی عەرەبی دەگرێتەخۆ. لە شیعری کوردیدا هەرچەندە سەروەری شاعیرانی کورد نالی گوتویە: نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە. کەچی لە دیوانەکەیدا زۆر پیت‌و هیجا هەن کە ئاوڕی لێ نەداونەتەوەو بە شایانی ئەوەی نەزانیون بیانکات بە سەروای شیعرەکانی. لێرەدا مەبەست دوایین دەنگی دێڕە شیعرە کە وەکو ناسنامە بۆ سەروا سەیری دەکەین. چاوگێڕانێك بە دیوانی کۆکەیی ئەو

---

(36) بڕوانە:
ـ کلیات سبك شناسی: ٢١٦، ٢١٧.
(37) زبانشناسی ونقد ادبی: ١٠.
(38) بنية اللغة الشعرية: ٤٦.

راستییه وەدەردەخات کە شاعیر سەرواکانی (٣/٢)ی بەرهەمی شیعری لەسەر دوو دەنگی بزوێنی درێژی (ی) کە لە (١٧) پارچەداو، بزوێنی کورتی (ە) لە (١٤) پارچەدایە دەمەزراندووە.(ی)ی بزوێنی درێژ وەکو لە نازناوەکەیەوە دیارە لە گروپی (حروفی مەد)ەو دەنگێکی نەرمی ئاوازدارەو لەکاتی درکاندا بەراحەتی دەتواندرێت درێژەی پێ بدرێت:

هەرچی زاراتی عەرزو عاسمانە
کوراتی بەر هەتاوی لانساری......
لە دێری رووپەڕەی دەورو زەمانی
بەهەر نەخشێ تماشاکەم دیاری.......
عەزیزی تۆ لەهەر لا خۆشەویستە
زەلیلی تۆ بە کەس نابەت قوتاری.....

لەهەر تێکستێکا شاعیر سەرواکەی لەسەر دەنگی (ی) دامەزراندبێ، ژمارەیەکی زۆری وشەی ئاهەنگداری دۆزیوەتەوە تا مۆسیقای قافیەکەی پێ برازێنێتەوە:

تەماعم بوو بکەم مەتحی خەلیفەی شاهی زەنبیلی
کە تێفکریم لە قووەت خاریجە تەشریحو تەفسیلی
سوئالم کرد لە نوستادی تەبیعەت بۆ چی بێدەنگی
گوتی چ بکەم تەخەیول ناکرێ تەسویرو تەشکیلی
فەقەت بیستوومە زۆر ئەهلی گوزەشتو عەفوو ئیغمازە
بە شەرتێ لێم نەرەنجێ حازرم بۆ خەتمو تەکمیلی

ددیوان: ٧١

شاعیر زۆربەی شیعرەکانی لە بابەت ستایشو هەجوو داشۆرینی لەسەر ئەم قافیە گوتون:

ئەی جەنابی شێخ دەزانم تۆ خەلیفەی بەر حەقی
وەك دەڵێن شەخسێکی ساحیب ئیحتیرامو رەونەقی
دەنگی زیکرو خەتمو تەهلیلت فەزای پڕ کردووە
زەڵزەڵەی خستۆتە خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی
ئافەرین سەد ئافەرین بۆ غیرەتو بۆ هیمەتت
تۆ کە مەحسووری لە چوار لاوە کە چەپڵەت لێ تەقێ
با وجوودی ئەم هەمموو حەملەو فشارو گورگە ڕاو
مەرکەزت خالی نەکرد وەك شێر لە مەیدانێ چەقی

دیوان: ٧٨

هاتنی سەروا لە کۆتایی دێری شیعردا هێمای ئیست کردنو خۆئامادەکردن دەبێت بۆ دێڕی دواتر، ئەم وەستانو ئیستکردنە بایەخێکی ئاوازەیی هەیە، بەتایبەت لە کاتی پەیڕەوکردنی یەکێتی قافیە لەسەر لەبەری تێکستدا، بنیاتی یەکێتی مۆسیقایی سەرجەم قەسیدەو غەزەل دەپارێزێت، سەرباری ئەوەی خاسیەتی ئاهەنگو ئاوازەییەکەی یارمەتی بەیەکەوە گرێدانەوەی شیعرو گۆرانی دەدات.[39]

بزوێنی کورتی (ە)یش لە دەنگە نەرمەکانەو کاتێ لە کۆتایی دێری شیعر شوێن دەگرێتو گوێگر بە روونیو بە ڕەوانی وەری دەگرێت:

که حوسنی یارو ئەغیارم، لە میزانی خەیاڵم دا
بە دڵ دیتم، هەموو لایێکە، ئەو تەنیا لە لایێکە
خەزینەی روومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بۆ تۆ خودا بیدا، عەجەب گەنجو تەلاییکە
ئیشارەی کردە لامی زوڵفی، ئەلفی قامەتی، یەعنی
جەوابی قەددی داڵی تۆ، فەقەت لا مەل فەلاییکە

دیوان: ٢٥

ڕەدیف (پاش سەروا)، وشەیەکە دوابەدوای سەروا لە کۆتایی هەموو دێڕەکاندا دووبارە دەبێتەوە. بوونی پاش سەروا ئەندازەی ئاوازی دێرە شیعر بەرەو پێش دەبات، (بەو پێیەی هەر چەندێ تەرازووی هاوبەشی دەنگو وشەی سەروا بەرەو سەر بڕوات هەست بە ئاهەنگی زیاترو لە ئاکامیشدا بە چێژی زیاتر دەکەین)،[40] هەر بۆ نموونە با ئەم چەند دێرەی شاعیر بخوێنینەوەو گوێ بۆ دەنگو ئاوازی سەرواو پاش سەرواکەی هەڵخەین:

باز ئەوا شابازی فیکرم مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ زۆری نییە نازی هەیە
هەوری تەبعم مایلی گریانو بەرقو بارشە
بۆیە گوڵ کەیفو دەماغێکی تەڕو سازی هەیە
موددەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە
ئەم گوڵو گوڵزارە یەك دنیا، گلەو ڕازی هەیە

دیوان: ٤٩

---

(39) بنية الايقاع في الخطاب الشعري: ١١٣.

(40)موسیقی شعر: ٦٨.

لە هەر یەکێك لە نیوەی کۆتایی نیوە دێرەکانی دووەمدا گرێیەکی بە ئاهەنگو ئاوازداری درێژی پڕ بە پشوو دووبارە بۆتەوە کە نەشئەو خۆشیەکی زۆرمان پێ دەبەخشێت:

............زۆری نییە نازی هەیە.

.... دەماغێکی تەڕو سازی هەیە.

.... یەك دنیا گلەو رازای هەیە.

لەلایەکی دیکەوە بوونی پاش سەروا ئاسۆ لەبەردەم شاعیریشدا والا دەکات بۆ تەداعیو هێنانەوەی وشەی پڕ مەعنای جوانو رێك، بە واتا ئەو سنوورو مەحدودیەتەی سەروا لەبەردەم شاعیر دروستی دەکات دەکاتەوەو شاعیر ئازادتر دەبێت، وەکو چۆن زمانی شاعیر دەکاتەوە لە ئاست هێنانەوەی تەرکیباتو رەگەزدۆزی دڵگیر، هەروەکو لەم نموونەیەشدا بەدی دەکرێت:

عەینەکی عەینم عەزیزم من بە تۆ تەقدیم دەکەم

مەخزەنو میفتاحی قەڵبی خۆم بە تۆ تەسلیم دەکەم

بۆ بە شارەت نەقدی جانو قیسمو ئەنواعی غەزەل

کامەیان چاکن بەوە بۆ تۆ ئەمن تەعزیم دەکەم

ئەوەڵی شەو شێعری شوکرو نیوە شەو شێعری بەقا

ئاخیری شەو شێعری حوسنی عاقیبەت تەنزیم دەکەم

توتیی تەبعم بەیادی قەندی لوتفو سوحبەتت

شەککەر ئەفشانە منیش هەر شوکری تۆی تەعلیم دەکەم

دیوان: ٨٩

دیاردەی دەرکەوتنی چاوگی "بوون" و "هەبوون"[41] نموونەکانی وەکو (بوو، نەبوو، دەبوو، دەبێ، ئەبێ، هەیە، نییە.....) خاسییەتێکی وای بۆ زمانی کوردی بەتایبەت زمانی شیعر پێکهێناوە کە وەکو پاش قافیە، هەم لە پێناوی تەواوکردنی گوزارەو هەم زیادکردنی بڕەوی ئاوازی شیعری لەلایەن شاعیرانەوە بەکار ببرێت، تەنانەت شاعیرێکی وەکو نالی لە (٢١) غەزەلو قەسیدەیدا پاش قافیەی بەکارهێناوە لەوانە

(41) چاوگی بوونو هەبوون لە زمانی کوردیدا، گ/ رۆشنبیری نوێ، ژ/١٠٩: ٢٢٩.

ژمارەیەکیان پاش قافییەکانی کاری بوونو هەبوونن وەك، (هەیە، نییە، نەبوو، بوو...).[42] هەروەکو لەم نموونەیەی کۆکەییدا بەدیار دەکەوێت:

عەباییێکم هەبوو، ئەمما عەباییێکی گەلێ چا بوو

خەلاتی حەزرەتی شێخ، یادگاری لوتفی مەولا بوو

لە نێو ئەهلی تەریقەتدا لیباسێکی موقەدەس بوو

لەکن ئەربابی مەعنی مەزهەری نووری تەجەللا بوو

لەحەددو رەسمی تامی چونکە عاجز بوو، قەڵەم نووسی

لە سەنعەت کاری شامو سورمەکاری تووری سینابوو

ئەگەر چی کاری ئوستادانی سەنعەت بوو لەواقیعدا

نموونەی سوندسو ئیستەبرەقی فیردەوسی ئەعلابوو

مەتاعێك بوو هەتا ئەورۆ لە زانستگەی عەبابافی

بە تەسدیقی موسەددیق، موفرەدێکی لا موسەننابوو

دیوان: ٢٨

شاعیر لەگەڵ ئەوەی ئاوڕی لەم هونەرە داوەتەوە، بەڵام رادەیەکی باوو بڵاوی نییەو تەنیا لە چوار پێنج دەقی شیعریدا بەدی دەکرێت.

سەروای ناوەوە: ئەوەیە کە دوو وشە بەشێوەیەك لە شێوەکان لە رووی داڕشتنو ئاوازەوە لەگەڵ یەکتری هاوپەیوەند بن.[43] سەجع لە کۆندا زیاتر لە پەخشانو مەقاماتدا سوودی لێ وەرگیراوە، بەڵام شاعیران بەمەبەستی بەرزکردنەوەی بنیاتی ئاوازو ئاهەنگی دێڕە شیعر سوودیان لێ وەگرتووەو بەمە تەرازووی تەناسووبو گونجانی نێوانی وشەکانی هەردوو نیوە دێڕ بەرزتر بۆتەوەو کاریگەری زیاتری پێ بەخشیوە. کۆکەیی لە دێڕی دەستپێکی (تیپو سوپا)دا دەڵێ:

/ تماشا ئەمرو فەرمانی/ عەجەب/ فەرخوندە شاییێکە/

/ بنۆڕە سەففی موژگانی/ عەجەب/ تیپو سوپاییێکە/

نموونەی ئەم جۆرە سەجعە کە (هاوتەریببوون) (موازنە)،لە بنیاتی پێکهاتەی هەردوو نیوە دێڕەکەدا دیارە، دەبێتە (تەناسووبی دەستووری)، کە تیایدا وشەی

---

(42) دیوانی نالیو فەرهەنگی نالی : ١١٧، ١١٣، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ١١٤.

(43) زیباشناسی سخن پارسی: ٤٢.

هاوسەنگو هاوکێش لە هەردوو نیوە دێڕەکەدا لە بەرامبەر یەکتر دەوەستن.[44] لە نموونەیەکی تری هەمان دەقدا هاتووە:

خەزینەی روومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بێتو خودا بیدا، عەجەب گەنجو تەلاییکە

لێرەدا هاوسەرواییی تەنیا لەنێوان دوو بەشەکەی نیوە دێڕی یەکەمدا بەدی دەکرێت. لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی)دا هاتووە:

- لە زێرو زیوو نەغدینە/ لە گەنجو ماڵی زێرینە
ئەوەی لەو شارەدا مابێ فەقەت ئیسمی مهابادە

- لەبەر حوزنو تەئەسوف ئەم قەسیدەم بۆ تەواو نابێ
تەبیعەت گەرچی سەرشارە/ قەریحەش گەرچی ئوستادە

- نەمن تەنها پەرێشانم هەموو کەس ماتو غەمگینە
ئەوی مەسرورو دڵشادە/ فەقەت حەسسادو گەوادە

لەنیوە دێڕێکی هەر یەکێك لەم دێڕانەدا، شاعیر پەنای بۆ سەجع بردووە، بەڵام نەگەیشتۆتە پلەی کەرتکردنی تەواو کە بە (تەرصیع - گەوهەر نیشانی) دەناسرێت،[45] وەك ئەم نموونەیەی کە لە هەمان قەسیدەدا هاتووە:

/وەکو فەیئو غەنیمەت/ بۆ مەتاعی موفتو بێ قیمەت/
دەیان هێنا بەبێ زەحمەت/ بە بارو کۆڵو عەرادە

بە گشتی ئەم هونەرە، سەجع یاخود سەروای ناوەوە، لە بەرهەمی شیعری کۆکەییدا کەم وەبەرچاو دەکەوێت لەو چەند نموونەیەش کە خرایە ڕوو شاعیر زۆر سەرکەوتوو نەبووە. کۆکەیی لە هەموو بەرهەمی شیعریی خۆیدا کە لە درێژیو کورتیدا جیاوازنو لەنێوان قەسیدەی پەنجا بەیتیو پارچەی چوار دێڕی دان، پەیڕەوی لە یەکێتی قافیە کردووەو لێی لانەداوە.

سەروا لە بەرهەمی سەیفی قازیدا:

نەخشەو ئاماری سەروا لای سەیفی قازی دوو جۆرە، یەکەمیان ئەو تێکستانەی لە قاڵبی قەسیدەو غەزەل دان لەسەر بنەمای یەکێتی سەروا دامەزراون، بەگوێرەی دەنگی کۆتایی دێر تەنها یەك پارچەی لەسەر هەر یەکێك لە دەنگەکانی (ر، ز، ش، و،

---

(44) درباره ادبیات ونقد ادبی: ۳۹۱.

(45) زیباشناسی سخن پارسی: ٤٤

ق، د، ێ)دا هۆنیوەتەوە، بۆ دەنگەکانی (م، ت، ی) دوو پارچەو بۆ (ێ) سێ پارچەو لەسەر دەنگی (ە ـ ه) چوار پارچەی هەیە. دەستپێکی دیوانی شاعیر قەسیدەیەکی ٣٩ بەیتییە لە ستایشی خواو پێغەمبەردا، لەسەر دەنگە سەروای درێژی (ێ) دامەزراوە، ئەم دەنگە هەر خۆی لە خۆیدا، ئاهەنگێکی کشاوی لە دوعاو نزاو پارانەوە، بە دێڕەکان بەخشیوە:

بۆ تۆیە، هەر بۆ تۆیە، دەتوانم بکەم سەنا

ڕۆژو شەوێ تۆ دێنیو دەبەی مەغریبو عیشا

گەورەو گرانو بێ کەسو بێ جێو بێ مەکان

بۆ بێ کەسان کەسی، بۆ بێ جێیەکان پەنا

تەنهاو بەر قەراری، هەر بویو هەر دەبی

بێ ئارەزوو نیازی بێ باو بێ برا

شاعیر پارچەیەکی دیکەی هەیە کە (٩) دێڕەو پەنای وەبەر هونەری (تەصریع) بردووە، کە تیادا هەموو نیوە دێڕە هاوتاکان لە (صەدرو عەجز)ی غەزەلەکەدا لەسەریەك سەروا هۆنراونەتەوە:(46)

هەتا عەیشو تەرەب بێ ڕۆژی نەورۆز

هەتا گوڵ بن لە باغدا مەجلیس ئەفرۆز

هەتاکو زوڵفی مەحبووبان بێ ئالۆز

هەتا مۆژگانی چاو جوانان بێ دڵ دۆز

هەتاکو خاڵی سەر کوڵمی جگەر سۆز

هەتا ئەو ڕەستەگان بن عیشوە ئامۆز

لەسەروا بەندییەکی لەم شێوەی سەرەوە، بنیاتی ئاوازی سەروا لەسەر هەردوو ئاستی ئاسۆیی و ستوونی یەکانگیر دەبێو دەفرێکیش بۆ یەکێتی بابەت پێك دەهێنێ کە لەگەڵ ئاهەنگی تێکستەکەدا تێکەڵاو دەبن.

لە دێری یەکەمی تێکستی (شەتی ئەشکم)دا هاتووە:

دەبا / ساتێکی / ساکیت / بێ / لەنالین/ قەڵبی/ خوێن/ بارم

دەبا / تاوێکی/ فاریغ / بێ / لە گریان/ چاوی/ خەم/ بارم

---

(46) بنية الايقاع في الخطاب الشعري: ١١٨

بــه روونــی مەســەلەی هاوتــەریبی (تــوازی) لــه وشــەو رســتەکانی ئــەم دێــڕەدا بەدیاردەکەوێت، بەو مەعنایەی هەر یەکێك له وشەکانی نیوه دێڕی دووەم، له رووی جۆرو رەگەزەوە له بەرامبەرەکەیان دەچن لەنیوه دێری یەکەمدا، له پێشدا ئەمـەمان ناونا (تەناسوبی دەستووری) :

دەبا	ساتێکی	ساکیت بێ	له	نالّین	قەلّبی	خوێن بارم
دەبا	تاوێکی	فــاریغ بێ	له	گریان	چاوی	خەم بــارم
ئامرازی خۆزی	ئاوەلّکار	کاری لێکدراو	ئامراز	چاوگ	ناو	ئاوەلّناوی لێکدراو

له قەسیدەیەکدا که بۆ ناودارێکی موکریانی نووسیوه شاعیر دەلّێ:

کەسێك بەختی ســەعیدی بێ دەبێ حــازر لـه دیوانت

مەلازو مەنزلی تۆیه نەسیبی وی لەسەر خوانت

که قووتی رووحه میهری تۆ لەسەر سەفحەی مەحەببەتدا

هەمیشه حازری وەختە حەسەن بێو بێتە میوانت

میسالی چینی زولــفی دلّبەرە تــا چین پــلاوی تــۆ

لەدوی هەر دانەیێکی دلّ، هەزاران دێتە پێشخانت

شاعیر لـەم تێکستەدا کە (٢٠) دێـرە، سـەرواکەی لەسـەر دەنگـی (ت) جێنـاوی کەسـی دووەمی تاك دامەزراندوە، ئەم دەنگە بەشێکی ئەسلّیی نییە لە وشەکانی کـە سـەروای هۆنراوەکە پێك دەهێنن[47] لەبەرئەوە وەکو پاش سەروا حسابی بۆ دەکرێت.

شـاعیر لـه هـەردوو تێکسـتی (نامەیـەك لـه یـاری خۆشەویـستەوە)و (شـەوی یەلـدا) پەیرەوی لە هونەری پاش سەروا کردووەو ئاوازی دێرەکانی پێ رازاندۆتەوە:

(١) قاســید کــه لــه دەرهــاتو بــه تــەبلیغی وەفــا کــرد

حــوجرەی منــی حەســرەت دیْهــی ســەت چیــنو خــەتاکرد

پــێم گــوت لــه خوتــەن دێیــەوە یــا خوتتــەیی تاتــار

یــا ئــەهلی بەهەشــتی کــه دلّــت پــڕ لــه ســەفاکرد

(47) فنون الشعر الفارسی: ٣٤٢.

(٢) له عالەم فاش‌و مەشهووره کە من مەستی مەیی عیشقم
بە حوققەی دەم بە جامی دیدە مەمکی تونگی مینا بێ

لە حوجرەی عیشقدا ئەمشەو موتالام حاشیەی زولفە
بەلالەی شەمعی گولگوونی بەدوو شەمعی هەلایسابێ

کاتێك شاعیر پەنا دەباتە بەر پاش سەروا، وشەی سەروا لە سیاقی دێردا دەبێت بە دووان، (خەتاکرد ـ سەفا کرد)، (مینا بێ ـ هەلایسابێ)، بۆیە بەهاو زەمەنی مۆسیقای دێرە شیعرەکەش دەبێتە دوو چەندان. جۆری دووەمی سیستمی سەروا لە بەرهەمی سەیف لەو تێکست‌و قەسیدانە بەدی دەکرێت کە بە گوێرەی رێوشوێنی سیستمی کێشی بڕگەیی هۆنراونەتەوە، ئەم تێکستانە ژمارەیان (٦) دانەیە، لە دوانیاندا لەگەل ئەوەشدا کە لەسەر سیستمی کێشی بڕگەیی دامەزراون، کەچی لەولاوە شاعیر پەیڕەوی لە یەکێتی قافیە کردووە، دیارە وشە سەرواکانیش لەهەمان زمانی شیعریی پەتی‌و سادەی ئەو تێکستانە هەڵبژێردراون، کە وشەی ئاوەزەدارو چێژ بەخشن:

یار کە دێتە سەر گوڵ‌و ئەستێرە
سەیری ئەو دەکەن مانگ‌و ئەستێرە
ڕووناکی ڕووی بوو یان ڕوونی ئاسمان
کەدێ بۆ کێوی دەبا گا گێرە
دەگەڵ یار لە بن سێبەری پالان
چەند خۆشە دۆی سارد دەگەل کولێرە

شاعیر لەم تێکستەدا (٤٧) دانە وشە سەروای هاوئاهەنگی لە کۆتایی (٤٧) دێڕی هۆنراوەکەدا بەدوای یەکتریدا ڕیزکردوون. چوار تێکستەکەی تر شاعیر لەسەر سیستمی جووت سەروا (مەسنەوی) دایمەزراندوون‌و لە وێنەی نامەی شیعری دان، شاعیر لە سۆزی دیدارو خۆشەویستی دۆستێکی خۆیدا دایناون:

(١) عەزیز ئارەزووت، زۆری بۆ هێنام
فرمێسکم سوور بوو، زەردی ڕووی لێ نام
دیسان بە ئاوری دووریت کەوتمە گیر
دنیام لێ سارد بوو، بوو بە زمهەریر

دنیـــا وا پـــڕ بـــوو لـــه بـــەفرو ســـیخوار
فرمێـــسکی ســـوورم، بـــه ســـپی هاتنـــه خـــوار

(۲) راســـتت پـــێ بڵـــێم عـــەزیز براکـــەم
نـــاژیم نـــامێنم بـــێ تـــۆ هەڵناکـــەم
شـــەوانم شـــینو گریـــەو ڕۆڕۆیـــه
ژیربـــوونی رۆژێـــم بـــه بۆنـــەی تۆیـــه
هەناســـەی ســـاردم فرمێـــسکی گـــەرمم
بـــه ســـتوویه لەســـەر رووی زەردی نـــەرمم

(۳) ئەگـــەر دەپرســـی وەزعـــی زەمانـــه
میللـــەت پەرێـــشان ئـــەمان ئەمانـــه
کـــاری کـــوردان هـــەر خۆزگـــه بـــه پـــاره
هـــەر کـــەس بـــه دەردێـــك چـــو گرفتـــاره
جـــەمعێك بـــه بیـــانووی تەجدیـــدی نـــەزەر
ســـەرگەردان کـــران لـــه قـــاپیەو لـــەدەر

سەبارەت بە کێشی ئەم تێکستانە کە (۱۰) بڕگەیین لەهەر نیوە دێڕێکداو، لەم جۆرەدا وەستان لە ناوەڕاستی نیوە دێڕەکانـدا دەبێت: (۵ ـــــــ ۵) (۵ ـــــــ ۵)، ئەنجا ئەم پێڕەوە دەبێتـە مایەی پێکهاتنی دیاردەیـەکی ریتمی بـۆ هـەر یـەکێك لـە دێڕەکـانی سـەرباری ئاهـەنگی سـەرواکان، لەمـەوە پارچـەی نیـوە دێڕەکـان لـە ریزبەندییەکی تازەدا رێك دەکەونەوە:

عەزیز ئارەزووت — زۆری بۆ هێنام
فرمێسکم سوور بوو — زەردی رووی لێ نام

★ ★ ★

دیسان بە ئاوری — دووریت کەوتمە گیر
دنیام لێ سارد بوو — بوو بو زمهەریر

★ ★ ★

دنیا وا پڕ بوو — لە بەفرو سیخوار
فرمێسکی سوورم — بە سپی هاتنە خوار

لەمەوە ئاوازێکی سوارو خێرا بۆ هۆنراوەکە دەخولقێ‌و لە ئاهەنگی شیعری میللی‌و گۆرانی فۆلکلۆری نزیک دەکەوێتەوە.

سەروا لە شیعری مستەفا شەوقی:

لێرەدا هەوڵ دەدەین لە چەند روویێکەوە لەسەرواو وشە سەروا لە بەرهەمی شیعری شەوقیدا بکۆڵینەوە:[48]

١. لە رووی دەنگسازی (کێش‌و ئاوازە)وە:

ـ ئەو تێکستانەی کە وشەی سەرواکانیان هاوکێش‌و هاو ئاوازن، بریتین لە (١. هاواری دایکێ، ٢. تەحەسووری ٣. جەوانی‌و تەرانەیی وەتەن، ٤. وەرەقێک لە دەفتەری خاتیرات، ٥. مەگەر لێم عاجیزی):

(١) لە تەئسیری فسوونی رۆژی تابان عالەمی شۆری
مەگەر تۆ چاوەکانم مێری کوردان هێشتا مەخمووری
لەناز بالینجی خەو ساتێ هەڵێنە سەر تەماشاکە
لەمێر گوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا بە رەنجووری

باقی وشە سەرواکانی تێکستەکە بەم جۆرەیە (سەمتووری، مەهجووری، بەرمووری، سەربووری، خاپووری، پڕ زووری....تاد).

(٢) بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس‌و حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر رێزی چاوانە
عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
لە قەڵبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی روممانە

وشە سەروەکانی تر: ئەفسانە، زستانە، جانانە، سەیرانە....تاد.

(٣) فیدای چاوت عەزیزم، ئەورۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە
عەجەب کۆرپەی دڵم ناداهەدا، شەوگاری تەنهایی
نەباتی قەندی لێوی تۆی دەوێ، بێچارە بێ زمانە

---

(48) بڕوانە:

ـ سەروا : ١٤٥.

وشه سەرواكانی تریش لەم شێوەیەن، مەرجانە، مێهمانە، بریانە...تاد.

(٤) لـە مـن بـۆ چ زیـزی عـەمرم، چـاوەكانم، مـاهی تابـانم
تـەوێڵت بـۆ چـی گـرژە؟ یـا چ قـەوماوە، چـییە تـاوانم
لـە پێشا پێشی تـابووری مـوژەت هـەر دوو بـرۆت كـە چ بـوو
دەڵـێ بـۆ تیپـی عاشـق زولفـە قـارەتیغی بـوورانم

وشه سەرواكانی تریش ئەمانـەن: دەستانم، وێـرانم، جوانم، گریـانم، گریبـانم. وشـەی سەروا لەم تێكستانەدا بریتییە لە (٣) برگەی درێژی (فا عیـ لون)، كە هاوكێش و هـاو ئاوازن و لە هەموو دێڕەكاندا بەم پێیە دووبارە دەبنەوە. لە تێكستەكانی (حەسبوحال دەگەڵ وەتـەن، جـەوانان، فـەریاد) دوو برگـەی كۆتـایی وشـە سـەرواكان لـە دێڕەكانـدا هاوكێش و هاو ئاوازن كە لە راستیدا هەر ئەوان سەروای پارچەكە پێك دێنن:

(١) خـەملیوە لەسـەر قـەبری جـەوانان گـوڵ و لالـە
یـا سـووریی خوێنـە كـە بلێـی رەنگـەكی ئالـە
ئـەی بـادی سـەبا هەسـتە گوزەركـە بـە وەتەنـدا
پەخـشـان بكـە سـەر ئـەرزی بـۆنی گولالـە

(٢) هەڵسـتاون جـەوانانی وەتـەن دیـسان بـەبێ بـاكی
لـە حەسـرەت دەردی كۆنـە ملكـی بابیـان هاتنـە چالاكی
دەدڵ عـەزم و لەسـەر شـۆڕی جـەوانی هـاتوو دەخـوازن
كـە بـڕژێنن لەسـەر خـاكی وەتـەن خوێنیـان بەسـەر پـاكی

(٣) جـەبین مینـای زیـو، گـەردن هومـا، خـاڵ مـشكی تـا تـاری
شەدەشـل، چـاو بـەكل، روو سـوورە گـوڵ، تـەڕارو عـەییاری
بەلەنجـەو لارەكـەت وا دیـارە نەشـئەی تـۆ لـە كوردانـە
وەئـیلا چـۆن دەبـێتن پێكـەوە زولم و وەفـاداری

لەم سێ تێكستەدا دوو برگەی درێژی كۆتایی وشە سەرواكان بـریتیین لـە (عـی لون) كە لە رووی كێش و ئاوازەوە وەكو یەكن.

٢. لە رووی وشەسازییەوە: لە تێکستی (لە بۆ کوردان) وشە سەرواکان وشەی لێکدراون و بە یارمەتی کاری بێ هێزی هەبوون (بوو) سازکراون، بەمە وشەی سەرواکان لە هەموو دێرەکاندا بووەتە چاوگی لێکدراو:

لە مولکی کوردەکان ئەورۆ تەپو مژ هێندە پەیدابوو

دەڵێی حەشری خەزانە لە رۆژئاوا خۆر ئاوابوو

کەپووری بێکەس و خوشکی هەتیوت چاو بە فرمێسکن

کە ماڵی باب و باپیرت سەراپا چۆڵ و رووخا بوو

پاشماوەی وشە سەرواکانی تریش هەر بەو شێوەیە: سووتا بوو، بەسترابوو، خنکابوو، کوژرابوو،....تاد.

- لە تێکستی (لە بۆ هاواڵی ماتەمدار) وشە سەرواکان وشەی لێکدراون و بە هۆی پاشگرەی (وە) سازبوون و تافی رابردووی تەواویان وەرگرتووە:

بۆ چ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە

لەشکری زولفت کە خاوو کاڵە بۆ چ رووی گرتووە

ئاهی تۆ وەك بای سموم هات و قەڵبی دادرپیم

ئەی فەلەك گریەت کە ئەو جارە بۆ وات کردووە

وشەکانی تریش بەم شێوەیە پێکهاتوون، شوشتووە، پشکوتووە، دەرکەوتووە...تاد.

٣. لە رووی وشەسازی و دەنگسازی پێکەوە: هەر دوو تێکستی (تەحەسوری جەوانی و تەرانەی وەتەن) و (مەگەر لێم عاجزی) وشە سەرواکان لە دوولاوە وەکو یەکن، لەباری رۆنانەوە، وشە سەرواکان لەهەردوو تێکستدا بریتین لە وشەی سادەو لە رووی جۆریشەوە یا (ناوی سادە)ن یاخود (ئاوەڵناوی سادە) و لە رووی کێش و ئاوازیشەوە هەریەکەیان لە (٢) برگەی درێژی (فا عیـ لون) پێکهاتووە، وەکو لە نموونەکانی پێشەوەدا بەدیار دەکەوێت.

ئاوازی ناوەوە (ریتم):

مەبەست لە ئاوازی ناوەوە دەستنیشانکردنی ئەو دیاردە دەنگییانەیە کە لەسەر ئاستی دەنگسازی و وشەسازییدا لە دێری شیعری بەدی دەکرێن و لە تەك ئاستی کێش دا یەکانگیردەبن و جۆرە ئاهەنگ و ئاوازێکی تایبەت و دلگیر بەدێرەکە دەبەخشن.[49]

---

(49) بڕوانە: - کێش و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ٥٨ - ادوار شعر فارسی: ٩٦.

بنیاتی ئاوازو مۆسیقای شیعر لەبنەڕەتدا لە دوو چاوگەوە دەخوڵقێ، کە بریتین لە فرەچەشنیو دووبارەبوونەوە، کە بێت هەر جۆرە رەنگدانەوەیەکی ئەم دوو چەمکە، واتە (تەنوعو تیکرار)، لەسەر ئاستی دەنگ بریتی دەبێ لە (یەکگرتنو رێکەوتنو دووبارە بوونەوەی پیتە دەنگدارو بێدەنگەکان) لەسەر ئاستی دووبارەبوونەوەی وشەش لە جۆرەکانی رەگەزدۆزی دا ئاشکرا دەبێ، ئەم هونەرانە زایەڵەی زەنگو ئاوازێکی شاراوە بەرپادەکەنو بنیاتێکی ئیستاتیکی شاکار بە دەقی شیعری دەبەخشن کە لە رەخنەی تازەدا بە (ئورکستراسیون)ی شیعر ناودەبرێت.[50]

ریتمو ئاوازی ناوەوە پەیوەندی بەزمانەوە هەیەو بەهۆی سیستمی دەنگسازیو زمانەوانی ئەو زمانەوە دەردەبڕدرێ، هەروەها رەگەزێکی میکانیکی رووتیش نییە کە بەدوای یەکدا هاتنی جۆرەکانی دەنگ بیسەپێنێ، بەڵکو جوولەیەکی زیندووە لە تاقی کردنەوەی شیعرییەوە هەڵدەقوڵێو لە ئاستی جوولەی ناوەوەی تەرکیبی شیعردا گەڵاڵە دەبێو لە ئاستی دەنگی دەرەوەدا رەنگ دەداتەوە.[51]

لە زمانی کوردیدا لەسەر ئاستی دەنگسازی، فۆنیمو نافۆنیم، دەنگدارو بێدەنگ، دەنگداری درێژو کورت، بێ دەنگی نەرمو کپو گڕمان هەیە، چۆنیەتی تەبابوونو یەکگرتنو دووبارەبوونەوەی ئەمانە لە ناوخۆیانداو لە چوارچێوەی وشەدا، وشەی (١ : ٢ : ٣)برگەیی، وشەی لێکدراو تەناسوقو تەرکیباتی رێزمانی جیاجیا...تاد ئەمانە هەموویان لە شیعردا دەبن بە دیاردەو خرۆشو ئاوازی ناوەوە سازدەکەن. بۆیە وا پێویست دەکات ئێمە بەدوای ئەم دیاردانە بگەڕێینو لە بەرهەمی شیعریی ماوەی باسەکەماندا بەدیاریان بخەینو تیشك بخەینە سەر رەنگدانەوەی نرخو بەهای ریتمو ئاوازەی ناوەوەی ئەم دیاردانە لە دوو توێی دەقو تێکستەکاندا.

ئاوازی ناوەوە لە بەرهەمی مەلا مارفدا:

یەکەم تێکستی دیوانەکەی شاعیر، پارچەیێکە کە ستایشو پاڕانەوە لە یەزدانی مەزن، لێرەدا چەند دێرێکی دەخەینە روو:

(١) گوڵستانو گوڵو گوڵزارو گوڵشەن

نەیو شمشادو سەروی جوێباری

---

(50) موسیقی شعر: ٣٩٢.

(51) کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٧.

(٢) نەواوو ناڵەوو گریانی قومری
فوغانی بولبولی سەر شاخاری

(٣) زریوەی مەڵ، لەسەر پەل، یا لەسەر گوڵ
چریکەی هودو هودو سەوتی هوزاری

(٤) سەلاّوو حەقحەقی مورغانی یا حەق
کەدەنگیان دێ لەسەر عودی قوماری

هاتنی ناوەکانی (گوڵستان، گوڵ، گوڵزار، گوڵشەن) بەدوای یەکتریدا کە لەسەر ئاستی بێژەو مەعنا بریتین لە کۆمەڵێك موتەشابیهات دەنگی (گ) کە پێش قەرەوڵیانە، نەزمو ئاهەنگێکی تایبەتی بە نیوە دێرەکە بەخشیوە، لە (نەواوو ناڵەوو فوغانی بولبولی) چەند بار (ن، و، ل) دووبارەبوونەتەوە، (نەواو ناڵە) زۆر رێك بەدوای یەکتری دا هاتوون لەنێوان: / نەواوو / ناڵەوو/،/ فوغانی / بولبولی /، هاوتەریبیەکی گونجاو پێکهاتووە.
لە دێری سێیەمدا لەنێوان (مەل، پەل)دا رەگەزدۆزی ناتەواو پێکهاتووە، جگە لەوەش گواستنەوە لە (مەڵو پەل) بۆ (گوڵ) کارێکی گونجاوەو چونکە لە بێژەدا لە یەك نزیك و لە پێکهاتەدا (یەك برگەیی یا یەك مۆرفیمی)ن. لەنیوە دێری دووەمدا دەنگی (ه) لە (هود هودو هوزار) وشەکانی بەیەکەوە گرێدراوە. لە دێری دواییدا (حەق) سێبارە بۆتەوەو درکاندنی دەنگە نەرمەکانی (ی، م، ە، ن) وەکو ناوبەندی نێوان وشەکان و بەیەك گەیشتنەوەیان لە وشەی (قوماری)دا، دێرەکە رەوتێکی سازگارو بە ئاهەنگی وەرگرتووە:

ـــ شاعیر وەرە قوربانی قەریحەو قەڵەمت بم
بینووسە لە بۆ ئاکرەو ئامێدو لورستان

د/ ١٩

هاتنی دەنگی (ق) لەسەرەتای وشەکانی (قوربان، قەریحە، قەڵەم) جۆرێك تەنسوب و هاوئاهەنگی لەنێوان هەر سێ وشەدا پێکهێناوە، هەروەکو دەنگی کشاوی (ئا) لە (ئاکرە، ئامێد، ستان) ئاوازێکی هەڵکشاوی خولقاندووە. لەم قەسیدەیەدا کە بەناوی (راپەڕین بۆ عیلمو سەنعەت)ە، ئەگەر بەوردی سەرنج بدەین رێژەی

دووبارەبوونەوەی هەر دوو دەنگی (س، ش) لە وشەکاندا گەلێ زۆرە، بەڕادەیەك لە کۆی (١٠) دێڕی یەکەمی تێکستەکەدا کە لە نزیکی (١٠٠) وشە پێکهاتووە، ئەم دوو دەنگە لە (٢٥) وشەدا هاتوون، واتە رایێژەی چوار یەکی وشەکان پێك دێنن، ئەم دوو دەنگە لە زمانی کوردیدا لە ریزی دەنگە ئاوازودارەکانن‌و باوەڕێکی وا هەیە کە دووبارە بوونەوەی زۆریان رادەی راستگۆیی دەروونی شاعیر نیشان دەدات.[52]

- مەعاریف عیلمی تەییارەو گەرامافۆن‌و بێ سیمە

ئەوەی تۆپێی دەڵێی عیلم‌و مەعاریف چاوەکەم نەنگە

لەم دێڕەدا (عیلم‌و مەعاریف) بە ئاوەژوویی لەنیوە دێڕی دووەمدا دووبارەبۆتەوە، ئەمە لە پێناوی جەخت کردنە لەسەر واتا.

- هەتاکەی کونجی تەنهایی وەرە زاهید تماشاکە

کە خەیمەی شای شەکەر لێوان چ قەسرو بارەگاییکە

ئەگەر سەرنجێ لەباری‌و گونجاوی (شای شەکەر لێوان) بدەین هەست بە ئاوازێکی دەروونی پڕ لە تام‌و چێژدەکەین، لێرەدا رۆڵی کارامەیی شاعیر لە هەڵبژاردنی وەسف‌و وشەی گونجاو بەدیاردەکەوێت.

- کە حوسنی یارو ئەغیارم لە میزانی خەیاڵم دا

بە دڵ دیتم هەموو لاییکە ئەو تەنیا لە لاییکە

لە پێکهاتەی (بە دڵ دیتم) ئاوازێکی مەعنەوی بە جۆش هەیە.[*] لەنێوان هەردوو وشەی (لاییکە)دا رەگەزدۆزی تەواو بەدی دەکرێت.

- بەڵێ ئیسمی عەبابوو، سورەتەن ئەمما لە مەعنادا

وەکو خێری خودا وابوو، عەسایی دەستی موسا بوو

---

(52) تحليل النص الادبي: ٥١

[*] دکتۆر شەفیعی کەدکونی لە گۆشە نیگایەکی فەلسەفە ئامێزەوە پێ لەسەر ئەو جۆرە ئاوازەی شیعر (ئاوازی مەعنەوی) دادەگرێ‌و رای وایە هونەرەکانی واتاناسی لە رەوانبێژیدا دەچنە ژێر باڵی ئەم جۆرە ئاوازەوە. بڕوانە:

- موسیقی شعر: ٣٩٢.

بەدوای یەکداهاتنی (بوو) لە نیوە دێڕەکاندا کە دەنگێکی کشاوی خشۆکەو جۆرێکی لە سەروای ناوەوە بۆ دێرەکە پێکهێناوەو ریتمو ئاهەنگێکی خولقاندووە کە لە کۆتایی دێرەکەدا تەواو هەست بە چێژەکەی دەکرێت.

- لە هەوری ماتەمی ئەربابی فوقدانی کەرەم دیتم
بە بەفری غەم، هەموو گیانی بە وێنەی یەدی بەیزا بوو
تەماحم بوو بنووسم بۆ جەبون ئاغا، سەقیل باشی
ئەگەر چی قەیسەرو دارا نەبوو، قاروونو دارابوو

دیوان: ۳۰

لە کۆکردنەوەو رێکەوتنی (ماتەم، کەرەم، بە بەفری غەم) ئاوازێکی ئینسیابی هەست پێ دەکرێت، لە دووبارە کردنەوەی (دارا) لەنیوە دێری دووەمدا رەگەزدۆزی تەواو دروست بووە.

- لە ترسی مەنزلی قووەی بەرەق‌و رەعدی ئایەتی (ی‌تَوا)
مەقامو مەنزلی مەعلوومی عیلمی حەق تەعالا بوو

لە خۆفی لەشکری سوڵتانی مەنسووری (فلا تنهَر)
گەهێ تەحتە سەرا بوو مەسکەنی، جارێ سورەییا بوو
بنووسە بۆ جەنابی موهتەدی (یا ایها الهادی)
عروسی فیکری بیکرم سەردەمێکی شۆخ‌و رەعنا بوو

دیوان: ۳۱

لە کۆکردنەوەی (قووەی بەرق‌و رەعد)، هێزی بروسکەمان لە لا بەرجەستە دەبێت، لە ریزبوونی دەنگەکانی (م، ن، ل، ع، ی، ا) ئاوازێکی ئیستیمراری هەیە. لە کۆکردنەوەی (سەرابوو، سورەییا بوو) (موهتەدی، هادی) جۆرێك لە جیناس‌و هەروا (ئیماله – لارکردنەوە)ش هەیە، لەنێوان (فیکرو بیکر) جیناسی ناتەواو هەیە.

- یەك سەعات‌و یەك دەقیقە دەس لە من هەڵناگرێ
روو لە هەر لایێ دەکەم هەر قاوە قاوم لێ دەکا
گەرچی دنیا بۆ مەلا عەینەن بووەتە بەیتول خەلا
زاڵمە داوای گوڵ‌و عەترو گوڵاو وم لێ دەکا
هەرچی فیکری لێ‌دەکەم رێگەی خەلاسیم بۆ نییە
بەم چلەی زستانە داوای تاوو ساوم لێ دەکا

روو لــــه بــــازاڕیش دەکـــەم، ئـــەمجارە ئـــەربابی تەلـــەب
هـــەر کەســــێ تووشـــم دەبـــێ داوای دراوم لـــێ دەکـــا

دیوان: ٣٤.

لە (یەك سەعاتو یەك دەقیقە) (قاوەقاو) دووبارە کردنـەوە هەیە، لـە کۆکردنـەوەی (دنیا، مەلا، خەلا) دەنگی هەلْکشاوی (ێ)ی کۆتایی وشـەکان هاوسـەرواییەکی پـەنهانی خولْقانـدووە، لـەنێوان (گـولْو گـولاْو)دا پەیوەنـدی ئیشتیقاق هەیـە، لـەنێوان (تـاو، ساو)دا جیناسی ناتەواو هەیە، لە دوو کەرتی یەکەمی هەردوو نیوە دێردا ئاوازێکی هاوتەریبی هەیە، جۆرێك لە هاوسەنگی لە نێوانیاندا بەدی دەکرێت:

/ روو / لە / بازاڕیش / دەکەم/
/ هەر/ کەسێ / تووشم / دەبێ/

لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی) ئەم دیاردانە بەدی دەکرێت:

بەهـــەر کوچـــەو محەللێکـــدا دەڕۆم هـــەر شـــینو گریانـــە
کـە گـوێ دەگـرم هـەموو هـەر شێوەنو هـەیهاوو هـەی دادە
موغـازەو قەیـسەریو دوکـانو حـوجرەی وا موجەلـەل بـوو
وەکـو قەسـرێ کـە بـۆ قەیـسەر کرابـێ سـازو ئامـادە
فتـــوورەی پـــڕ فتـــووری رووسو ژاپـــۆنو بـــەریتانی
مـــەتاعی هینـــدیو مـــالْی فـــەرەنگو چـــینو کانـــادا
لـــە هـــەوری قـــودرەتی بـــاری قـــەریبی نیـــو ســـەعات بـــاری
چ بارانێـــك نـــەبارانێ کـــە مـــەعهودو موعتـــادە
خوداوەنـــدا چـــە تۆفانێکـــە وا بـــێ عاتیفـــەو روحمـــە
خـــوداوەنـــدا چ ســـێلاوێکە ئـــەم ســـێلاوە بـــێ دادە

لـە هێنانـەوەی ئـەم هـەموو دەنگـەی (ه) لـە (هـەموو، هـەر شیوەنو، هـەیهاوو، هـەی دادە)دا ریتمێکـی بـە تـەرتیب پێکهـاتووە. لـە کۆکردنـەوەی (قەیـسەری، قەسـرێ، قەیسەر) گونجانو هاو نـەژادی دەنگی هەیـە. لـەنێوان (فتـوورە، فتـوور) رەگـەزدۆزی ناتـەواوو لـە نێـوان (بـاری، بـاری)دا رەگـەزدۆزی تـەواو هەیـە، لـە تیکـرارو پرسـیارو وەلاْمی (چ بارانێك نەبارانێ) پەیژەیەکی ئاوازی لە بلْندەوە بۆ نەوی دروست بووە.

ـ عێلات کە رووی رەشە، لە شەرەف پاکی بێ بەشە
ئەمما بڵێن بە خانو خەوانینو میرو قوڵ

تاکەی وەتاغی بەرزو ژنی تەرزو تەرکی فەرز
لێتان حەرام بێ سوحبەتی خاتوونی نەرمو نوڵ

مەیرێسە بەسیە شاعیری چەپرەك بڵێ بڵێ
رەبیی وڵاتی کوردی ببینین بە چۆڵو هۆڵ

دیوان: ٢٧، ٢٨

لەنیوە دێڕی یەکەمدا سەروای ناوەوەی نێوان دوو کەرتەکە، جۆرێك لە هاوسەنگیو هاوئاهەنگی پێکهێناوە، لەنێوان (خانو خەوانین)دا پەیوەندی ئشتیقاق هەیە، لە کۆکردنەوەی (بەرز، تەرز، فەرز) رەگەزدۆزی ناتەواو پێکهاتووە. لە دووبارەکردنەوەی (بڵێ بڵێ) تەئکید هەیە، پەیوەندی (چۆڵ، هۆڵ) جیناسی ناتەواوە. شاعیر لە (گریانی هەوری تەبعو پێکەنینی گوڵ)دا دەڵێ:

باز ئەوا شابازی فیکرم مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ زۆری نیە، نازی هەیە

مودەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە
لەم گوڵو گوڵزارە یەك دنیا گلەو ڕازی هەیە

یادی لوتفی تۆ سەبەب بوو کەوتە سەر نەشئەو دەماغ
قەهقەهەی کەپکی بەهاری چەهچەهەی بازی هەیە

لە دێڕی یەکەمدا پەیوەندی لەنێوان (باز، باز)دا جیناسی تەواوە لەگەڵ (ناز)دا جیناسی ناتەواون، هاتنی (پەرواز) لەگەڵ ئەمانەدا هاوئاهەنگیەکی گونجاوی دروست کردووە. پەیوەندی (گوڵ، گوڵزار) هاونەژادیو پەیوەندی نێوان (بەشو گشت)ە. بەراوردی نێوان (گوڵ زار)و (گلەوراز) هەڵگەڕانەوەی لەفزی، یا رەگەزدۆزییەکی هەڵگەڕاوە نیشان دەدات. لەنێوان (قەهقەهە)و (چەهچەهە)دا یەکێتی سروشتی پێکهاتن هەیەو هەردوو لاشیان لە دەنگە سروشتییەکانی باڵندەوە سازکراون.

شاعیر لەم تێکستەدا لەگەڵ دەنگی (ز)دا حەشرێکی خوڵقاندووە. جگە لەوەی وشە سەرواکان (ز)دارن، لەهەر نیوە دێڕو دێڕێکدا لانی کەم یەك یا دوو وشەی تری خاوەنی ئەم دەنگەی هێناوەتەوە، بەمە زنجیرەیەکی لە وشەو بێژەی (ز)دار هۆنیوەتەوە هەر لەسەرەتاوە تا بە کۆتایی هەڵبەستەکە رادەگات بەردەوام دەبێت.

— ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن
مەزهەری فەرمایشی جەدول حەسەن

سەیری سێ پاتەکردنەوەی (حەسەن)و گونجانی لەگەڵ (ساحەبی) چ سۆزو ئاوازێکی داهێناوە.

- لەوێ رۆژێ کە تۆ رۆیی لە شاری‌و هیجرەتت فەرموو
وشك بوو نەهری شیعرو بەحری فیکرو نیکتەپەردازی

لەنێوان (نەهری شیعرو — بەحری فیکر)دا تەناسوبێکی رێك هەیە.

کە تێفکریم سەنەی تەئریخی عومری
موعاسیر بوو لەگەل تالوت‌و جالوت

لەنێوان (تالوت‌و جالوت)دا جیناسی ناتەواو هەیە.

- گەرچی دەوڵەمەندو ساحێب پووڵ‌و پارەو سەروەتی
مالیکی گامێش‌و مێش‌و گوێ درێژو گوێ لەقی

شاعیر لە کۆکردنەوەی (گامێش‌و مێش) هەروەها (گامێش‌و گوێ درێژو گوێ لەق) ئاوازێکی لەباری داهێناوە.

- دەماغ‌و مەغزو تەبعم مەست‌و مەخموورو موعەتتەر بوو
وەکو بولبول بە گوڵ، حافز بە مەحبووبانی شیرازی

لەهەموو وشەکانی نیوە دێڕی یەکەمدا (م)ێك بەشداری دەکات لە بنیاتی وشەکەدا کە سیانی یەکەمیان ناون‌و بەدوای یەکتریدا ریزکراون، ئەو سێیەکەی دواتریش ئاوەڵناون.

— عەینەکی عەینم عەزیزم من بە تۆ تەقدیم دەکەم
مەخزەن‌و میفتاحی قەڵبی خۆم بە تۆ تەسلیم دەکەم

هاتنی سێ (ع) لە سێ وشەی دوای یەکی نیوە دێڕی یەکەمدا رستە ئاوازێکی دروست کردووە، لە کەرتی دووەمی هەردوو نیوە دێڕدا، هاوتەریبیو هاوتەرکیبی رێزمانی هەیە:

/ من / بە تۆ / تەقدیم / دەکەم/

/ خۆم بە تۆ/ تەسلیم / دەکەم /

ئەم لایەنانەی لە بەرهەمی شاعیردا خرانە روو مشتێکە لە نموونەی خەروارێك، بێ گومان پشکنینو سەرنجدانی ووردو بەحەوسەلە زۆر دیاردەی تری دەنگیو وشەییمان لەو بەرهەمانەی بۆ روون دەکاتەوە، بە تایبەت لە مەیدانی دووبارە بوونەوەی پیتە دەنگدارو بێ دەنگەکانو رۆلگێڕانیان لەبەرپاکردنی ئاوازەی وشەکان.

بۆ مەسەلەی وشەی ئاوێتەو تەرکیباتی تازەو زاراوەسازی تازەو داهێنراو کە رۆلێکی گرنگ لە خولقاندنی بنیاتی ئاوازی ناوەوە دەگێڕن، ئێمە لەکاتی توێژینەوەمان لە مەسەلەی زمانو شێواز لە سەرەتای باسەکەماندا، بە ئەندازەی پێویست روونمان کردۆتەوەو تیشکمان خستۆتە سەر ئەولایەنە لە بەرهەمی هەر یەکێك لە شاعیرانمان، بۆیە دووبارەکردنەوەی لێرەدا بە شتێکی پێویست نەزاندرا.

ئاوازی ناوەوە لە بەرهەمی سەیفی قازیدا :

دووبارەبوونەوە یاخود (تیکرار) بەتایبەت لە شیعرو هۆنراوەدا یەکێکە لەو بنچینانەی کە بنیاتی مۆسیقای ناوەوە پێك دەهێنێ، تیکرار خۆی دوو شێوەی هەیە: یەکەمیان تیکراری مەعنەوییە، کە دەبێتە مایەی رۆشنیو جەختکردنی ئاخاوتن، ئەمەیان دەچێتە خانەی واتاناسییەوە، دووەمیان تیکراری لەفزی (بێژەیی)یە، کە هەم جەختکردن دەنوێنێو هەم خرۆشو ئاهەنگێك پێك دێنێ کە دەبێتە هەوێنی رازانەوەو جوانکاری شیعر.[53] ئەمەشیان بریتییە لە دووبارەبوونەوەی دەنگ یا دووبارەبوونەوەی وشە، بەلام هەموو دووبارە بوونەوەیەکیش نا، بەلکو لە هەندێ حالەتدا دەبێتە مایەی لەکەدارکردنی شیعرو ئاخاوتن. لەمەوە چاوێك بە بەرهەمی شیعری سەیفدا دەگێڕینو پەردە لەسەر رووی چەند لایەنێکی ئەم هونەرە لادەبەین.

لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردی دا بۆتە داب کە بە شیعرێکی ئاینی دەست پێ بکات، بەو شێوەیە دیوانی سەیفی قازی بە قەسیدەیەك لە (ستایشی خواو پێغەمبەر) دەست پێدەکات. شاعیر روودەکاتە قاپی خوداو دەپاڕێتەوە، لەم پاڕانەوەیدا ئەوەی

---

(53) درباره ادبيات ونقد ادبی: ٥٦٥.

سەرنج رادەکێشیٚ زۆری دووپاتکردنەوەی (تۆ، ئەتۆ، بە تۆیە...)ی جێناوی سەربەخۆی کەسی دووەمی (موخاتەب)ە، بە هاورێتی جێناوی لکاوی (ی) کە وەکو زەروورەتو دەنگدانەوەیەکە بۆ هی یەکەم:

بۆ تۆیە، هەر بۆ تۆیە، دەتوانم بکەم سەنا
رۆژو شەویٚ تۆ دێنیو دەبەی مەغریبو عیشا
هەر چاویان لە تۆیە، هەر ئومێدیان بە تۆیە
هەرچی غەنی فەقیرە لەهەر لا گەداو شا
ماسی لە شەوقی تۆیە لەبەحران دەکەن شەنا
تەیران لە عیشقی تۆ لە سەمادا دەکەن سەما

دووبارەکردنەوەی ئەم جێناوە کەسییانە جۆرە جیناسو هاوئاهەنگییەکی گونجاوی لەگەڵ چەمکی (تۆی باڵاو تاکو تەنیای پەروەردگار)دا پێکهیناوە. شاعیر لە سیاقی (٣٩) دێڕدا هەر لە وەسفو ستایشی ئەو (تۆ)یەیە، ئەنجا لەگەڵ وشەی دیکەدا ئاوێتە دەبیٚ ئاوازەی ناوەوەی رستەو گوزارەکان قووڵتر دەکات.

گەورەو گرانو بیٚ کەسو بیٚ جیٚ بیٚ مەکان
بۆ بیٚ کەسان کەسی بۆ بیٚ جێیەکان پەنا

چەند بارەبوونەوەی (بیٚ) لە پێش وشەکاندا، هەروەها پاتەبوونەوەی (کەسی، کەسان، کەس) جیناسو گەردانکردنی تیایە.

تەنهاو بەرقەراری هەر بوویو هەر دەبی
بیٚ ئارەزوو نیازی، بیٚ بابو بیٚ برا

لە باری دەنگەوە (ب)ەکان ئاوازێکی سازکردووە، وەکو چۆن، هەر + کاری هەبوون، بیٚ + باب، بیٚ + برا، بیٚ بەش نین لە بنیاتێکی مۆسیقایی کە لە سیاقی رستەکاندا بەرپابوون.

هەرچی پەری گوڵانە، لە بۆ زیکری تۆ زمان
هەرچی گەڵای بەدارەوە دەستن لە بۆ دوعا

بێجگە لە جوانی بایسو وێنە هونەرییەکەی لەم دێڕەدایە، لەنێوان (گوڵو گەڵا)دا تەناسوبێکی جوان هەیە.

/ موحتاجی / روحمی/ تۆیه/، نەبی بێ، ئەگەر وەلی
حەیرانی / وەسفی/ تۆیه /، ئەگەر شێخ ئەگەر ت مەلا
/ ماسی / لەشەفقی / تۆ یه /، له بەحران دەکەن شەنا
/ تەیران/ لە عیشقی/ تۆ /، لەسەمادا دەکەن سەما

لەکەرتی یەکەمی هەردوو نیوە دێڕی هەر یەکێك لە دێڕەکان، هاوتەریبی هەیە، هەروەکو لەباری پێکهاتەی ڕێزمانیشدا یەکن.

تۆ زیاتری لەهەرچی خەیاڵاتی لێ دەکەی
نەوەك کەسی، نەکەس وەك تۆیە، نە کەس وەها

له (وەك)، (کەس) دا دووبارە بوونەوە (تیکرار) هەیە.

بەخسوس شەفیعی ئێمەیه، ئەو خۆشەویستەکەت
شابازی دەشتی مەروە، شەهی شارەکەی سەفا

هاتنی دوو دەنگی خشۆکی (ش)و (س) لە وشەکانی دوو نیوە دێڕەکەدا هاوئاهەنگییەکی ناوەتەوە.

هاتو چوو، بیستی، زوو گەڕایەوە
ئالقەی دەرهەر دەلەرزی چرای ماڵێ هەرگرا

لەم دێڕەدا ئاهەنگساز سیستمی پاتەبوونەوەی وشەکانە لەسەر ئاستی بڕگەو مۆرفیم له نیوە دێڕی یەکەمدا:

هاتو چوو ، بیستی، کوتی، زوو، گەڕایەوە
٣ + ١ + ٢ + ٢ + ١ + ٢

یانی نەملك‌و ماڵه له بۆ مه، نه حاڵو باڵ
بێ جاهو بێ جەلال‌و بێ حاڵو بێ سەلا

لەکۆکردنەوەی (ماڵ، حاڵ، باڵ) ڕەگەزدۆزی ناتەواو هەیە، (بێ جاهو بێ جەلال‌و بێ حاڵ)، تەرکیباتی هاوئاهەنگن.

نه مەدرەسە، نەعیلم، نه دەرس‌و ، نه سەنعەتێك
زوله لەگەڵ مە، هەر کە بەچاوێك نەکەن نیگا

پاتەکردنەوەی ئامرازی نەرێی (نە) لە بەرایی وشەکان ریتمێکی سەنجراکێشی پێداون، له گرێی (زوڵمه لەگەڵ مه) ئاهەنگێك سازبووه.

دامەزراندنی هەموو سەرواکان لەم قەسیدەیەدا لەسەر دەنگی کشاوی (ێ)دا، تەرجیعێکی بۆ دێڕەکان سازکردووە، کە لەگەڵ ئاوازی پاڕانەوەو (دوعا)و (نزا)دا ڕێك دێتەوە.

★ ★ ★ ★ ★ ★

- پێم کوت، لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یا ئەهلی بەهەشتی کە دڵت پڕ لە سەفا کرد

ئاهەنگی (ت) باڵی بەسەر نیوە دێڕی یەکەمدا کێشاوە بە هاتنەوەی لە چەند وشەیەکدا بەخەستی.

/ ئەستاری/ وەکو/ زولفی/ عەروسانە/ موسەلسەل/

/ ئەلفازی/ هەموو/ گەوهەرە/ چەن جوانی/ ئەداکرد/

هاتنی چەند جارەی (س) لەنیوەی یەکەمداو هاوتەریبی نیوە دێڕەکان، ریتمو ئاهەنگێکی هاوسەنگی داهێناوە.

ئەم دەستە گوڵە بەستەیی ئەم دەستو بەنانەن
بۆیە وەکو بولبول حەسەنی نەغمە سەراکرد

لەنێوان (دەستە)و (بەستە)دا جیناسی ناتەواوو لەنێوان (دەستەو دەست)دا جیناسی مەزید هەیە.

- دەرژێنێ بە یەك غەمزە نیگات خوێنی سپایەك
دەشکێنی بە رووی تۆ بەشکەن، تاقی خەوەرنەق

لەنێوان (دەشکێنێ)و (شکەن)دا پەیوەندی گەردانەیی‌و لە هاتنی (ق) لە دوو وشەی دواییدا زەق بوونەوەی ئاواز هەیە.

- ڕێی وانە کەهکەشان‌و ڕێی ئێمە بەردەڵان
جێی وانە تەخت‌و بەخت‌و جێی ئێمە بەردو چێو

لەهێنانەوەی دووبارەی (ڕێی) لەنیوە دێڕی یەکەم‌و دووجار (جێی) لە نیوەی دووەم هاوسەنگی هەیە، کەهکەشان‌و بەردەڵان هاوکێش‌و هاوسەرواو هاوئاوازن. لە (تەخت‌و بەخت) ڕەگەزدۆزی هەیە.

لا هەڵداڕاوو، جەرگ بڕاوو، فرێ دراو
بێ شوێن‌و بێ نیشان‌و پەرێشانین‌و پەشێو

(ڕ) بنیاتی ئاهەنگێکی دەروونی لە پێکهاتەی هەر سێ کەرتی نیوە دێڕەکانی یەکەم خولْقاندووە، سەرباری بەدوای یەکدا هاتنی (و)ی سەرواکان. لەنیوەی دووەمدا (ش) ئەرکی سازدانی ئاهەنگێکی نەرمو خشۆکی گرتۆتە ئەستۆ، لەگەڵ هاتنی دوو (بێ) لەسەرەتای دوو وشەی یەکەمو دوو (پ) لەسەرەتای دوو ووشەی دوایی.

— فکـرێ لـە حـالی خۆکـەنو بگـرین بـە حـاڵی خـۆ
هـەر بـێ سـەری‌و عـەداوەتی خۆتـان دێتـە ڕێ

لـە دووبارەبوونـەوەی، حـالی خـۆ، تەئکیـد هەیـە.

— سەرچـوونی تـەختی ڕۆینـی سـەرداری پـێ دەوێ
خۆشـیم لـەو شـەهادەتی شـێخانە، نێـو بـەنێو

دووبارەبوونـەوەی (ی) لـە کۆتـایی وشـەکاندا، ئـاواز بەندییـەکی لەنێواندا دروسـت کـردوون، لـەنیوەی دووەمـدا بـەدوای یەکـدا هـاتنی (ش) خۆشـییەکە دەکاتـە دوو چەندان.

- بۆ وانـە هەرچی جوانـە، لـە جێ، دێ، لـە ژن لـە ماڵ
هـەر شـاخ‌و داخـە بـۆ مـە، کـوڕی ڕەش کـچی دزێـو

لە ڕیزبوونی (وانە، جوانە ـ جێ، دێ)دا جیناسی ناتـەواو هەیـە، لـەنیوەی دووەمـدا دوو (خ) دوو (ك)، ئاوازی چۆن یەکیان بە وشە لێك نزیکەکان بەخشیوە.

تێکستی (بوومە چاوەش) سەرەتاکەی بەم شێوەیەیە:

چ خۆشـە مـن نـەخۆش‌و یـاری مـەهوەش
لـە ڕێگـەی لوتفـەوە بمخاتـە بـاوەش
پەرێـشانم لەبـەر زولفـی بـڵاوت
نـەخۆش‌و مەسـتی ئـەو دوو نێرگـسی گـەش
نیـشانم دە فیـدات بم جووتـە خاڵـت
لـە ئـەوەل نـەردەوە چـەند خۆشـە دوو شـەش
بـە دەردی ئـاهی مـن ڕەشپۆشـە گـەردوون
بـە ڕوو تـا خـاڵ‌و پەرچـەم بـوون مـشەوەش

کێشی شیعرەکە ڕەوتـی ئاهـەنگێکی خێـرای بـە دێڕەکـان بەخـشیوە، تێکئاڵقـانی پێیـەکانی ئـەم ئاهەنگـە خێرایـە لەگـەڵ دیـاردە دەنگییـەکانی نـاو وشـەکان سـۆزو

ریتمێكی رازاوەی داهێناوە، لەهەر دێڕێكدا زایەڵەی (ش)، دەنگەكانی تری خستۆتە ژێر سێبەری خۆی تا لە كۆتایی دێڕەكەدا لەگەڵ (ش)ی سەرواكەدا تێكەڵاو دەبێتەوە، لە (خۆش)و (نەخۆش)دا جیناسو نەفی كردن هەیە.

كزو زیزی لە كـەم مـەیلی عەزیـــزم
عەیامێكە عەوامە، تەبعی سەركەش

(ز) لەنیوەی یەكەمدا جڵەوی ئاوازەی گرتۆتـە دەسـتو لـە نیوەكـەی تـردا گۆڕاوە بـە (ع). لەنێوان (عەیامێكە)و (عەوامە) لاركردنەوە هەیە كە سۆزێكی ئاوازەیی هەیە.

وەرە جـــــارێ بــــــە جـــــارێ لامــــــەدە لـــێم
دەبــــێ وابــــێ وەفـــــای یـــــارانی مـــــەهوەش

★ ★ ★

بـــــەڵێ بـــــەو شـــــەرتە خۆشــــە وەســــڵی دولبــــەر
كـــــە دەمــــــدەم دەم لـــــەنێو دەم دەس لــــــە بــــاوەش

لە (جارێ)دا جیناسی تەواو هەیە، لە (دەبێ) (وابێ) ئیبـدال واتـە جێگـۆركێی دەنگـی هەیـە، لـە هێنانـەوەی (دەم)ەكـانی (دەم دەم، دەم لـەنێو دەم)، هـەم جینـاسو هـەم گونجانو هەم هاوئاهەنگی هەیە.

ـــ تـــا دیـــدە بـــە دیـــداری مـــونیرت نییـــە رەوشـــەن
وەك كانییەكـــــەی قوڵقوڵەیــــە، قـــوڵ قـــوڵو جۆشـــی

لەنێوان (دیدەو دیدار) پەیوەندی ئیشتیاقو جیناسی موحەرەفە هەیە، لە (قوڵقوڵەو قوڵ قوڵ) دا جیناسی هاو بناغەیی هەیە لە داڕشتندا، هەر دووك لە دەنگی سروشتی هەڵقوڵینی ئاوەوە وەرگیران.

ـ دەبا / ساتێكی/ ساكیت/ بێ / لە / نالین/ قەڵبی/ خوێن/ بارم
دەبا/ تاوێكی/ فـاریغ/ بێ / لـە/ گریان/ چاوی/ غەم/ بارم

هاوتەریبی لەنێوان پێكهاتەكانی هەردوو نیوە دێـڕدا لـە هـەردوو لایـەنی وشەسازیو رستەسـازیدا بـەدی دەكرێـت كـە ئاهـەنگێكی هاوسـەنگی بـە هەریـەك لـە وشـەو ئامرازەكانی لە هەردوولادا بەخشیوە. (دەبا)ی ئـامرازی خـۆزی، لـە دەسـتپێكی نیـوە دێڕەكان ئاهەنگی پاڕانەوە دەبەخشی، (سا)ی دەستپێكی (ساتێكی/ ساكیت) پێكەوەی گرێداون، لە لەتی دوهەمیان (تیك — كیت) هەڵگەڕاوەی یەكتر ین.

- شەتی ئەشکم هەتاکەی بێ مەگەر سەیحون‌و جەیحونە
بە چـاوم کوت دما بەس بێ، کوتی جۆبـارو رووبـارم

لە (سەیحون‌و جەیحون) و (جۆبارو رووبار) رەگەزدۆزی هەیە، گونجانی دووتایی هەر یەکێکیان لە کێش‌و سەروادا هاوسەنگی ئاوازەیی پێ بەخشیون.

- لە تاوی زولفی چین چینت، ئەسیری چین‌و مـاچینم
لە سایەی رۆژی رووت گا رۆژ پەرست، گا بەستە زننارم

لە نێوان (چین چین)و (چین‌و ماچین) جیناس‌و زاڵبوونی دووبارەبوونەوەی ئاوازەی (چ) رۆشنە، (رۆژ)و (گا) لە لەتی دووەم پاتەکردنەوەیە.

- قەدی یا سەروی جۆباری ئەتۆ ئەی زولفی لاولاوی
سـەراپا حـەڵقە حـەڵقە وا لـە باڵای بـەرزی هاڵاوی

هـاتنی چـەند جـارەی (لا) لـە (لاولاو، بـاڵا، هـاڵاو) ئـاوازێکی هەڵکشاو بـە وشـەکان دەبەخـشێ، (حەڵقـە حەڵقـە)، دووپاتـەی یـەك مۆرفیمـە، وشـەیەکی لێکـدراوی دوو کەرتی سازکردووە.

- لەبی/ وەك/ قەندی/ شیرینە: جەبین/ وەك/ عەقدی/ پەروینە
دوو کوڵمی لالەیی حەمـرایە، رووی وەك تیغی خوێنـاوی

نیوە دێڕی یەکەم بەهۆی کەرتکردنـەوە بـووە بـە دوو بەشـی هاوتـا کە لـە پێکهاتـەی رێزمانیدا وەکو یەکن بۆیە ئاوازی هاوتەریبی وەرگرتووە.

ئـەو تێکستانەی سـەیفی قـازی لـە وێنـەی نامـەی شـیعریدا نووسـیونی، کـە بەشـێکی شـیعرو بەرهـەمی شـاعیر پێـك دەهێـنن لـەباری کـێش‌و ریتمـەوە لەگـەڵ شـیعرە عەرووزییەکانی جیاوازن، لە شوێنی خۆیـدا ئـەوەی پەیوەنـدی بـە کێش‌و بـە ئـاوازی دەرەوەی ئەو تێکستانـەوە بێـت روونکرایـەوە، بۆ مەسـەلەی ریتم‌و ئـاوازی نـاوەوەش ئەوا ناشێت بە پێودانگی شیعری عـەرووزی مامەڵـەیان لەگەڵـدا بکرێـت، چونکە ئـەم جۆرە شیعرە لە ئاهەنگی ناوەوەدا لەگەل شیعری میللی‌و فۆلکلۆری کوردیدا سـەبارەت بـە کـێش‌و پێیـە برگـەییـەکانی تێـك دەکاتـەوە، وەکـو چۆن لێکۆڵینـەوە تازەکـانیش دەریان خستووە کە (هێزو سترێس) رۆڵی بنـەرەتی دەگێـڕن لـە سـازکردنی ئاهـەنگ‌و ریتمی ئەم جۆرە هۆنراوەیە، کە ئەویش لە (شیعری گۆرانی کوردیا لەسـەر بنـچینەی دووبارەکردنەوەی ژمارەیەکی دیاریکراوی سترێـسی بنەچـەیی دادەمـەزرێت).[54] بۆیـە

---

(54) کێش‌و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٥٩.

ئەم مەسەلەیە پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی هەیە، کە لە دەرەوەی سنووری باسەکەی ئێمەدایە.

ئاوازی ناوەوە لە شیعری شەوقیدا:

لە باسی زمانو شێوازو وێنەی هونەریدا ئاماژە بۆ ئەو لایەنە کرا کە شاعیر لەگەڵ ئەوەی لە باری کێشو قافیەوە رەچاوی بنەماکانی شیعری کلاسیکی کردووە، کەچی شیعرەکانی لە رووی ناوەرۆکەوە رێچکەو سروشتێکی رۆمانسییانەیان وەرگرتووە، لە شیعری رۆمانسیدا شاعیر زیاتر لە رێگەی وەسفو وێنەی هونەرییەوە سۆزو خەیاڵەکانی بەرجەستە دەکات لە برِی ئەوەی پەنا بۆ وێنەی رەوانبێژیو وشەئارایی وەکو، جیناسو تیباقو تیکرارو جۆرەکانی بەرێت. لێرەدا وەستاییو هونەرکاری لە هەڵبژاردنی وشەی رێكو گونجاوو دلگیر، لە سیاقی رستەو دێرە شیعرەکاندا بۆ پێکانی مەبەستو رازاندنەوەی وێنەکان، شوێنی ئەو هونەرانە دەگرێتەوە. بەو پێیەش ئاوازو ریتمی ناوەوە لە سازانی زمانو شێوازو جۆشو خرۆشی وێنەکانەوە بەرپا دەبێت. بۆیە ئەم لایەنەی وشەئاراییو هونەرە قسەییە ئاشکراکان لە شیعری (شەوقی)دا کزو کەم بایەخەو، لەبەرامبەردا لایەنی زمانو شێوازی شیعریو داهێنانی وێنەی هونەری بەهێزن کە لە شوێنی خۆیدا تیشکمان خستوونەتە سەر، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ دەدەین چەند لایەنێك لەو هونەرانەی هاوکاری دەکەن لە پێکهاتنی ریتمو ئاوازی ناوەوەی شیعری شەوقی روون بکەینەوە:

لە (هاواری دایکێ)دا هاتووە:

(١) / لە تەئسیری فسوونی رۆژی تابان / عالەمی شۆری /
/ مەگەر تۆ چاوەکانم مێری کوردان / هێشتا مەخمووری /

(٢) سەدای هاتو نەهات دەنگی زەنگۆڵ قۆری کاروانە
کە بارت کۆچی کردو دەستەداوێن هێشتە مەهجووری

(٣) ئەوێستا تا لە بیخەی رۆژهەڵاتی، تاوهەڵات رِا بە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری

(٤) دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە بۆ یارو ئەغیاران
بە دەسترە بسترە فرمێسکی شەوقیو چاوی بێ نووری

له دابەشبوونی هەردوو نیوە دێڕی (١)دا بۆ سەر دوو کەرتی هاوتەریب، ئاوازێکی کشاوی درێژ سازبووە، لە (٢) دا پەیوەندی (هاتو نەهات) نەفی کردنە، ئاوازی ئەم دوو دەنگی (ھ)یە لە نیوە دێڕی یەکەمدا لەگەڵ دوو (ھ)ی (هێشتە مەهجووری)دا پێك دەگەنەوە. لە (٣)دا لە (ڕۆژهەلات، تاوهەلات) تیکرار هەیە، تەئکیدی مەعنا دەگەیەنێ، (س) هەر دوو وشەی (دەستو بەستراو)ی بەیەکەوە گرێداوە. لە (٤)دا لەنێوان (یارو ئەغیار) بڕگەی (یار) کە دەنگی کشاوی (ێ) ناوکەکەیەتی، یەکێتی ئاهەنگی بەهەردوو وشەکە بەخشیوە ئەگەر چی لە رووی واتاوە پێچەوانەن. لە (بەدەستڕە بستڕە)، بڕگەی کۆتایی (ڕە) هەردوو وشەکەی لە رووی ئاوازەوە بەیەکەوە بەستۆتەوە.

لە (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن) شاعیر دەڵێ:

بـــا بێـــتو بـــە تەئـــسیری فـــسوونی نەفەســـی تـــۆ
وەك خونـــچە بپـــشکوێ دەمـــی ئـــەو کـــوردە کـــە لالـــە
بـــا بێـــتو ســـبەینان ئەلـــەمو دەردی شـــەوی هـــەجر
بێـــژی کـــە لـــەوەی پـــاش خـــەوی مـــە، مـــەحزی وە بالـــە

هاتنـەوەی وشـەی خـۆزی (بابێـت) لـە سـەرەتای هـەردوو دێڕەکـەدا بـە مەبەسـتی بەیەکەوە گرێدانەوەیانە. دەنگی (س) لـە ناوەراسـتی وشـەکانی (تەئـسیری، فسوونی، نەفەسی)دا ئاهەنگێکی رێکی بەردەوامی بە دەستەواژەکە بەخشیووە.

لە تێکستی (هاوڵی ماتەمدار)دا هاتووە:

(١) بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت، کە خاوو کاڵە، بۆ چ رووی گرتووە

(٢) قەڵبی شەوقی چۆن حەریمی عیشقە جێی دێرینە تە
بۆ چ دەناڵێنی، لەســەر لێوت، لە بـۆ چ بارکەوتووە

(١). هاتنی وشەی پرسیار (بۆچ ، چ، لەبۆچ، بۆچی...) لە دووتوێی دێڕە شیعرەکەداو پاتەکردنـەوەی بـۆ سەرەنجراکێشانو پـێ داگرتنـە لەسـەر مـەعنای پرسـیار لـە بارەوەگراوەوە، هەرچەندە هەلوەستەیەکی ئاهەنگیش دروست دەکات، ئەم نەریتی پرسیارکردنە لە شیعری شەوقی دا دیارو ئاشکرایە:

لــه مــن بــۆچ زیــزی عــەمرم؟ چــاوەکانم، مــاهی تابــانم
تــەویلّت بــۆ چــی گــرژە، یــا چ قەومــاوە چــیە تــاوانم

* * * *

ســـەراپا مەوتـــەنی ئەجـــدادی پێـــشووت جـــا تەماشـــاکە
لــە بـۆ چ رووخـاوە؟ بــۆ چ سـووتاوە؟ کاکـت بۆچـی خنکـابوو

* * * *

وەتـــەن ئـــەی مـــولکی بـــاپیرم، لـــە بـــۆچ ئەورۆکـــە رووخـــاوی
لـــە بـــۆچ جـێ‌و مەســـکەنی وەحـــش‌و تیـــوورە خاکەکـــەی پـــاکی

لەلایێکی تـرەوە وەکـو لـە (١)دا هـاتووە دەسـتپێکی ئـەم تێکسـتە نیـوە دێـڕی (بـۆچ دەنالێنی لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە)یە، وەکو لـە (٢)شـدا هـاتووە نیـوە دێـڕی کۆتایی تێکستەکەشە، واتە هـەمان نیـوە دێـڕ بۆتـە (دەسـتپێك‌و کۆتـایی) تێکستەکە، لێرەدا دووبارە بوونەوەی میسراعی یەکەم لە کۆتایی پارچـەکەدا جۆرێك لە قـوفڵ‌و کۆتایی هێنان (خیتام) بۆ تێکست پێك دەهێنێ.(55)

لە تێکستی (فەریاد)دا هاتووە:

(١) جەبین میناى زیو / گەردن هوما / خاڵ مشکی تاتاری/
شەدەشل / چاو بەکل / روو سوورە گوڵ / تەراڕو عەییاری

(٢) کە ئـاوی جۆگەڵەی سابلاغێ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگۆڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ بەفر بۆ عالەمێ باری

(٣) وەرە تـا شـەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری

(٤) علیم الله لە پاش تەشریف‌و چوونی تۆ لە سابلاغێ
وەتەن وێران‌و ماڵ سوتاوو کیژ بێ لاوو خوێن باری

(٥) بە زوڵم‌و جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك

---

(55) قضايا الشعر المعاصر: ٢٨٠.

له دابەشبوونی هەردوو نیوە دێڕی (١)دا بۆ سەر دوو کەرتی هاوتەریب، ئاوازێکی کشاوی درێژ سازبووە، لە (٢) دا پەیوەندی (هاتو نەهات) نەفی کردنە، ئاوازی ئەم دوو دەنگی (ە)یە لە نیوە دێڕی یەکەمدا لەگەڵ دوو (ە)ی (هێشتە مەهجووری)دا پێك دەگەنەوە. لە (٣)دا لە (ڕۆژهەلات، تاوهەلات) تیکرار هەیە، تەئکیدی مەعنا دەگەیەنێ، (س) هەر دوو وشەی (دەستو بەستراو)ی بەیەکەوە گرێداوە. لە (٤)دا لەنێوان (یارو ئەغیار) بڕگەی (یار) کە دەنگی کشاوی (ێ) ناوکەکەیەتی، یەکێتی ئاهەنگی بەهەردوو وشەکە بەخشیوە ئەگەر چی لە رووی واتاوە پێچەوانەن. لە (بەدەستڕە بسترە)، بڕگەی کۆتایی (ڕە) هەردوو وشەکەی لە رووی ئاوازەوە بەیەکەوە بەستۆتەوە.

لە (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن) شاعیر دەڵێ:

بـــا بێـــتو بـــە تەئـــسیری فـــسوونی نەفەســـی تـــۆ
وەك خونـــچە بپـــشکوێ دەمـــی ئـــەو کـــوردە کـــە لاڵـــە
بـــا بێـــتو ســـبەینان ئەلـــەمو دەردی شـــەوی هـــەجر
بێـــژی کـــە لـــەوەی پـــاش خـــەوی مـــە، مـــەحزی وە باڵـــە

هاتنـەوەی وشـەی خـۆزی (بابێـت) لـە سـەرەتای هـەردوو دێڕەکـەدا بـە مەبەسـتی بەیەکەوە گرێدانەوەیانە. دەنگی (س) لـە ناوەراسـتی وشـەکانی (تەئـسیری، فـسوونی، نەفەسی)دا ئاهەنگێکی رێکی بەردەوامی بە دەستەواژەکە بەخشیووە.

لە تێکستی (هاوالّی ماتەمدار)دا هاتووە:

(١) بۆ چ دەنالێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت، کە خاوو کاڵە، بۆ چ رووی گرتووە

(٢) قەڵبی شەوقی چۆن حەریمی عیشقە جێی دێرینە تە
بۆ چ دەنالێنی، لەســەر لێوت، لە بـۆ چ بارکەوتووە

(١). هاتنی وشەی پرسیار (بۆچ ، چ، لەبۆچ، بۆچی...) لە دووتـوێی دێڕە شیعرەکەداو پاتەکردنـەوەی بـۆ سەرەنجڕاکێـشانو پـێ داگرتنـە لەسـەر مـەعنای پرسـیار لـە بارەوەکراوەوە، هەرچەنـدە هەڵوەستەیەکی ئاهەنگییش دروسـت دەکات، ئـەم نـەریتی پرسیارکردنە لە شیعری شەوقی دا دیارو ئاشکرایە:

لــه مــن بــۆچ زیــزی عــەمرم؟ چــاوەکانم، مــاهی تابــانم
تــەوێڵت بــۆ چــی گــرژە، یــا چ قەومــاوە چیە تــاوانم

★ ★ ★ ★

ســەراپا مەوتــەنی ئەجــدادی پێــشووت جــا تەماشــاکە
لە بۆ چ رووخـاوە؟ بـۆ چ سووتاوە؟ کاکـت بۆچـی خنکابوو

★ ★ ★ ★

وەتــەن ئــەی مــوڵکی بــاپیرم، لــە بــۆچ ئەورۆکــە رووخــاوی
لــە بــۆچ جیّو مەســکەنی وەحــش‌و تیــووره خاکەکــەی پــاکی

لەلاییکی تـرەوە وەکـو لـە (۱)دا هـاتووە دەسـتپێکی ئـەم تێکستە نیـوە دێـڕی (بـۆچ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە)یە، وەکو لـە (۲)شـدا هـاتووە نیـوە دێـڕی کۆتایی تێکستەکەشە، واتە هـەمان نیـوە دێـڕ بۆتـە (دەسـتپێك‌و کۆتـایی) تێکستەکە، لێرەدا دووبارە بوونەوەی میسراعی یەکەم لە کۆتایی پارچـەکەدا جۆرێـك لـە قـوفڵ‌و کۆتایی هێنان (خیتام) بۆ تێکست پێك دەهێنێ.[55]

لە تێکستی (فەریاد)دا هاتووە:

(۱) جەبین میناى زیو / گەردن هوما / خاڵ مشکی تاتاری/
شەدەشل / چاو بەکل / روو سوورە گوڵ / تەراڕو عەییاری

(۲) کە ئـاوی جۆگەڵەی سابلاغیّ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگۆڵەی سەهەندو کێوی لاجانیّ بەفر بۆ عالەمیّ باری

(۳) وەرە تـا شـەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری

(٤) علیم الله لە پاش تەشریف‌و چوونی تۆ لە سابلاغیّ
وەتەن وێران‌و ماڵ سوتاوو کیژ بیّ لاوو خوێن باری

(٥) بە زوڵم‌و جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك

---

(55) قضايا الشعر المعاصر: ٢٨٠.

له بێ ڕەحمیو دڵ سەختی بەباریان بار له لێو باری

له (١) دا نیوه دێڕەکه بۆته سێ کەرتو سازگارییەکی روون لەنێوان هەر سێ بزوێنی درێژی زمانی کوردی (و، ێ، ی)ی سەرواکانیانەوه هەیه، لەنیوه دێڕی دووەمدا سێ ئاوەڵناوی لێکدراوی هاوسەروا وەکو (شەدەشل، چاو بەکڵ، روو سووره گوڵ) جۆشو ئاوازێکی ناسكو جوانییان ناوەتەوه. له دێڕی (٢)و (٣)دا ئاوازەی دەنگی (ی)و (ێ)کراوه، له ریزبوونو گونجاندنو بەستنەوەی قەتارەی وشەکان (ناوەکان) بەیەکەوه، چ حەشرو سۆزو ئاهەنگێکی خوڵقاندووه. لەنیوه دێڕی دووەمی (٤)دا (و)ی درێژ ئەو رۆڵەی گێڕاوه. له (٥)دا سەرچۆپی کێشی ئاوازی وشەکان دەنگی کپو نەرمی (ب)و بڕگەی کورتو ناسکی (بە)یه، که له کۆتایی دێڕەکەدا باز دەداته ئاستی وشەسازیو، (بار) له (بەباریان بار له لێو باری) سێ پاته دەبێتەوه ئاوازو ئاهەنگی دێڕەکه دەگەیەنێته لوتکەی جۆشو جوانیو لەباری، شیعریەتو ئیستاتیکای دەقەکەشی گەیاندۆته ئاستی داهێنان.

له ئاستی دەنگسازیدا وا دەبێ تیپه (نەبزوێنه – بێ دەنگ)کانیش رۆڵێکی ئاوازەیی گرنگ دەگێڕن، با ئەم دوو دێڕه له (تەحەسوری جەوانی تەرانەیی وەتەن) بەسەر بکەینەوه:

لەوێ تێر ئاو دەبێ خولیای جوانی رووحی غەمگینان
ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژی رووی پاش مانگی تابانه
که خاکی پاکی وی لانکه لەبۆ ئێسقانی باپیرمان
لەسەر قەبری جەوانان دیدەی شللێره گریانه

لەدێڕی یەکەمدا دەنگەکانی (ف، غ) لەناوەڕاستو (ر) لەسەرەتادا جۆره ئاهەنگێکی جوانو هەمەچەشنەیان پێکهێناوه، لەدێڕی دووەمدا سەرەتا (ك)و ئەنجا دەنگی (ل) له (شللێره)دا لەرینەوەیەکی نەرمو ناسکی هەیه.

- لەژێر زنجیری زوڵمو بەندی یەخسیری چ مەحزوونه
تەماشای دایکی مەحبووبت بکه چۆن دەستی بەسترا بوو

دەنگی (ز) له (زنجیرو زوڵمو مەحزوون)دا بۆته زەنگو زایەڵەی ئاهەنگی وشەکان لەنیوه دێڕەکەدا. رۆڵی (س) له شەتەك دانی (دەستی بەستراو) روونو ئاشکرایه، ئەم تەعبیره چەند جار له شیعری شاعیردا دووپاته بۆتەوه. له دوا تێکستی (مەگەر لێم عاجزی) دا هاتووه:

- له پێشا پێشی تابووری موژەت هەردوو برۆت کە چ بوو

دەڵێی بۆ تیپی عاشق زولفەقارە تیغی بوڕرانم

ع

کە مەندی زوڵفی خاوت چونکە بازووبەندی بازوومە

چ حاجەت واعیزی سەر زڵ بە ئەفسون بەستی دەستانم

تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ، موعەممای عالەمی کۆنە

لە حەللی وی بەسەرچوو عومرم‌و هێشتاکە هەر جوانم

کە نەرمین باوەشی تۆ، بێشکەیە بۆ قەڵبی مەجرووحم

بە لەنجە لێی گەڕێ ساتێ هەدادا توفلی گریانم

(پێشاپێش) جووتە وشەیەو لەپاتەبوونەوەی وشەیەکدا دروست بووە، لەنێوان (تیپ)و (تیغ)دا ڕەگەزدۆزی‌و تەناسوب هەیە، دەنگی (ز) لە (زولف، بازووبەند، بازوو)، هاتۆتەوەو سەدایەکی وەك یەکی پێداون، (بازوو بەند)یش لە وشەی (بازوو + پاشگری - بەند) سازکراوە. لە (موعەممای عالەمی کۆن) هەردوو دەنگی (م)و (ع) ڕۆڵی سازشی ئاوازەیی نێوان هەر دوو وشەیان بینیوە. لە دێڕی دواییدا ئەوە دەنگی چەڵەنگی (ب)یە کە ئەو تەناسوبە جوان‌و لەبارەی لەنێوان (باوەش‌و بێشکەو قەلب)دا پێکهێناوە.

بەشی پێنجەم

مەبەست و ناوەڕۆك لە بەرهەمی شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریاندا

باسی یەکەم

مەبەستی شیعری لە بەرهەمی مەلامارفدا:

١. پاڕانەوە لە یەزدان:

دەستپێکی دیوانی مەلا مارف قەسیدەیەکە لە وەسفو ستایشی پەروەردەگاری مەزندا لەژێر ناوی (سوپاسی یەزدانی مەزن) کە تیایدا دەڵێ:

هەچـــی زەڕڕاتـــی عـــەرزو عاسمانـــە
کـــوراتی بـەرهەتـــاوی لانـــساری
لـــەدێری رووپـــەڕەی دەورو زەمـــانی
بەهـــەر نـەخـــشێ تماشـــاکەم دیـــاری
عـــەزیزی تـــۆ لـــە هـــەر لا خۆشەویـــشتە
زەلیلـــی تـــۆ بەکـــەس نایـــەت قوتـــاری
گوڵـــستانو گـــوڵو گـــوڵزارو گوڵـــشەن
نـــەیو شمـــشادو ســـەرووی جوێبـــاری

ئـەنجا شـاعیر دەسـت بـە دوعـاو پاڕانـەوە دەکـات بـۆ ئـەوەی بکەوێتـە ژێـر لوتـفو مەرحمەتی کردگار:

بـــەنازو رزاو ئیعجـــازی موحەممـــەد
بـــە ئەســـحابو بـــە ئـــاڵیو چـــوار یـــاری
بـــە هـــاوارم بگـــە لانم زەلیلـــە
بـــە غەیـــری تـــۆم نییـــە هوممێـــدەواری
ئـــەمن مەعروفەکـــەی تـــۆمو پەشـــێوم
ســـەری تێکـــردووم پـــیریو هـــەژاری

شـاعیر لـە قەسـیدەی (بـاڵی سـەمەندەرو یارمـەتی دوازدە ئیمـام)، دەکەوێتـە وەسـفو ستایشی ئیمامەکانی ئاینزای شیعەو یەکە بە یەکە ناویان دەبات:

رەسمـــــەن لەســــەرم لازمـــــە عـــەرزێکی بنووســـم
بـــۆ مەحکەمـــەی ســـالحەیی حـــەزرەتی (حەیـــدەر)
ئـــەی (بـــول حەســـەنا)، بم بـــە غـــولامی حەســـەنەینت
خـــاکی قـــەدەمی ســـەییدی (ســـەججادی) منـــەوەر
جارۆکەشـــی خـــاکی قـــەدەمی (بـــاقری) تۆیـــە
کەیخوســـــــرەوو داراو فەرەیــــــدوون و ســـــــکەندەر
یـــەك نوختـــە لـــە عیلمـــی لـــەدونی (ســـادیق)ە ئـــەورۆ
نووســـــراوە لــــە ئـــەوراقی دڵو ســـــینەوو دەفتـــەر
قوربـــــانی ســـــــەراپەردەی (موســـــاو رەزا)تم
بـــالاتره قـــوببەی لـــە ســـەراپەردەیی ئەخـــزەر

تا دەڵێ:

ئـــەی پادشـــەهی مەســـنەدی ئیقلیمـــی ویلایـــەت
ئـــەو رۆژە کـــە (مەهـــدی) لـــە تـــەرەف حـــەزرەتی داوەر
خەلعـــەت دەکـــرێ ئەفـــسەرو ئـــەورەنگی عەدالـــەت
نـــامێنێ لەســـــەر ســـەتحی زەوی نـــاوی ســـتەمگەر
مـــن عـــاریزم ئـــەو رۆژە لـــە ئـــەو زاتـــە بزورگـــە
تـــەعقیبی دەکـــەم تـــا دەگـــەمە دامـــەنی مەحـــشەر

٢. وەسفی سروشت

لە لیریکی (خیوەتی گوڵو تنۆکەی شەونم)دا دوای ئەوەی لۆمەو سەرزەنشتی وشکە سۆفی دەکا لەوەی کە چاوی بە بەهاری رەنگینی وڵات هەڵنایە ئەنجا دەڵێ:

تێفکـــرە تماشـــاکە لـــە کووچـــەو لـــە خیابـــان
ســـۆزی نەیـــە نەشـــئەی مەیـــە ئـــاوەزەیی تـــارە
پـــۆڵ پـــۆڵ ســـەفی مەحبووبـــە لـــە گـــوڵزارو چـــەمەندا
تـــۆ دێـــوی مەگـــەر مەنـــزڵی تـــۆ هـــەر لـــە موغـــارە
رایخـــستووە فەرراشـــی ســـەبا فەرشـــی زومـــەرڕەد
وەك ئەتلەســـی یـــەك رەنگـــە بـــەبێ گـــەردو غوبـــارە

شاعیر لە نامەیەکی شیعریدا کە بۆ (ئاغای موهتەدی) نووسیوە لە وەسفی سروشتی جوانی دێیەکەیدا (ئاشی گوڵان) گوتویە:

ئاشی گوڵانە مەنزلی یانی لەبەر گوڵان
قوترو موحیتو میحوەرو قوتبی موعەتتەرە
تا چاو هەتەر دەکاتو هەتا دڵ دەڵێ بەسە
باغو درەختو عەرعەرو سەروو سنەوبەرە
خەملیوە سەر زەمینی بە غونچەی گوڵ ئاتەشی
ئاوی لەتیفە، سافە، هەوای عەتر پەروەرە
فەرشی زومەڕڕەدی، گوڵی زەردو سوورو ئاڵ
تێکەڵ بووە دەڵێی تەبەقی عودو مەحجەرە

لە وەسفی جوانی یارەکەیدا دەڵێت:

کە حوسنی یارو ئەغیارم لە میزانی خەیاڵم دا
بە دڵ دیتم هەموو لایێکە، ئەو تەنیا لە لایێکە
خەزێنەی روومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بێتو خودا بیدا عەجەب گەنجو تەلایێکە
ئیشارەی کرد لامی زوڵفی ئەلفی قامەتی یەعنی
جەوابی قەددی داڵی تۆ فەقەت لامەلفە لایێکە

لە وەسفی شاری مهاباد دا دەڵێ:

هەزار حەیفو ئەفسووسە بۆ ئەم شارە رەنگینە
کە قابیل بوو ببێتە مەرکەزی هەر شاوو شازادە
عیماراتو قسوورو باغو باغاتو گوڵستانی
هەزار سوێندت دەخوارد دەتگوت بەحەشتی باغی شەدادە
موغازەو قەیسەریو دوکانو حوجرەی وا موجەلەل بوو
وەکو قەسرێ کە بۆت قەیسەرت کرا بێ سازو ئامادە
لەبەر پارچەی حەریری زەردو سوورو ئەتلەسو زەڕڕی
لە رەنگی سەوزو ئاڵو کەسکو شینو میشکیی سادە
فتوورەی پڕ فتووری روسو ژاپۆنو بەریتانی
مەتاعی هیندیو ماڵی فەڕەنگو چینو کانادە

بەیــەك ئەنــدازە رەنگــین‌و موزەیــەن بــوو کــە پێــت وا بــوو
نموونــەی ئەســکەلەی بێــرووت‌و شــام‌و شــاری بەغــدادە

دیوان: ٣٨

٣. رووداوی مێژوویی

١. شاعیر قەسیدەیەکی درێژی هۆنیوەتەوە سەبارەت بەو کارەساتی لافاوەی لە ساڵی ١٩٣٦دا بەسەر شاری مهابادا هاتووە، کە دواتر ساڵی رووداوەکە لە مێژووی ناوچەکەدا بە (ساڵی سێڵاوی) تۆمارکراوە،[1] شاعیر رووداوو کارەساتەکەی لە قەسیدەیەکی (٤٥) بەیتیدا بەناوی (سێڵاوی بەدبەختی) تۆمارکردووە، سەرەتا وەسفی پەرێشانی حاڵی خەڵکە لێقەوماوەکەی شار دەکات‌و ئینجا دێتە سەر رووداوەکە:

لــە تــاریخی هــەزارو ســێ ســەدو ســی‌و پێــنجی شەمــسیدا
بــە رۆژی جومعــە دوازدەی جیمــی ئــەوەل نــۆوی مــوردادا
لەهــەوری قــودرەتی بــاری قــەریبی نیــو ســەعات بــاری
چ بارانێــك نــەبارانێ کــە وا مــەعهودو مــوعتادە
موبــەدەل بــوو بــە چــەندین ســانیە ئــەو ســافی بــارانی
بەیــەك دەریــایی عوممــانی کــە هــیچ تــاریخ نیــشان نــادا
خوداوەنــدا چ تۆفانێکــە وابــێ عاتیفــەو روحمــە
خوداوەنــد چ ســێلاوێکە ئــەم ســێلاوە بێــدادە

ئەنجا لە تین‌و تەوژمی لافاوەکە دەدوێ:

ئــەوەی دەیهاتــە پــێش هــەر دەیروفانــدو لای دەداو دەیــبرد
لــە حــەیوان‌و جیمــادات‌و نەبــات‌و ئــادەمی زادە
بەمــەوجی ئــەووەڵی دەیــبردە ئــەوجی رەفعــەت‌و عیــزەت
لــە مــەوجی دووەمیــدا گــوم دەبــوو وەك دوڕ لــە دەریــادا
لــە پــاش تــالانی نێــو شــاری هجــوومی بــردە بــازاڕی
بــە زیــددی شــوغڵی میعمــاری کــە داوێنــی بــەلادادا
مــوحیتی دایــرەی دوکــان‌و بــازاڕی بــە ئاســانی
بــە ســەتح‌و ســەقف‌و ســەربانی خــولی پێــدا قــولی بــادا

---

(1) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٧٤.

٢. ساڵی ١٩٣١ لەنێوان هێزەکانی سمکۆی شکاك‌و هێزەکانی دەوڵەت شەڕو تێکهەڵچوونێك لە دەوروبەری شاری مهاباد روودەدا، لە ئاکامدا هێزەکانی دەوڵەت تێك دەشکێن، ئەنجا هێزەکەی سمکۆی شکاك کە بەشی زۆری لە عەشایەرو خێڵەکانی ناوچەکە پێکهاتبوو هێرش دەکەنە سەر مهابادو تاڵان‌و بڕۆیەکی زۆری تیادا بەرپادەکەن، ئەو رووداوەش بەناوی (ساڵی شکاکان) لە مێژووی ناوچەکەدا تۆمار کراوە.[2] کۆکەیی لە قەسیدەیەکی نەفرەت ئامێزدا ئەو مێژووەی بۆ تۆمار کردوین، تیادا هێرش دەکاتە سەر عێل‌و عەشایەری ناوچەکەو سووك‌و چروکیان دەکات:

کوردیش چ کوردە میللەتی خۆ خۆرە پێکەوە
بۆ گیان‌و ماڵی یەکتری سمکۆڵ دەکەن لە خۆڵ
دێوو درنج‌و ورچ‌و بەرازو رێوی‌و چەقەڵ
کوێرو کەرو شەل‌و کەچەڵ‌و گۆج‌و گێرو گوڵ
یەعنی گەورك‌و مەنگوڕو پیران‌و کاڵە موو
زەرزاو شکاك‌و مامەش‌و هەرکی سەگی گەرۆڵ
بۆ ماڵی کوردی هاتنە سەماو رەقس‌و پێکەنین
بەربوونە گرمەگرم‌و چەق‌و لوورو کۆڵەکۆڵ
وەك گورگی هارو برسی بڵاوبوون لە دەشت‌و دەر
دەخولێنەوە هەموو ئەشکەوت‌و خڕو شیوو دۆڵ

ئەنجا لایەنێکی دیکەی کارەساتەکە روون دەکاتەوە:

ئاوەل کراسی کیژو کچ‌و خانمی وەتەن
دایان ڕنین ئەوان دەسەبابانی قون ترۆڵ
سابلاغی دەستو پێ بە خەنەی قەت هەتاو نەدیو
رەنگین‌و نازەنین‌و سپی‌و سۆڵ‌و نەرم‌و نۆڵ
قازی‌و مەلا تاجیرو ئەسناف‌و ئەهلی شار
گیران بە سوغرە کەوتنە ژێرباری دارو کۆڵ
سەردارو کەیخودایی موکریان خەلات کران
رانکێکی کون‌و لەتلەت‌و چۆغێکی بێ گرۆڵ

---

(2) سەرچاوەی پێشوو: ٧٤.

ئــەو رۆژە غـــیرەتو شـــەرەفو دینـــی خـــۆت فـــرۆت
ئـــەی ئافـــەرین رەئـــیسو ئـــەمیرانی تـــوندو تـــۆڵ

٤. شانازی

کۆکـەیی لـە زۆر شـوێنی دیوانەکەیـدا شـانازی بـە خـۆیو بـە شـاعیریەتو بـەرەوانی تـەبعو سـەلیقەی خـۆی دەکـاتو بەخـۆیـدا هـەڵ دەڵـێت، وەکـو لـەم نموونانـەدا روون دەبێتـەوە:

مــن کــە مــەعرووفم لــە گوڵــشەندا غــەزەل خــوانی ئەکــەم
جــارێ تـــەرحی نەقـــشی ئــەرژەنگو دەمــێ مــانی ئــەکەم
دەفعـــەیێ مـــەیلی تـــەرەب تـــاوێ موســـولمانی ئەکـــەم
گـــا هـــێ پـــەروازی بڵنـــدی ئـــەوجی رووحـــانی ئەکـــەم

دیوان: ١٤

چـیـیە سـا بەسـیە شـاعیر مـەوعیزەو شـیعرو غـەزەل خـوانی
مـــەتاعی تـــۆ هـــەمووی بـــێ قیمـــەتو بـــێ رەونـــەقو رەنگـــە
کــە شــعرت وەك ســەدەف فــەرزەن هــەموو پــڕبن لــە دانــەی دوڕ
لـــەلای ئەشـــخاسیو شـــكو بـــێ تـــەبیعەت ئاســـنو ســـەنگە
کـــە مـــەقبوولی جـــەنابی شـــێخو ئـــەربابی تەبیعـــەت بـــێ
نیگـــارین خانـــەیی نەققاشـــی چـــینو نەقـــشی ئەرژەنگـــە

دیوان: ٢٤

هـەر بـۆ نیشاندانی دەسـەڵاتو توانـای شاعیری خـۆی، لـە پارچـەیەکدا بـۆ (عـەزیز) ناوێك دەنووسێ:

بـــۆ بـــە شـــارەت نەقـــدی جـــانو قیـــسمو ئـــەنواعی غـــەزەل
کامـــەیان چـــاکن بـــەوە بـــۆ تـــۆ ئـــەمن تـــەعزیم دەکـــەم
ئـــەووەلی شـــەو شـــێعری شـــوکرو نیـــوە شـــەو شـــێعری بـــەقا
ئـــاخری شـــەو شـــێعری حوســـنی عاقیبـــەت تـــەنزیم دەکـــەم
توتیـــی تـــەبعم بـــە یـــادی قـــەندی لـــوتفو ســـوحبەتت
شـــەککەر ئەفـــشانە منـــیش هـــەر شـــوکری تـــۆی تـــەعلیم دەکـــەم

دیوان: ٨٩

٥. پەرێشانیو داخی دەروون

وەکو لە ژیاننامەکەیدا بۆمان ئاشکرا دەبێت، کۆکەیی بە درێژایی ژیانی دووچاری چەرمەسەریو نەگبەتیو نەهامەتی هاتووە. جگەرسووتان، وێڵیو دەربەدەری، هەژاریو دەست تەنگی، کوێریو نابیناییش دەبێتە سەرباری هەموو دەردان، بۆیە لە زۆر شوێنی بەرهەمە شیعرییەکانی تەعبیری رەوانو روونی ئەم حاڵەتی هەژاریو پەرێشانیەی بەدی دەکەین، هەست بە ناڵەو داخو کەسەرەکانی دەکەین:

مەڵێن یا شێتە یا مەستی شەرابو ئارەقو بەنگە
خەیاڵاتم پەرێشانە، دڵم تاریکە هەم تەنگە
مەکەن مەنعم لە هەوری بیری من بارانی خوێن بڕژێ
لە سەحرای سینەدا دیسان هەرایە شۆڕشە جەنگە
شەهی ئقلیمی بەدبەختی لە بۆ تەسخیری موڵکی دڵ
هوجوومی کردووە تالب بە تاجو تەختو ئەو رەنگە

دیوان: ٢٢

لە تێکستی (سکاڵاو زایەڵە)دا زبانی شاعیر بەم شێوەیە هاتۆتە گۆ:

رووی زەمانەی بێ وەفا رەش بێ وەکو رووی مودەعی
بێ بەشی کردم لە سوحبەت کونجی میحنەت جێگەمە
ئاهی سەردو رەنگی زەردو میحنەتو جەورو جەفا
مونیسو یارو رەفیقو هەمنشینو هەمدەمە
کێوی کەللەم وەك دەماوەند دەمێ خاڵی نییە
یا بە تەم مەشغوولە یا مەشموولی هەورو ماتەمە
بۆ مەتاعی دیدە چاوم خوێن دەرێژێ دەم بەدەم
رۆژی رووناکم شەوی تاریكو لەیلی موزلەمە
لەشکری فەقرو پەرێشانی هوجوومیان کردووە
دەورەیان داوم بە نێزەو خەنجەرو شیرو قەمە

دیوان: ١٠٣

شاعیر بە چاکی پەی بە زوڵمو ناعەدالەتی کۆمەڵایەتی دەبات، بەتایبەت لە کۆمەڵێکی خێڵەکیو دواکەوتوودا بۆیە دەڵێ:

کـه مـن شـەمعی ئومێـدم کەوتـە نێـو فـانۆسی زولـمانی
بە من چی گەر چرای عالەم هەموو وەك رۆژی ئەنوەر بێ
کـە مـن شـاهی وجـودم بـەیتول حـوزنی وەحـدەت بـێ
بـە مـن چـی گـەر هـەمو دنیـا نیـزامو تـۆپو عەسـکەر بـێ
کـە مـن جـامی شـەرابم پـڕ لـە ژەهـری مـارو ئـەقرەب بـێ
بـە مـن چی شەربەتی تۆ پـڕ لـە شیرو شـەهدو شـەککەر بـێ

دیوان: ۲۱

شاعیر گلەیی لە دەست بێ وەفایی‌و وەرگەڕانی ڕێ‌و ڕەسم‌و نەریتە مرۆڤایەتییـەکان دەکات:

دەردی بێ دەرمان‌و سەرباری هەموو دەردی گران
بـێ وەفـایی دۆسـتان‌و ئینقلابی عـالەمە
رایەڵ‌و پۆی تێکچووە ماشینەکەی چەرخی فەلەك
هەروەکو ئەوزاعی من ئاڵۆزو دەرهەم بەرهەمە

دیوان: ١٤

٦. ستایش‌و سەرزەنشت

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوو چەمك‌و مەبەستە دژ بەیەك‌و پێکەوە ناکۆکن، کەچی بەلای ئێمە دوو دیوی پێکەوە گرێدراون‌و لە بەرهەمی شاعیردا دوو مەبەستی هەرە گرنگ‌و دیارو بایەخدارن، کۆکەیی شاعیرێکی رەندو سالووك بووە، بەم دوو چەکە ڕووبەڕووی ناعەدالەتییەکانی دەوروبەرەکەی بۆتەوە، بۆ دابین کردنی بژێوی‌و وەدەست خستنی لوقمەنانێك، کە ئەویش زۆر بـە زەحمـەت بۆی دابـین بـووە، جگـەر گۆشـەی خوێن‌و دەمارو بیرو هۆشـی، واتـە قەسیدەو غەزەلـەکانی کردۆتـە شاباشی ئاغایـەك، وەجاغ زادەیـەك، خێرومەنـدو خێرخوازێـك بـەو هیوایـەی خـەڵات‌و بـەراتێکی لـێ دەسـت بکەوێت، لەبەرامبەر ئەو کەسانەشدا کە قەدریان لـە خـۆی‌و لـە بـەهرەو هونەرەکـەی نەناوە، ئەوا بەندو قافیەو بەیتـە مزرەکانی کردونەتـە پۆلوی ئـاگرو بـەری داونەتـە پووشـوی تـەبع‌و زەوق‌و سـەلیقەی وشـکیان‌و هێـرەی پێکـردوون، قـسەی مـزرو موستەحەقی حەواڵە کردوون، تا ببن بە پەندو عیبرەت لەناو ویلایەتدا. سەرەتا ئاوڕ لەلایەنی پیا هەڵگوتن‌و ستایش لە بەرهەمی کۆکەیی دەدەینەوە:-

له باسی چاو تێری‌و بەخشایشی حەمەد ئاغای عەبباسیدا دەڵێ:

ئەی سەبا چاوی سەرم زەحمەت بکێشە تا سەرا
سەهلە بۆ تۆ گەرچی دوورەو پێچ‌و هەورازی هەیە
بۆ حزووری مەرکەزی ئالی بەنی عەبباسیان
ئەو جەوادە شۆرەت‌و تەعریف‌و ئاوازی هەیە
مونعمێکە ریزە خواری نیعمەتی بێ مینەتی
خۆش ترە وەزعی لە ئاغایەك کە دەریازی هەیە

ئەنجا شاعیر دێتە سەر ئەسڵی مەبەست‌و دەڵێ:

پرتەوی شوعلەو شوعاعی دایرەو ئینعامی تۆ
بۆ شەوی تاریکی ئەو حوکمی چرا گازی هەیە
گەرچی چەن ساڵە لە دەروازەی سەرایی هیمەتت
یەك حقوق‌و قیمەتی بێ کەسرو سەر ئەفرازی هەیە
مونتەها ئەو ساڵ لەبەر دەخلی کەم‌و خەرجی گەزاف
ئینتیزاری جایزەی مەخسووس‌و مومتازی هەیە

دیوان: ٥٠

هەروەها لە تاریف‌و ستایشی حەسەنی سەیفی قازی دا دەڵێ:

ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن
مەزهەری فەرمایشی جەددول حەسەن
یانی فەرموویە ئەگەر خێرتان دەوێ
(أطلبُوهُ مِنْ ذوي الوَجْهِ الحَسَنْ)
تا دەمێنم دەس لە تۆ هەڵناگرم
پارەم کەن بە سەیفی بوڵحەسەن
هیچ‌و پووچە قیلوقالی موددەعی
گشتی بێ ئەسڵ‌و پرو پوچ‌و قسەن
چەندە پێم خۆشە ببینم دوژمنت
پێ لەسەر کورسی لەگەردندا رەسەن

دیوان: ٥٦

هەروەکو لە شوێنێکی تردا بۆ (قازی حەمامیانی) نووسیوەو دەڵێ:

قەڵـــەم هەســـتە بنووســـە بـــۆ حـــزووری حـــەزرەتی قـــازی
لـــە پـــاش عـــەرزی ســـەلامو ئیحتیرامـــاتو ســـەر ئـــەفرازی
لـــەوێ رۆژێ کـــە تـــۆ رۆیـــی لـــە شـــاری هیجرەتـــت فـــەرمو
وشـــك بـــوو نـــەهری شـــێعرو بـــەحری فیکـــرو نیکتەپـــەردازی

لە تاریفی (سەییدی شەمسی)یشدا دەڵێ:

ســـەییدی شەمـــسی کـــە شەخـــسێکی نەجیبـــەو موحتـــەرەم
واقیعـــەن شایـــستەیە گـــەر پێـــی بڵـــێین ئـــەهلی کـــەرەم
مـــن لـــەلام وایـــە کـــە نەیـــدیوە لـــە مەکتـــەب حـــەرفی لا
بۆیـــە کـــەس نـــەی بیـــستووە لـــەو ســـەییدە ئـــیللا نەعـــەم
کافییـــە بـــۆ مـــەتحی وی ئـــەمرۆ لـــەنێو ئـــەم شـــارەدا
فیلمەســـــەل مـــــەشهوورە وەك نـــارولقوڕا فەوقـــەل عەلـــەم

دیوان: ٦١

سەبارەت بە میرزا کەریمی شاتریش گوتویە:

ئافـــارین (پاشاســـــن) ئـــــەی مـــــیرزا کـــــەریمی شـــــاتری
ئیفتیخـــــاری خانـــــەدانو دوو دمـــــانی تـــــاجری
مەئخـــەزی ئیـــسمت ســـەبەب بـــوو ناتیقـــەی هێنایـــە کـــار
وەرنـــــە عـــــەزمم کردبـــــوو لادەم لـــــە خـــــەتتی شـــــاعیری
فـــەخرە بـــۆ ئـــەربابی هیمـــەت گـــەر بـــە یـــادی نێـــوی تـــۆ
لێبـــــدەن شـــــامو ســـــەحەرگاهان لـــــە تـــــەپڵی نـــــادری
بـــا کـــەریمانی مـــەجازی پـــڕ بکـــەن بـــۆ ئیمتیـــاز
گـــوێ لـــە حەڵقـــەی بەنـــدەگی گـــەردن لـــە تـــەوقی چـــاکری
جەوهـــــەری ئیکـــــرامو حوســـــنی ئیحترامـــــت لایقـــــە
گـــەر بڵـــێم تـــۆ هـــەر لـــە خـــاكو بـــادو ئـــاوو ئـــاوری

دیوان: ٩١

ئـەم ئـەدگارە لـە بەرهـەمی کۆکەییـدا رووبـەرێکی فراوانـی داگـیر کـردووەو لـە نموونـەکانی وەکـو (کـاکی چـەلەبی، بـۆ ئاغـای بلـووری مهابـادی، شـێعری قەشمـەرو جـەحێل، بـۆ مـەلا حوسـێنی مەجـدی، دۆزەخو جەننـەت، قەلعـەی ئەلـەموت، گـوڵو

گولزارو باغی ئەدەب)دا دووبارە دەبنەوە، دەردی گوتەنی[3] رەنگە هەندێ جار ستایش کراو لەکەر کەتر بوو بێت بەڵام شاعیر لەبەر موحتاجیو لە پێناوی نیو کیلۆ گۆشتدا، یا دوو کەللە قەند، یا کۆنە عەبایێكو دەستە لیباسێکی پەرپووت، هەستاوە بەناچاری شیعرو قەسیدەی پێشکەش کردووەو بە شانو باڵی خۆیو بنەماڵەکەیدا هەلگوتووە. دیارە زۆریش هەبوون کە پیاوی خێرومەندو چاكو قەدرزانی شیعرو شاعیری بوونو لایان لە شاعیر کردۆتەوەو دەستی پیاوەتییان لە ئاستیا نەگێڕاوەتەوە. بەڵام خەڵکانێکی سەقیلو قرچۆكو چرووکیش هەبوون کە دەستیان بە روویەوە ناوەو لە ئاست بانگو هاواری شاعیر گوێیان کەڕکردووە، ئەویش مەردانە لە حەقییان هاتووە، بەتایبەت ئەو بەناو خەلیفەو قازیو کەسایەتییە نەفامو نەزانە ویژدان مردووانەی دڵ رەقییان لە بەرامبەریا نوواندووەو لەبەر خۆشەویستی پوولو پارە هیچ خزمەتێکیان بە شیعرو شاعیری لەبەرچاو نەگرتووە، یا ئەو عێلو تیرەو تایەفانەی لەبەر خۆ خۆریو بەرژەوەند پەرەستی هیچ کۆمەکێکیان بە رێبازی گەلو نیشتمان پەروەری لەبەرچاو نەبووە. شاعیر دلێرانە، بێ ترسو دڵەراوکێ پەردەی شەرمەزاری لەسەر رەفتارو هەڵسوکەوتی نالەباریان لادەدا.

لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی)دا شاعیر کاتێك بە وردی وێنەی ئەو کارەساتە جگەر بڕە دەکێشێ کە لافاو بەسەر شاری مهابادو دانیشتووانەکەیدا هێناوە، کەچی ئەوەش لە بیر ناکات کە لەولاوە کەسانێکی نەفس نزم هەبوون کە بەناو لەخوا ترسو زاهیدیش بوون، ئەو دەرفەتەیان بەهەڵ زانیوە بۆ تاڵانو بڕۆو ماشتنەوەی کەلو پەلو ماڵی خەڵکی لێقەوماو، لاشیان وابووە دەسکەوتو غەنیمەتێکی موفتو حەڵاڵە:

وەکو فەیئو غەنیمەت بۆ مەتاعی موفتو بێ قیمەت
دەیان هێنا بەبێ زەحمەت بە بارو کۆڵو عەرڕادە
لە بۆ یەك تۆپە چیت بوو خۆی دەخستە چۆمو بن گۆمێ
ئەوەی خەڵکی دەیانگوت ئەهلی زیکرو فیکرو ئەورادە
بەلێشاوی دەهێنا ماڵی ئاوبردەی موسولمانان
لە لاشی وابوو سەرکردەو رەئیسی جەیشی زوهادە
کە دەتگوت چت لە چیت، داوە حەرامە پیسە مورداره
دەیانگوت نیعمەتێکە موفتو ماڵێکی خودا دادە

دیوان: ٤٣

(3) چێشتی مجێور: ٣، ٤٥.

شاعیر لە ریسواکردنی هەڵمەتی عێلانی تالآنچی بەناو کوردو هاونیشتمانی، بۆ سەر شاری مەهاباد لەکاتی شۆڕشی سمکۆدا، لە هیچ ناپرنگێتەوە، قسەی وایان پێ دەڵێ شستو شۆیان دەشکێنێ:

بـۆ مـالّی کـوردی هاتنـە سـەماو رەقـس و پێکـەنین
بەربوونـە گرمـەگرم و چـەق و لـوورو گۆڵـە گـۆڵ
وەك گـورگی هـارو برسـی بڵاوبـوون لـە دەشـت و دەر
دەخولێنـەوە هـەموو ئەشـکەوت و خـڕو شـیوو دۆڵ
بـۆ کاڵـە کـۆن و ناڵـە شـکاوی فـڕێ دراو
خۆیـان دەخـستە ئـاوو ئـاورو ژێـر ئـەرزی چـاڵ و چۆڵ
پـوول و ئەسـاس و دەوڵـەت و مـاڵی نـە کـەم نـە زۆر هیـچیان
نەهێـشت و بۆمـە نـەما غـەیری خـاك و خـۆڵ
عـێلات کـە رووی رەشـە لـە شـەرەف پـاکی بـێ بەشـە
ئـەمما بڵـێن بـە خـان و خـەوانین و مـیرو قـۆڵ

کۆکـەیی لـە ئاسـت دڵرەقـی و گـوێ پێنـەدانی خەلیفـەی گونـدی ئێنـدرقاش بـە داواکارییەکانی لێی تووڕە دەبێت و لە چەند شوێنێکدا زۆر چاکی دەشێلێت:

خـەڵاتی نـارد خەلیفـەی دەسـت و پـێ رووت
عـەبایێکی رزیـوو کـۆن و فـەرفووت
کـە تێفکـریم سـەنەی تـەئریخی عـومری
موعاسـیر بـوو لەگـەڵ تـالووت و جـالووت
بـە حـوکمی زەڕەبینـیش نەتـدەزانی
کـە عەسـلی پەمپەیـە یـا پـەشمی مـەخلوت

دیوان: ٧١

هەروەها لە باسی رەوشت و خووی خەلیفەدا گوتویە:

لـە بـاب و فەسـڵی تـەزویرو ریـا هێنـد چوسـت و چـالاکە
هـەموو کـەس خـۆ دەپـارێزێ لـە مـەکرو کەیـدو تـەزلیلی
وەکـو جـەردەی موسـەللەح دەچـتە سـەر رێگـەی موسـولمانان
بـە ئیمـان ئیکتیفـا ناکـا دەکـا نـەزعی سـەراویلی

هـــەموو رۆژێ لـــە مەکتەبخانـــەیی تـــەدریس‌و تەدلیـــسی
دەنووســـن ســـەد جـــەوازی نـــومرە یـــەك روتبـــەی عـــەزازیلی
بـــە ریـــش‌و ســـورمەت‌و عەمامـــەو شـــکڵ‌و هـــەیولائی
بـــە لـــەحنی نـــازك‌و قـــەوڵی ئـــەکازیب‌و ئـــەباتیڵی
فریـــوی جـــاهیلی وەحـــشی دەدا بێـــچارە نازانـــێ
مـــەقام‌و مـــەنزلی ئیبلیـــسە ریـــش‌و پـــێچ‌و مەنـــدیلی
(أيـــا مَـــن قُلـــتَ إنَ الـــشِعرَ عِـــصنيانٌ ونُقـــصانٌ)
(لكُمْ إحْســـاتكم يـــا لائِمي نَقْصـــي وذَنْبي لـي)

دیوان: ٧٢

کەسانێکی بەمـەزەو خـۆش زەوق دەچـنە بـن کلێـشەی مامۆسـتا کۆکـەیی‌و وای بـۆ دەهۆننەوە کە جەنابی مەلا حوسێنی مەجدی سەرۆکی زانایانی مهاباد زەمت دەکات، مەلا مارفیش نایکاتە نامەردی ئەم چەند دێرە نەستەقەی حەواڵە دەکات:

خـــواهیش دەکـــەم بڵـــێن بـــە جـــەنابی مـــەلا حوســـەین
زۆر عـــەیب‌و حەیفـــە لـــە بۆمـــە بـــەعزێ قـــسان بکـــەین
ئـــەو زەمـــی مـــن بکـــات‌و مـــن مـــەتحی ئـــەو بکـــەم
تێکیـــش بگـــەین کـــە هەردوکمـــان درۆ ئەکـــەین

دیوان: ٩٨

٧. بابەتی کۆمەڵایەتی

گۆڕان‌و نوێبوونـەوەی شـیعری کـوردی لـە دوای جـەنگی جیهانیی یەکـەم لـە گـۆڕانی ناوەڕۆکـەوە دەسـتی پێکـردووە، کاتێـك مەبەسـت‌و بابەتـە کۆمەڵایەتییـەکانی چـاکەخوازی‌و زانـست پـەروەری‌و بـانگی عەدالـەت‌و یەکـسانی لـەژێر کاریگـەری ئاڵوگۆڕەکـانی جیهـان‌و ژیـان‌و دەستکەوتەکانی شارستانیەت چـەکەرەی کردۆتـە نـاو شـیعری کـوردی‌و دەروازەی تـازەی بـەڕوودا کردۆتـەوە، هـەر ئەمـەش بۆتـە مایـەی رەنگدانەوەی بابەتگەلێکی جۆراوجۆرو تاڕادەیەك جیاواز لەگەڵ پێشوو لە نـاوەڕۆك‌و مەبەستەکانی شیعری کوردییەوە، کە هەر ئەم ئاڵوگۆڕو پێشکەوتنە لە پاشانا دەبێتـە مـاکی گـۆڕان‌و نوێبوونـەوە لـە شـیعری کـوردی لـەباری شـێوەو روخساریـشەوە. بابەتگـەلێکی لـە وێنـەی زانـست پـەروەری‌و، چاکـسازی کۆمەڵایـەتی لـە ریـزی مەبەستەکانی شیعری کۆکەیین‌و لێرەدا ئاوڕیان لێ دەدەینەوە.

شاعیر لە تێکستێکیدا رووی قسەی لە رۆڵەکانی میللەتەکەیەتی‌و داخ‌و کەسەر بۆ هەژاری‌و نەخوێنەدەواری‌و دواکەتووییان هەڵدەرێژێ، ئەنجا داوایان لێدەکات کە ئاگاهی پەیدابکەن‌و رووبکەنە زانیاری‌و سەنعەت‌و باوەش بۆ دەستکەوتەکانی شارستانیی بکەنەوە:

بیشۆنەوە پێم چاکە بە سابوونی سەداقەت
ئەم چڵکی نیفاقە لە دەم‌و چاوو لە دەستا
ئیقدام‌و قیامێکی بکەن روو بە سەنایع
هەر بۆ مەیە تەنیا کە بەهار بۆتە زمستان
ئەورۆ لە فونوون‌و هونەرو عیلم‌و سەنایع هەرکوردە
کە بێ حیسەیە باقی هەموو وەستان
بڕوانە لە نووری هونەرو شەمعی مەعاریف
تاریکە شەویش بۆتە قەمەرستان

دیوان: ١٧

لە بارەی رەوشت‌و خوی نالەباری کۆمەڵێ کوردەواری شاعیر زۆر بە توندی دەدوێ‌و زیادە رۆیی دەکات کاتێك کە دەڵێ:

من لە داخی کوردی بەد ئەخلاق‌و بێ عیلم‌و سەواد
یا دەبێ بمرم وە یا هیجرەت بکەم بۆ کێوی قاف
عونسورو ماهیەتی ئەم قەومە هەر کیبرو غروور
هیچ لەباریاندا نییە غەیری درۆو لاف‌و گەزاف
حەق نەناس‌و ناسپاس‌و بێ ئەساس‌و بێ حەواس
موفسیدو ئەهلی غەرەز مایل بە جەورو ئیعتیساف
کەس نییە پێیان بڵێ ئەی پڕ نیفاقی بێ ویفاق
تابەکەی تو خودا هەتاکەی ئەو شیقاقەو ئیختیلاف
غەیری کوردی بێ تەعسوب میللەتی دنیا هەموو
بوونە ساحێب سەروەت‌و عیلم‌و سەوادو مووشکاف

گ / نیشتمان، ژ/٢٠:٣

هەروەها گلەیی لە سەرۆك‌و سەرکردەکانی عەشایەری کورد دەکات کە نەیانتوانیوە رێبەرایەتی میللەت بکەن بەرەو پێشکەوتن‌و سەرفرازی.

لەبەر بێ فیکرو ئیقدامی رەئیسانی عەشایر بوو
کە رۆژن بۆتە زولماتی شەوی تاریکی دەیجووری

هـــەموو میللـــەت گەیـــشتنە مـــەنزڵی مەقـــسوودو خۆشـــنوودی
فەقـەت کـوردن بـە جـێ مـاون بـە مـەحروومی بـە مـەهجووری
عـــەزیزم ئیفتخـــاری خـــاریجی هـــەم عیلمـــە هـــەم ســـەنعەت
بـــە ملیـــۆن‌و بـــە فرسـەخ تـــۆ لـــە عـــیلم‌و مەعریفـــەت دووری
تەماشـــاکە لەبـــەر شـــوعلەی چـــرا بـــەرق‌و ئەلـــەتریکی
کـورەی ئـەرزی هـەموو یەکپارچـە بۆتـە یـەك کـورەی نـووری

گ/ نیشتمان، ژ/٥: ١٩

٨. کوردایەتی

شاعیر سەرباری ئەوەی کە خۆی گوتەنی (پیری‌و فەقرو بێ چاوی) بازییان پێی کردووەو برستیان لێ بڕیوە، بەڵام مەسەلەی نیشتمان‌و میللەتەکەشی خەم‌و سەودایێکی زیندوو بووە لە بیرو لە دەروونیدا، بەتایبەت ئەو لە رۆژگارو سەردەمێکدا ژیاوە کە کوانووی بزووتنەوەی کوردایەتی لە سلێمانی‌و لە موکریان لەگەشانەوەو پەرەسەندن دابووە، کۆکەیی مرۆڤێکی هوشیارو بە ئاگا بووە، ئاشنای باس‌و خواستی (حیزبی هیوا)و بلاوبوونەوەی گۆڤاری (گەلاوێژ) بووە، دواساڵانی تەمەنیشی هاوکاتە لەگەڵ پێکهاتنی کۆمەڵەی (ژێ. کاف)و بلاوبوونەوەی گۆڤاری (نیشتمان)، چەند تێکست‌و پارچە شیعری کوردایەتیشی لە ژمارەکانی ئەو گۆڤارەدا بلاوبۆتەوە. لێرەدا ئاماژە بە هەندێ لایەنی کوردایەتی لە شیعری کۆکەییدا دەکەین:

لە شیعرێکدا کە بۆ (کۆمەڵی هیواو حەرفی ژ.ك)ی گوتوە دەڵێ:

ئـــەی خودایـــە بـــۆم بنێـــری قاســـیدێکی ســـینە ســـاف
بـچتە خزمـــەت کۆمـــەڵی هیـــواو حـــەرفی ژێ‌و کـــاف
ـیر نـــەبێ بـــڕوا لـــە قـــەولی مـــن بـــچێ پێیـــان بڵـــێ
ـــەی مـــودیری ئیتیحـــادو ئـــەی مـــەداری ئیئتـــیلاف
هیممـــەت‌و ئەورۆکـــە بـــێ، ئەورۆکـــە رۆژی غیرەتـــە
دەســـت بدەینـــە دەســـتی یـــەك رووبکەینـــە مەیـــدانی مەســـاف
رەفعـــی زوڵـــم‌و حیفـــزی نـــامووس‌و حقـــوقی میللـــەتی
چـــاکترە ســـەد مەرتەبـــە لـــە زیـــارەتی بـــەیتی تـــەواف
یـــا بـــە ئـــازادی‌و بـــە شـــادی دەچـــنە نـــاو حەڵقـــەی میلـــەل
یـــا لەســـەر کورســـی ســـەرو مـــل دەچـــنە نێـــو حەلقـــەی تـــەناف

گ/ نیشتمان، ژ/ ٣: ٢١

هەروەها شاعیر نوقلانە بۆ دەرچوون و بڵاوبوونەوەی هەردوو گۆڤاری (گەلاوێژو نیشتمان) لێ دەدات و دەڵێ:

لــە شــەوقی نیــشتمان و شــوعلەی ئەســتێرەی گەلاوێــژە
برینــی رووح و قــەڵب و قــاڵبم فیلجوملــە ســارێژە
ئەگــەر بــاوەر دەکــەن یــاران ســەدای تــەپڵی بەشــارەت دێ
مــەڵێن ئــەم شــاعیرە دێوانەیــە یــا شــێتە یــا گێــژە
دەڵــێن ئــەو کــاروانی قافیلــەی کــوردی وەپــاش کــەوتوو
کــەمی مــاوە نــەجاتیان بــێ لــە ئــەم هــەورازو ئــەم لێــژە

ئەو بانگەوازەی شاعیریش لەکاتی خۆیدا (برا بییری چراییکی بکەن بیکەن بە جەمهووری) هەتا لەپێش پێکهاتنی کۆماری کوردستانیشەوە بووە، وەکو دروشمێکی زیندوو لە دڵی مێژوودا ماوەتەوە وەك مەشخەڵێك بۆنەوەکانی دوای خۆی، کاتێ دەڵێ:

لــە رۆژنامــەی مــودیری کــە چ مــەداری چــەرخی شــەفتووری
ئەنوســێ رۆژی کــوردی کەوتــە ئــەوجی بــورجی بــێ نــووری
بــرا بــیری چــراییکی بکــەن تاریکــە شــەو دادێ
قیــامێکی بکــەن تــا فرســەتە بیکــەن بــە جــەمهووری
کەســێ میللــەت پەرەســت و خــاوەنی فکــرو سیاســەت بــێ
تــەرەققی میللــەت و ئاسایــشە مەقــسوودو مــەنزووری
یــەقینت بــێ لــەباوەش نــاگری قــەت شــاهیدی مەقــسوود
هــەتاکو پــێ نەنێتــە مــوڵکی ئــازادی بــە مەســرووری

گ/ نیشتمان، ژ/ ٥: ٢٠

باسی دووەم

ناوەرۆکی شیعری سەیفی قازی

سەبارەت بە ناوەرۆك مەبەستەکانی شیعری سەیف لە مێژووی ئەدەبی کوردیی د. خەزنەداردا هاتووە: (بەشێك لە مەبەستەکانی شیعری کلاسیکی شاعیر لەگەڵ هەندێ ناوەڕۆکی نوێ بە جووتە لە شیعریدا رەنگیان داوەتەوە، ئەو لەسەر رێگەو شوێنی کۆنەکان نەرۆیشتووە بەڵکو زۆربەی مەبەستەکانی تێکەڵ بە یەکتری کردووە، لەمەدا کارێکی باشی کردووە چونکە لەگەڵ رێبازی شیعری ئەو دەمە رێك کەوتووە بەوەی مەبەستی شیعری لە قاووغی تەسکی چوارچێوەی کلاسیکی دەرهێناوەو بەشێوەی لیریکی تازە بابەت خستوویەتیە روو).[4]

١. شیعری ئاینی:

شاعیر لە ستایشی پەروەردگاری مەزندا دەڵێ:

بۆ تۆیە هەر بە تۆیە دەتوانم بکەم سەنا
رۆژو شەوێ تۆ دێنی دەبەی مەغریبو عیشا
گەورەو گرانو بێ کەسو بێ جێو بێ مەکان
بۆ بێ کەسان کەسی بۆ بێ جێیەکان پەنا
تەنهاو بەر قەراری هەر بوویو هەر دەبی
بێ ئارەزوو و نیازی، بێ بابو بێ برا
بێ وێنە سانعێکی بە ئەمرێ دروست دەکەی
ئینسان لە ئاوو گوڵ لە گەڵاو لە گڵ گیا
هەرچی پەڕی گوڵانە لە بۆ زیکری تۆ زمان
هەرچی گەڵای بەدارەوە، دەستن لە بۆ دوعا

دیوان: ٢٤

---

(4) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ٣٤٥.

له خۆشەویستیو نەعتی پێغەمبەردا دەڵێ:

بەخـــسووس شـــەفیعی ئێمەیـــە ئـــەو خۆشەویـــستەکەت
شـــابازی دەشـــتی مـــەروە، شـــەهی شـــارەکەی ســـەفا

هـــەردەم ســـەلاتی زۆرو ســـلاوێکی بـــێ ئـــەژمار
دیـاری بـێ بـۆ رووحـی پـاکی تـۆ ئـەی فـەخری ئـەنبیا
مەقـــسود لـــە خـــەڵقی عالەمـــە هـــەر زاتـــی پـــاکی تـــۆ
خـــەڵکی هـــەمووی توفـــەیلی هـــەر تـــۆی کـــە بـــانگ کـــرا
چـــوونە حـــووزورو هاتنـــەوەت لـــەحزەیێکی گـــرت
لـــەو جێگـــەدا مەلـــەك بـــە گـــەلێك کەتنـــە دوا
هاتوچـــو، بیـــستی، کـــوتی، زوو گەڕایـــەوە
ئالقـەی دەرهـەر دەلـەرزی، چـرای مـاڵی هـەرگرا

سەیفی قازی موریدو مەنسووبی شێخی بورهان بووە، لەوبارەوە لـە پێشەکی دیوانی سەیفدا هاتووە: (هەموو ساڵێك بۆ ماوەیەك خۆی گەیاندۆتـە خانـەقای شـەرەفکەندو ژیانێکی پڕ لە چلە کێشیو عیبادەتی رادەبوارد، خانەقا بۆ ئەو شاعیرە سـەودا سـەرە رووگەی هیـواو هومێدو جێگای خـۆڵ مـاڵ کردنـی گیـانو لابردنـی ژەنـگو ژاری دڵ بوو).[5]

شاعیر سەبارەت بە پایەو مەقامی ئەو پیاوە وەلیو خواناسەدا دەڵێ:

ئەگـــــەر دەتـــــەوێ دنیـــــاو قیامـــــەت
رووی خـــۆت لـــەو دەرکـــە قـــەت وەرمـــەگێڕە
هـــەر کـــەس دەپـــەنای شـــێخی دانـــەبێ
حییـــزی نەفـــسیە شـــەیتان پێـــی فێـــرە
هـــاتنی ئـــەو دەرکـــەوت قـــەت لـــە دەس مـــەدە
ســـەرو مـــاڵی خـــۆت بێـــرە بـــسپێرە
نێـــوی شەمـــسەددین رۆژە کـــە هەڵـــدێ
هـــەر وەك چەکـــچەکی هەڵـــدێ ئـــەو کـــوێرە

دیوان: ٤٩

---

(5) دیواني سیف القضات: ١٧.

٢. شیعری دڵداریو جوانی

مەبەستی دڵداری لە بەرهەمی شاعیر دوو ڕێچکەی وەرگرتووە، بەم شێوەیە:

أ. غەزەل/ شاعیر لە هونەری غەزەلیاتدا هەر لەسەر ڕێوشوێنی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی ڕۆیشتووەو لەم مەیدانەدا شاگردی نالیو وەفاییە.

دەبا ساتێکی ساکیت بێ لە ناڵین قەلبی خوێنبارم
دەبا تاوێکی فاریغ بێ لە گریان چاوی غەمبارم
هەتاکەی غەرقی سێلاوی سریشكو ئەشكی خوێنین بم
دەبا جارێك بە گۆشەی چاوی مەیلێکی بکا یارم
دەرم کەی گەر لەلای خۆت یا جوێنم پێ بدەی ناچم
بە زنجیری دوو گیسوت چونکە پابەندو گرفتارم
بە نای ناڵەو بە سینەی چەنگو تاری غەم موهەییا بووم
بڵێن بۆ سەیری ئەو بەزمە دەمێك باوا بێ دڵدارم

دیوان: ٤١

لە شوێنێکی دیکەدا شاعیر لە ڕەنجو دەردی دڵداری دەدوێ:

قەدی یا سەروی جۆباری ئەتۆ ئەی زولفی لاولاوی
سەراپا حەڵقە حەڵقە وا لە بالای بەرزی هالاوی
هەموو گیانم برینداره بە حەملەی تیپی موژگانی
دڵم شەیداو پەرێشانه لەتاوی زوڵفی شێواوی
خراپم کرد روحو ماڵم، دڵم دانا دەپێناوت
دەسا قوربان بفەرموو بۆچی ئەمڕۆ لێمە تۆراوی
کەلامو عیشقی تۆ بوو باعیسی مەشهووری حوسنی ئەو
کەچی ئێستا وەکو زوڵفی لەبەر پێدا فڕێ دراوی
لەبی وەك قەندی شیرینه، جەبین وەك عەقدی پەروینە
دو کوڵمی لالەیی حەمرایە، روی وەك تیغی خوێناوی

دیوان: ٤٢

ب. ليريكی دڵداری خۆماڵی/

هەندێ لە شیعرە دڵدارییەكانی شاعیر لەسەر شێوەی ليريكی جوانیو ئەڤینو دڵداری خۆماڵین، هەم لەباری كێشو مۆسیقاوە هەم لە رووی زمانی كوردی پەتیو شێوازی كرمانجی خۆماڵییانەی ناوچەی موكریان، ئەم ليريكانە سوارو پاراوو بە ئاهەنگن، وەسفی جوانیو دلگیری یارو دڵبەریش بە وێنەو گوزارەی روونو پاراو خراونەتە روو:

كوڵمە سوورەكەی گوڵە مێلاقە
لە دەوری خاڵان بەرێز بزمێرە
زوڵفی وەك شەوەی رۆژی كردمە شەو
چرای سەر كوڵمەم لە بۆ رادێرە
لە باغی حوسنت وەختی زەكاتە
فەقیری خۆتم هەر بۆ من خێرە
بە رستەی زوڵفان دڵم نێچیرە
لە دارو بەردی بەس دە، مەیگێرە
هەر ناڵەی منە لە دۆڵو نوالان
نەك فیتەی شوانو دەنگی بلوێرە

دیوان: ٤٨

لە وەسفی جوانیو نازداری شەنگە بێریو كابانو كیژانی خاتوونی لادێی كوردەواریدا دەڵێ:

لە دەوری سەریان دەسڕۆكەی هەوری
وەك مانگی چاردە لە نێوان هەوری
كەوتە سەر پیلان چارەكەی نوێژی
كە شەهەوری كرد لە دەوری رۆژی
دەسماڵی ملیان پشتێندی شلیان
چنارو لاولاو چاوی بە كلیان
زوڵفان لەسەر شان تێك چڕژان پڕژان
لەشكری چینو ژاپۆن تێك رژان
زوڵفان لە دوویان وەك رەشمار دەخشان
شەو نین وەك شەوە بە رۆژ دەدرەوشان

٣. وەسفی سروشتی کوردستان و ژیانی کۆمەڵایەتی

شاعیر عاشق و سەوداسەری سروشتی کوردستان و ژیانی دێهاتی کوردەواری بووە، بۆیە کاتێك پلەی خوێندنی مەلایەتی تەواو دەکات ماڵەکەی دەگوێزێتەوە بۆ لادێ، لەوێ بە کشتوکاڵ و ماڵ و مەڕدارییەوە خەریك دەبێت، لە باغ و بێستانداریدا کارامەو لێهاتوو بووە، (گوندەکەی بە باغ و مەزراو مێشەو چنارستان و بەندو ئاش و خانوبەرەی خۆش و دلگیر رازاندبووەو بەهەشتێکی شاعیرانەی بۆ خۆی پێك هێنابوو).[6] شاعیر لە هۆنراوەی لیریکە خۆماڵییەکانی رازاوەیی سروشتی کوردستان و ژیانی دێهاتی تێکەڵاو دەکات و ئەو وێنەو دیمەنانە پێکەوە دەکێشێ، لە تاریفی حەوزو کانیاوەکانی کولتەپەو سەیرانگاکانیدا دەڵێ:

بۆ سەیری "دەروو" دەروونم خوێنە
بۆ "کانی سپی" فرمێسکم سوێرە
"کانی بەردینە" ئاوی حەیاتم
بە "کانییەی قازی" دڵم زەنوێرە
کانی لەتافەت " زنەی بەرباغی"
کانی گەوهەرە مەعدەنی زێڕە
لە یەنگی دنیا تاکو کەڵتەگە
هەڵاڵەو بەیبوون سوێسن و شللێرە
لە دوور دیارە چل ئەسحابەکەی
بنەی دوندی رەش جێ لانی شێرە
جێی وەك کولتەپەی تەپەی کەلانە
رێ پێڵگەی میوان، مەسکەنی مێرە

دیوان /٤٩

لە قەسیدەیەکی دیارو ناوداریدا، باس لە زستانی سەختی کوردستان و ژیانی ئاژەڵداری لادێنشینی کوردەواری دەکات، کە نیشانەی شارەزایی و کارمەیی شاعیر

---

(6) سەرچاوەی پێشوو: ١٥

نیشان دەدات لە ژیانی سەختی جوتیاران و زەحمەتکێشانی لادێو[7] بەم جۆرە دەدوێ:

هەوا بە حاڵم وەك كێوان دەگری
بە تەرزەو بەفرو بارانو هەوری
عەرزیش لە بۆ من هێندەی قورپێوا
بەهاری دەگەڵ زستان لێ شێوا
گیاو گوڵی مێرگان بۆم سیسو زەردبوون
بۆ شینی كێوان كەوان هەمدەرد بوون
با لە كێوو دەشت خۆڵ وەسەر دەكا
گریانی كێوان بەحران پڕ دەكا
داری مێشەو باغ بەفر دایپۆشین
پاك دەڵێی مردوون كفنیان پۆشین
كەوی كوێستانان لە قاسپە كەوتن
بێ هۆش بوون یاخۆ خەویان لێ كەوتن
چیرەو جریوەی چورەو چۆڵەكە
نایەو نەیان ما هێلانەو هێلكە
لەگلەگ لەگەل كەوت نەما تەقتەقی
سیرۆش لە سیرەو فیتوو چەقچەقی
پاك پەشیمانن لە بۆ گەرمێنێ
بۆ چ دەهاتنەوە عەمرو نەمێنێ

لەو زستانە ساردو پڕ لە وەیشوومەو بەفرو زریانەدا، حاڵی مەڕو ماڵاتو وڵساتی جوتیاری خۆڵبەسەر دەبێ چۆن بێ:

هێندە لاوازن مەڕو ماڵاتیان
قوربانی ناكرێن نادرێ زەكاتیان
گا لەبەر كزی هەڵناگری نیری
نە مەڕ ماستی ما، نە مانگا شیری
لۆك چەمبەرەی بوو، مایینش مشمشە
گا گوێ رەپەی گرت، گامێش خشخشە

(7) هەواری خاڵی : ٣٨

کـــــەڵو گامێـــــشیان بوونـــــە چەکـــــچەکی
وشـــــتریان بەعـــــەین بێـــــچووی لەگلـــــەگی
لەبـــــەر بـــــێ هێـــــزی لـــــە ترســـــی ســـــەرما
پـــــشتێندیان بەســـــتن هـــــەمووی جـل کـــــرا
بـــــزنو مـــــەڕ رووت بـــــوون وەك سوورەســـــاقە
یـــــەك‌دانـــــوو دەیکوشـــــت یـــــەك بەڵەباقـــــە
نایـــــە فیتـــــەی شـــــوان لەســـــەر شـــــەوینێ
میگـــــەلان چێـــــشتان لـــــە کـــــوێ دەنوێنـــــێ

ئەنجا یادی هۆبەو هەوارو خێڵ بەرەو ژوورو کوێستانی سالانی پێشوو دەکات، کە ئەوێستا بەفرو زستانی ساردو قڕانە مەڕی ئەو ساڵ نەیهێشتووە:

کـــــوا پـــــیرۆت ئاغـــــا ســـــەر خێڵـــــی کـــــوردان
لـــــە قولەســـــەنی ڕا بـــــچێ بـــــۆ کوێـــــستان
کوانـــــێ ســـــەید ســـــەمەد ئـــــەو مـــــەردی رەشـــــید
بـــــۆ مـــــاین بـــــلاغ بـــــڕوا بـــــە تەمهیـــــد

لـــــە کوێیـــــە تـــــاغی ئـــــەو چـــــادری جـــــوانی
تیـــــپ تیـــــپ میـــــوانی ســـــەر سـفرەو خـــــوانی
کـــــوێر بم نـــــابینم خێـــــڵ بـــــەرەو خـــــواران
تەقلـــــەو رمبـــــازیو هەوهـــــەوی ســـــواران

حاڵی کرمانجو ئاغاواتی لادێ نشین لە ساڵی قڕانە مەڕو زستانی وەیشوومەدا وەکو یەك دێتە بەرچاو:

شـــــەماڵو زریـــــان دایـــــم شـــــەڕیانە
ئاغـــــا وات شـــــڕن کرمـــــانج قڕیانـــــە
زســـــتانی ئـــــەو ســـــاڵ دیـــــارە پێـــــنج مانگـــــە
مـــــەڕو کـــــاو گیـــــا بـــــڕا لـــــە دانگـــــە
تەویلـــــەو هـــــۆڵو هـــــەیوان هەڵوەشـــــان
پـــــووشو ئـــــالاشو قـــــامیش دەرکـــــشان

درا بـــــه گـــــاڕان وەك وێنجـــــەی نوخـــــشان
خـــــرا بـــــۆ مـــــەڕی لەدانگـــــەو حەوشـــــان
کرمـــــانج دەوڵـــــەتی پـــــڕو پاتـــــاڵ بـــــوو
کۆچـــــی دێ بـــــەدێ بـــــە مـــــانگو ســـــاڵ بـــــوو

دیوان: ٥١ — ٥٣

لـە بـاس‌و وەسـفی بـەزمی شـایی‌و زەماوەنـدی لادێـی موکریانـدا شـاعیر ئـەم وێنـەو دیمەنانەمان پیشان دەدات:

جلیـــــست بـــــازان لەلایـــــەك هاتـــــە
لـــــە ترســـــی داری وان پـــــشتی فەلـــــەك کـــــووڕ
لەلایـــــەك نێـــــزە بـــــازان حەملـــــەوەر بـــــوون
لـــــە هەیبـــــەت وان دەدەن چـــــەرخ‌و فەلـــــەك ســـــوور
لەلایـــــەك نرکـــــەیی زوڕنـــــاو دەهۆڵـــــە
لەلایـــــەك ناڵـــــەی نـــــەی دێـــــت‌و ســـــەنتوور
لـــــە دەوری شـــــاییدا دوژمـــــن لـــــە حەســـــرەت
وەکـــــو گـــــۆلی مـــــەڕی دەس کـــــەن بەســـــەگ لـــــوور

وەکـــــو ڕێـــــی کەهکەشـــــان ڕێـــــزی مەجمـــــەعان
کـــــە دێـــــن دادەنـــــێن بـــــەو داب‌و دەســـــتوور

دیوان: ٦٢

٤. **کوردایەتی/** هێمنی شاعیر سەبارەت بەو لایەنە لە شیعری سەیفی قازیدا گوتویـە: (سەیفی قـازی لـە شـێعری نیشتمانی‌و شۆڕشگێڕانەشـدا یەکـەم شـاگردی قوتابخانـەی شـاعیری نـەمر فەیلەسـووفی زانـاو ڕوونـاکبیری کـورد حـاجی قـادری کـۆیی بـووە، لەمەڵبەنـدی موکریـان شـاعیرێك ناناسـین پـێش ئـەو شـێعری نیشتمانی، ئـەویش ئەوەنـدە حەماسـی دانابـێ).[8] شـاعیر لـەو قەسـیدەیەدا کـە ستایـشی خـواو نـەعتی پێغەمبـەری تیـادا کـردووە لەدوایـیەکەیـدا بایداوەتـەوە سـەر کوردایـەتی‌و حـاڵی پەرێشانی ئەو میللەتە پـیشان دەدات، لەمبارەیـەوە د. خەزنـەدار دەڵـێ: (حەسـەن بـۆ

---

(8) سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

یەکەمجار لە مێژووی ئەدەبی کوردی غەرەزەکانی شیعری کلاسیکی کوردی تێکەڵاو کردووە، لە موناجاتدا کوردایەتی دەکاتو لە ئیلاهیاتدا سۆزی نیشتمانی دەربڕیوە)*.
بۆیە هەر لەو قەسیدەیەی کە ستایشی خواو پێغەمبەری تێدا کردووە، هاتۆتە سەر کوردایەتیو دەڵێ:

کوردینو بێ کەسینو لەهەر لایە دەرکراو
دەستێ وە دەس مەدە، کە لە ڕێت ئێمە لانەدا
یانی نە موڵکو ماڵە لە بۆمە نەحاڵو باڵ بێ
جاهو بێ جەلال بێ حاڵو بێ سەلا
لێمە نەشاوو ئەمیرە، نەسەردارو نە وەزیر نە
حاکمو نەنایبو سەرتیپو نە سوپا
هەریەك غولامو نۆکەری بێگانە میللەتێك
زیرو کزو کەنەفتو کەسیفینو بێ نەوا
نیمانە مەرکەزێکی کە پاڵی پێوە دەین
نە مەزنو گەورەیێکی کە بۆیان بەرین پەنا

دیوان: ٢٦

دوای ئەوەی شین بۆ شێخانی شەهیدی شۆڕشی (١٩٢٥)ی کوردستانی تورکیا دەگێڕێ، دەکەوێتە سەر هاندانی ڕۆڵەکانی میللەت بۆ خەباتو بەرخۆدان:

ئەو ژینی بەو ڕەزالەتە بۆ چیتە چاوەکەم
بپسێین لەرێی نەجاتی وەتەن با بە نێرو مێو
سەرچوونی تەختی ڕۆینی سەرداری پێدەوێ
خۆشیمە لەو شەهادەتی شێخانە نێو بەنێو
کوان شێرە کوردەکان کە لە ترسیان دەلەرزی عەرز
کێ بوو لە شامێ شا بوو، لە میسرێ ببۆ خدیۆ
ئازادی، سەربەخۆیی، میری‌و گەورەیی
داوا بکەن بەزارو زبانو ددانو لێو

دیوان: ٣٦

---

* د. خەزنەدار لە دانیشتنێکدا لە سابلاغو لە ماڵی سەلاحەدینی ئاشتی لە ڕێکەوتی ٢٠٠٥/٩/٣٠دا بەم شێوەیە باسی لە سەیف کرد.

لەکاتی هاتنی لەشکری سوور بۆ ناوچەکانی موکریان و ڕووخانەوەی دەسەڵاتی شاهەنشاهی و، ئەو دەرەتانە ئازادی و ئاسوودەییەی بۆ خەڵکی موکریان هاتەدی، شاعیر نوقلانە بۆ لەشکری سوورو ستالینی پێشەوای دەوڵەتی سۆڤیەتی لێ دەدا:

کوردینە ئەورۆ ڕۆژی گەپ و شادییە
لەو نیعمەتە کە بۆ مە ستالینە حامییە
دەستی وە ئێمە داوە کە چیدی زەلیل نەبین
بانگمان دەکا کە ئێرەکە جێی ئیتمینانییە
ئەو میللەتە ڕەشیدە کە یۆڵداشی وای هەبێ
بۆ قەمع و قەلعی هەرچی ئەورووپایە کافییە
کوردینە مزدە لێو کەچی دی زەلیل نەبین
میر جەعفەریش بە ئەمری وی بۆ ئێمە هادییە

دیوان: ٦٩

لە پارچەیەکی دیکەدا بەشان و باڵی سیستمی سیاسی سۆڤیەتی ئەو کاتەدا هەڵ دەڵێ:

بۆ مەدحیان بەسە کە کەسی بێ کەسان ئەون
بۆ میللەتی زەعیف هومێدو هاناوییە
کاری بە دەستی خۆیەتی هەر میللەتێکی بێ سەردا
دەنێن لە بۆیە لە ڕێی کەس نەماوییە
قەفقازو ڕووس و ئۆزبەک و تفلیس و ئیرەوان
تاجێک و تات و ترکەمەن و هەرچی ناوییە

هەر کەس بە مڵک و میللەتی خۆی شادو ڕازاییە
ئازادی، سەربەخۆیی وەها پێ دراوییە

دیوان: ٧٣

شاعیر لەجێگەیەکدا باس لە ژیانی ڕەزاڵەت و دەردی سەری خەڵکی موکریان دەکات لەژێر سێبەرو سایەی ڕەزا شادا کە جل و بەرگ و داب و دەستووری کوردەواری قەدەغەو یاساغ کرابوون:

کاری کوردان هەر خۆزگە بە پارە
هەر کەس بە دەردێک چوو گرفتارە
جەمعێك بە بیانووی تەجدیدی نەزەر
سەرگەردان کران لە قاپیەو لەدەر

لـــــــەتاو مـــــــەشموولی کـــــوردی موکریـــــــان
کـــــچیان ئـــــارەزوو لـــــەجیاتی کوڕیـــــان
لـــــــە خـــــــەڵکی دەدەن کوانـــــێ کـــــلاٚوت
بۆچـــــــت لەســـــــەرنا شـــــــەدەی بـــــلاٚوت
یـــــــەکی دی دەگـــــــرن ســــــجیلت کوانـــــێ
مـــــاڵی قاچـــــاغت لەســـــــەر دوکانـــــێ
تـــــوتنی نووســـــراوت بـــــۆ کـــــێ بـــــردووە
ئیمـــــزای مالیـــــەت کـــــوا وەرگرتـــــووە
هێنـــــدە پـــــووڵ درا بـــــۆ دەفعـــــی شـــــەڕیان
بـــــەتاڵ بـــــوون جێـــــبو گیرفـــــانی پڕیـــــان
لـــــەتام چـــــۆتە دەر مـــــەزلومی کـــــوردان
خودایـــــە ڕوحمێـــــك بـــــە چـــــوك وردیـــــان

دیوان: ٨٠

٥. نامەی شیعری:

لە بەرهەمی شیعری سەیفی قازیدا کۆمەڵێك نامەی شیعری هەن، کە بۆ دۆستو ئاشناکانی ناردووە. لەم نامانەدا خۆشەویستیو سۆزێکی ڕاستەقینە بەدی دەکرێت، شاعیر چەند نامەیەکی بۆ عەزیز ئاغای هاوڕێی هۆنیوەتەو کە جگە لە دەربڕینی هەستی دۆستیو خۆشەویستی، کۆمەڵێك باسو بابەتی جیاجیاشی لە نامەکاندا دەربڕیوون. لێرەدا دەورێکی شیعرنامەکانی شاعیر دەکەینەوە:

لە یادی عەزیز ئاغای هاوەڵی دەڵێ:

کوێـــــستانی دووریـــــت هـــــەر زەردو ماهـــــە
تـــــەرتو لابـــــەلا ڕژدو هەڵـــــدێرە
بـــــاری فیراقـــــت پـــــشتی شـــــکاندم
بەســـــەرما دادێ دەڵێـــــی تـــــاوێرە
ســـــەرباری دووریـــــت شـــــانمی جـــــدەوکرد
بـــــەتاو توورەکـــــە بـــــەهۆرو تێـــــرە
وەك مـــــەجنوون لـــــە دوت کەوتمـــــە کێـــــوان
ڕەفـــــیقم گـــــورگو پلـــــنگو شـــــێرە

بــــۆ هـــــەر جـــــێ دەچـــــی دڵ بەدوتـــــەوە
کۆنــــــە راوکــــــەرە دیـــــارە شــــوێن گێـــــڕە
عیـــــشقت لەســــــەرم قـــــەت ناچـــــێتە دەر
لەســــــەر سەریـــــــشم بگێـــــــڕن گێـــــرە

دیوان: ٤٩

هەروەکو لە شیعرەکانی سەیف دا بەدیار دەکەوێت (هاوڕێیەتیو برایەتی لەگەڵ عەزیز ئاغای عەباسی گەیشتۆتە رادەی دڵداری سۆفیزمی)،[9] بۆیە زۆر بە سۆزو جۆشو پەرۆشەوە لەچاوەڕوانی دیداریدا دەڵێت:

عــــــەزیز ئـــــارەزووت زۆری بـــــۆ هێنـــــام
فرمێـــــــسکم ســـــــووربوو زەردی رووی لێنـــــام
دیـــــسان بـــــە ئـــاوری دووریـــــت کەوتمـــــە گـــیر
دنیـــــام لـــــێ ســــاردبوو بـــــوو بـــــە زمهـــەریر

دنیـــــا وا پـــــڕ بــــوو لـــــە بـــــەفرو ســــیخوار
فرمێـــــسکی ســــوورم بـــــە ســـــپی هاتنـــــە خـــوار
تـــــا ناهومێـــــد بــــووم لـــــە هـــــاتنی زوت
جـــــەرگم بـــــۆ پۆلـــــو هەناســــــەم بـــــزوت

دیوان: ٥١

لەبواری نامەی شیعریدا دەگوترێت کە (شاعیرانی کورد لە کۆنەوە زۆر شیعرنامەیان بەکار بردووە...زۆربەی نامەکاری شاعیرانیش لەمەڕ پێوەندی دوو کەسو بۆ دۆستیو لەیەك حاڵی بوونە، بەڵام هەمیشە – وێڕای ئەو باسانە چمکی بەسەرهاتو مێژووی قۆناغێکی ژینی نەتەوەی گرتوە).[10] بۆیە شاعیر لەنامەکانیدا بۆ عەزیز ئاغای هاوڕێی وێڕای دەربڕینی سۆزی خۆشەویستی دۆستانەی نێوانیان دەپەڕژێتە سەر باسو بابەتی ژیانی دێهاتو باغو مەزراو کشتوکاڵو ئاژەڵداریو تا بەوە رادەکات تاریفی جوانانو نازدارانی کوردەواریش دەهێنێتە گۆڕێ. لەولاوەش کۆمەڵێك پەندو ئامۆژگاری دادەدا بۆ جوتیارانی لادێ تا بە مشوورو کارسازو دەست رەنگین بن، جگە

(9) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ٣٥٦
(10) ئەدەبی نامەنووسیی کوردی، ب١: ٦١

لەوەش شاعیر لەو نامانەیدا بۆ عەزیز ئاغا باس‌و خواستی ئازادی‌و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی وڵاتان بۆ هاوڕێکەی دەگێڕێتەوە، هەر لەو نامەیەی کە لەپێشەوە چەند دێڕێکمان بە نموونە لێ هێنایەوە، شاعیر باس لە ئازادی‌و یەکسانی ژنان دەکات لە وڵاتی فەرەنگی‌و دەڵێ:

بۆ فوتبال دەچن، سیرک‌و تیاتر
کچ لە پێشەوە کوڕان لەدواتر
کچ‌و کوڕ تێکەڵ هەروەك شەکرو شیر
پیاوو ژن ژینیان وەك یەك جوان‌و پیر
وەرزش زۆرانی دەکەڵ یەك دەگرن
عەیب‌و عار نیە نابێ تێك فکرن
باسك راست دەکەن خۆ دادەنوێنن
سینگ رەپێش دەکەن لاقان هەڵدێنن
ئەوجار هەر کەوتن بۆ کوڕ لایقە
لەسەر یا لەژێر هەر ئەو فایقە
ژن‌و پیاو وەك یەك زەحمەت بکێشن
فەرەنگی بەوەی لێمە لە پێشن
دیوان: ٥٨

شاعیر لە وەڵامی دێرە شیعرێکی سڵاونامەی حاجی کاکە رەحمانی فەیزوڵڵابەگیدا گوتویەتی:

خەیاڵی هیجری ئێلخانی کە دەکرێ
دڵی گەورەو بچووکی مە گڕ ئەگرێ
ویسالت چۆن نییە بۆ من مویەسەر
سڵاوت بۆ دەنێرم لێرە تا دێ

دیوان: ٥٦

لەنامەیەکی شیعریدا کە بۆ عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری هۆنیوەتەوە، بەم جۆرە نامەکەی بەکۆتا دێنێ:

خوا بکا دائیمەن وا شادمان بی
عەزیزی ئارەزووت خۆی بێ لەرێی دوور
هەمیشە دێیەکەت وا ئاوەدان بێ

ولآتـــــى دوژمنـــــت وێـــــران‌و خـــــاپوور
لــــه داشـــــالوجه ڕا حـــــوجرەی فـــــەقێیان
لــــە دووری مەوتـــــەنی تـــــۆم زارو ڕەنجـــوور

دیوان: ٦٢

شاعیر وەڵامی نامەیەکی عەزیز ئاغای ناوبراوی هاوڕێی بەم شێوەیە داوەتەوە:

نامـــــەی گرامیـــــت حـــــەزرەتی نـــــامی
پـــێم گەیـــشت لــــە دەســـت شەخـــسێکی نـــامی
نامـــــەی گرامیـــــت وەختـــــێ پـــێم گەیـــــشت
هێنـــــدە کـــەیف خـــۆش بـــووم دنیـــا تـــێم گەیـــشت

تاوەکو دەڵێ:

ســـــایەی عـــــەزیزی هـــــەر کـــــەس لەســـــەر بـــــێ
لـــــەنێو گـــــشت ســـــەران دەبـــــێ ســـــەروەر بـــــێ
خزمـــــەتت دەکـــــەین ئێمـــــەش تـــــاکو هـــــەین
تـــۆش دەرســـــان بڵـــێ بـــەبێ کـــەین‌و بـــەین

دیوان: ٦٨

باسی سێیەم

ناوەڕۆکی شیعری مستەفا شەوقی

وەکو ڕاستییەك لە پێشەوە ئاماژە بۆ ئەوەکرا کە بەرهەمی شیعری شەوقی لەباری ناوەڕۆکەوە خەسڵەتەکانی شیعری ڕۆمانتیکی پێیەوە دیارو ئاشکران، لەمەوەش بەزەحمەت دەتواندرێت هێڵی جیاکەرەوە لەنێوان مەبەستەکانی شیعری شاعیر، بە پێڕەوی شیعری کلاسیکی کوردی، بکێشرێت. نەخاسمە کاتێك کە دەبینین شاعیر سۆزو خۆشەویستی نیشتمانو نەتەوەکەی کردۆتە هەوێنو تێکەڵ بە هەموو مەبەستەکانی شیعری کردووە. لەم بارەوە د.خەزنەدار نووسیوویەتیو دەڵێ: (شیعری مستەفا شەوقی لە ڕووی ڕووخسارەوە بەر تەسكو دیاری کراوە، هەروەها لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە تەنیا لە دڵداری دەدوێنو بە گیانی نیشتمان پەروەریو کوردایەتی موتوربەکراون، واتە ناوەڕۆکیان مەبەستی دڵداریو سیاسییە، بەڵام هەردوو مەبەستی تێك ترنجاندووە بەجۆرێك یەکێتییێکی پتەوی لەنێواندا دروست کرووە، لە یەکتری جیانابنەوە، بیننو خاسیەتەکانی شیعری ڕۆمانتیکی ئەوروپا لە شیعری مستەفا شەوقیدا ڕوونو ئاشکران، بەشێوەیەك چێژو خەیاڵی ئەوروپایی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە ڕەسەنایەتی ئەو شیعرەی پاراستووە).(11) لێرەوە گەشتێك بەناو گوڵزاری شیعری مستەفا شەوقیدا دەکەینو تیشکی ڕووناکی دەخەینە سەر هەندێ لایەنو مەبەستەکانی شیعری:

١. شیعری دڵداریو خۆشەویستی:

شاعیر هەستی ئەڤینو خۆشەویستی یارەکەی لە چەند پارچەیەکی لیریکی لە شێوەی غەزەلدا هۆنیوەتەوە وەکو لە هۆنراوەی (لە بۆ هاواڵی ماتەمدار)دا دەڵێ:

بۆچ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە
لەشکری زولفت کە خاوو کاڵە بۆچ ڕووی گرتووە
ئاهی تۆ وەك بای سمووم هاتو قەڵبی دادڕیم
ئەی فەلەك گریەت کە ئەو جارە بۆ وات کردووە
چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی ڕەش

---

(11) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ١٥٥.

تۆ بە فرمێسکی خوێن ئەو ڕەنگە ڕووت بۆ شوشتووە
ڕەنگی تۆ خۆ زەردە زولفت کاڵە قامەت مامەشی
یا لەنێو پایتەختی ڕۆمی سوێسنەو پشکوتووە

لە هۆنراوەی (وەرەقێك لە دەفتەری خاترات)دا شاعیر دیسان بە زمانی دڵ، دڵدارەکەی دەدوێنێ:

فیدای چاوت عەزیزم ئەوڕۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە
عەجەب کۆرپەی دڵم نادا هەدا شەوگاری تەنهایی
نەباتی قەندی لێوی تۆی دەوێ بێچارە بێ زمانە
بەناز ساتێ وەرە دەستێ بنێ سەر قەڵبی مەجرووحم
خەناوی بێ بە سووری پەنچەکانت ڕەنگی مەرجانە

ئەنجا لە کۆتاییدا هەموو ئەدگارەکانی جوانی بە یارەکەی دەبەخشێت و دەڵێ:

مەلاحەت خەتمە سەر تۆ گەرچی وەك نێوت لە چاو دووری
لە بۆ شەوقی دوو کوڵمی پڕ فسوونت تازە دیوانە

لە پارچە غەزەلی (مەگەر لێم عاجزی) دەردی دڵ لەگەڵ خۆشەویستەکەی دەکاو لە شێوەی دیالۆگدا لێی دەپرسێ:

لەمن بۆ چ زیزی عەمرم؟ چاوەکانم ماهی تابانم
تەوێڵت بۆچی گرژە یا چ قەوماوە چیە تاوانم
لە پێشا پێشی تابووری موژەت هەردوو برۆت کەچ بوو
دەڵێ بۆ تیپی عاشق زوڵفەقارە تیغی بۆڕڕانم
کەمەندی زولفی خاوت چونکە بازووبەندی بازوومە
چ حاجەت واعیزی سەر زڵ بە ئەفسوون بەستی دەستانم

ئەنجا لە کۆتایی پارچەکەدا شاعیر بەم شێوەیە وەڵامەکانی دەسگیر دەبێتەوە:

بەڵێ شەوقی کە کوردە چاو بەخوێنە قەت هەدانادا
بە خوێنی چاوەکانم سوور بووە چاکی گریبانم

لە پارچە لیریکەکانی شەوقیدا، بەشێوەیەکی قووڵ تەعبیر لەو هەستو سۆزانە کراونەتەوە کە دیاردەی جوانیو خۆشەویستی لە دەروونی شاعیردا وروژاندویەتی، لێرەدا (گرنگ خودی هەستو سۆزەکان نییە بەهەردوو دیوی سلبیو ئیجابی، بەڵکو ئەو کاردانەوە پڕ لە کاریگەرییەی ناخی شاعیرە کە لە دەرەوەیدا وەردەگیرێ).[12]

٢. کوردایەتی

شەوقی بە یەکێك لە پێشەنگەکانی شیعری سیاسیو نیشتمانیی ناوچەی موکریان دەناسرێتو لەم بارەوە لە لێکۆڵینەوەکەی هێرشدا لە گۆڤاری (گزینگ) سەبارەت بەو مەسەلەیە هاتووە، (ئەوەی راستی بێ لە کوردستانی موکریاندا سەرەتای شێعری نیشتمانیو سیاسی لەپێناو ئامانجو بوژاندنەوەی هەستی نەتەوەیی، هاوکات لەگەڵ داگیرسانی شەڕی جیهانیی یەکەمدا بەهۆی دوکتۆر مستەفا شەوقی دەستی پێکردووە).[13] شاعیر لە هۆنراوەیەکی دا بە نێوی (فەریاد) کە بە (مناسەبەتی قەتلو عامی رووسان لە سابلاغ) نووسراوە، دیارە مەبەستی رووداوەکانی ساڵی ١٩١٥یە،[14]شاعیر لەدوای تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر ئەو رووداوەداو لە شاری موسل هۆنراوەکەی هۆنیوەتەوە کە تیایدا دەڵێت:

وەرە تا شەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری
عەلیم الله لە پاش تەشریفو چوونی تۆ لە سابلاغێ
وەتەن وێرانو ماڵ سووتاو و کیژێ بێ لاوو خوێن باری
دەنێو مێرگوڵەکاندا سوێسنی زەردو هەڵاڵەی سوور
لە باغو باخچەکاندا بولبولی شەیداوو پاساری
بەزوڵمو جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك
لەبێ روحمیو دڵ سەختی بەباریان بار لە لێو باری
لە ئاغایانو ئەشرافو مەلایان کەس نەما ئەورۆ
لەسەر ئەنقازی ماڵیان خۆ دەخوێنێ کوند بەبێ عاری

گ/ ژین، ژ/٢: ١٢، ١٣

---

(12)موسوعة نظرية الادب — الشعر الغنائي: ٦.

(13) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٦٤.

(14) تاريخ مهاباد: ٧٨.

لە هۆنراوەی (هاواری دایکێ) شاعیر بەشێوەیەکی دراماتیکی وێنەی نەوجەوانێکی کوردی خەوالّو نیشان دەداو دەیەوێ دەمارەگانی هەستی نیشتمانپەروەری بێنێتە جۆش‌و خرۆش‌و لەپێناوی ئازادی‌و سەربەخۆییدا بکەوێتە کارو تەقەلادان.

بەهار هاتو نەشئەی بای وەعدەیە عومرم تەماشاکە
لەبەر مالّی وەسیعی مولکی بابت دەنگی سەمتووری
سەدای هاتو نەهات دەنگی زەنگوڵ قۆری کاروانە
کە یارت کۆچی کردو دەستە داوێن هێشتە مەهجووری
چلۆن سەبرێ دەکەی گەر یاری تۆ بدزن لە مالّی تۆ
لەنێو بێگانەکان تەشهیر بکەن نێو بەندو بەر مووری
وەکو باپیرە گەورەت حیفزی ناموست لەسەر شەرتە
کە دایکت پیرو خوشکت مردو مالّت چوو لە خاپووری

دیارە هۆکاری ئەم دیلی‌و پەرێشانییەی حال‌و باری کوردان لەلای شاعیر هەر (دەردە کوردە)ە کوشندەکەی (جەهل‌و غەفلەت)ە کە لە ئەدەبیاتی کوردیدا باوە، بۆیە لەو روانگەیەوە شاعیر داوای دامالّینی ئەو زنجیرە دەکات کە باسك‌و بازووی نەوجەوانانی کوردی پێ بەستراوە:

بەلێ زنجیری دەستت جەهل‌و غەفلەت بوو رەقیبی تۆ
بە ئەفسوون بەستی قۆلّت چونکە زانی مەست‌و مەسحووری
ئەوێستا تا لە بێخەی رۆهەلاتی تاو هەلات رابە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری
سەلاحی کاری تۆ سەعیەو عەمەل بابی نیگەهبانت
بە رووناکی چرای عەزمت بڕۆ بۆ شاری شاپووری
دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە بۆ یارو ئەغیاران
بە دەستڕە بسڕە فرمێسکی شەوقی‌و چاوی بێ تووری

گ/ ژین، ژ/ ١: ١٤، ١٥

لە تێکستی هۆنراوەی (حەسبوحالّ دەگەلّ وەتەن)دا، کە لە دیمەنێکی مەزاری شەهیدی کوردەوە سەرچاوە هەلّدەگرێ، شاعیر دەلّێ:

خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵو لالە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی رەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران
وەك چاو لە فرمێسکی منە قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
بابێتو بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەك غونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کە لاڵە
بابێتو سبەینان ئەلەمو دەردی شەوی هەجر
بێژێ، کە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەباڵە
قەهری فەلەكو جەوری رەقیبو ستەمی دۆست
سەرناسیەیی پڕ شکەنی کرد بە قەباڵە
چارت نییە ئەورۆکە ئەتۆ دەستە شکاوی
بەد مەستیی مەی بوو کە شکا جامو پیاڵە
شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتەن عیززەتی تۆ مەحزی خەیاڵە
بەم کاکۆڵی رەش رەنگە کە بۆزی فیراقە
بارام بێ لە بۆت فەزڵو هونەر چونکە حەلاڵە

گ/کوردستان، ژ/ ٥: ٥٦

ئەم تێکستە لەباری مەبەستی نیشتمانیو سیاسییەوە (یەکێکە لە پڕ ناوەرۆکترین هۆنراوەکانی شاعیرو شەوقی دەمی کوردی لاڵی بە خونچەیەکی نەکراوە چوواندوە کە تەنیا بای سەبا "کە پەیامی شاعیر خۆیەتی" دەتوانێ بیپشکوێنێو وەك گوڵاڵە کە بیرخەرەوەی خوێنی هەزاران لاوی کوردە، زمانی حاڵیان بێتە ئاخاوتنو وەخۆکەوتن، داوای ئازادیو سەربەخۆیی بکەن).(15)

شەوقی لە شەوقی زیندووبوونەوەی کۆمەڵەی (هێڤی)دا، دوا بەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ، هۆنراوەیەکی بەنێوی (جەوانان) هۆنیوەتەوە کە لە سەرەتایەوە دەڵێ:

---

(15)رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی: ٦٥

هەڵــــستاون جـــەوانانی وەتـــەن دیـــسان بـــەبێ بـــاکی
لــــە حەســـرەت دەردی کۆنـــە مـــوڵکی بابیـــان هاتنـــە چـالاکی
دەدڵ عـــەزمو لەســـــەر شـــۆڕی جـــوانی هـــاتوو دەخـــوازن
کـــە بـــڕژێنن لەســـەر خـــاکی وەتـــەن خوێنییـــان بەســـەر پـــاکی
بـــلاّ تێـــر ئـــاو ببـــێ بـــەو خوێنـــە ســـووره گـــوڵ لـــە مێرگـــوڵان
بـــە شـــوعلەی نـــووری ئومێـــدیان وەتـــەن بابێتـــە ڕوونـــاکی

ئەنجا لە کۆتاییدا ڕۆڵی (هێ وی) لە یەکخستنی ڕیزی ئازادیخوازانی کورد دەخاتەڕوو، کە چۆن ناوو ناوەڕۆك بوونەتە یەكو مایەی ئومێدی لاوەکانی گەلی کورد، کە شاعیر خۆیشی یەکێکە لە ڕیزی ئەوان:

لــــەنێو جوانـــــان لــــە پێـــشدا شـــەوقی بێـــچارە وێـــستاوە
بـــە نـــووری حـــوببی مەوتـــەن دڵفـــرووزەو هاتـــە ڕوونـــاکی
لـەڕێگای دەوری (هـی وی) یـەعنی ئومێـد دەسـت بـە دەسـت دەگـرن
بە عیلمو مەعریفەت تێر ئاو بکەن جا خاکەکەی پاکی

گ/کوردستان، ژ/ ٩

بەرلەوەی باسی ئەم لایەنە لە شیعری شەوقی بەکۆتا بێنین ئەو سەرنجەی هێـرش دێنینەوە کە دەڵێ (شەوقی یەکێکە لە ئالا هەلگرانی قۆنـاغی ڕۆشـنگەری، کـە زوڵـمو زۆری داگیرکــەرانو دوژمنــانی کــورد لــەلایێكو چــەند دەســتەییو پاشــکەوتوویی و نەخوێنـــدەواری کۆمەڵگـــەی لـــە لایێکـــی دیکـــەوە کاریـــان تێکـــردووەو هەســـتیان هاروژاندووە، بۆیـە بنـەمای بـیرو بۆچوونی نەتـەوەخوازی لـە تـەواوی شێعرەکانیدا هەست پێدەکرێ، ئەو لەباری شێعرەوە نەك تەنیا ئارمانج خوازە بەڵکو بە کردەوەش پیاوی کارو تێکۆشان بووە).(16)

---

(16) سەرچاوەی پێشوو: ٦٦.

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتووینەتە کۆمەڵێك ئـەنجام و دەتـوانین لەچـەند خاڵێکـدا دەستنیـشان و چـڕیان بکەینـەوەو بیـان خەینـە روو، کـە مـۆرك و تایبەتمەنـدی بەرهـەمی شیعری ئـەم قۆناغـەی نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیـستەم لـە تاقیکردنەوەی ئەدەبی ناوچەی موکریان پێك دەهێنێ ئەویش بەم جۆرەیە:

١. نەوەی یەکەمی گەورە شاعیرانی ناوچەی موکریـان لـە وێنـەی (وەفـایی، حـەریق، ئەدەب) لەسەر بنەماو بناغـەی قوتابخانـەی شیعری کرمانجی خـواروو، ئـەزموونێکی شیعری بەبرشت و دەوڵەمەنـدیان لـەو ناوچـەیەدا داهێنـاوە و بـەرپا کـردووە، ئـەنجا پایـەکانی ئـەم ئەزموونـەیان بـە جـۆرێ دارشـتووە کـە دوای ئـەوانیش بـەردەوامی هەبووەو چەند نەوەی دیکەی لەشاعیران پێگەیاندووە.

٢. نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە ناوچەی موکریان رێنیسانسێکی روونـاکبیری و ئەدەبی لەئاراداهەبووە کە سێ شاعیری ناوداری ناوچەکە وەکو (مـەلا مـارفی کۆکـەیی – سـەیفی قـازی – مـستەفا شـەوقی)رێبەرایـەتییان کـردووە، ئەمانـە هەرسـێ کۆڵەگەکەی ئەم جولانەوە شیعرییە پێك دەهێنن لەو ماوەیەدا.

٣. سـەبارەت بـە هونـەرەکانی روخـسارو نـاوەرۆك لەبەرهـەمی شـیعری شـاعیرانی نـاوبراو کۆمـەڵێك گـۆڕان و داهێنـانی تـازە بـەدی دەکـرێ کـە بوونەتـە هـەوێنی رەنگرشتنی بزووتنەوەیەکی نوێ لە رەوتی بەردەوامی شیعری کلاسیکی کوردی لـەو ناوچەیەدا.

٤. ئەم بزووتنەوە تازەیەی شیعری ناوچەی موکریان لەو ماوەیە لەباری هونەرەکانی روخسارەوە لەزمان و شێواز و وینە و بنیات و ئـاوازی شـیعرییەوە بـەدیار دەکـەوێت، وەکو چۆن لـەباری ناوەرۆکیشەوەلەپاڵ مەبەستە تەقلیدییـەکانی شیعری کلاسیکی، مەبەستی شیعریی تازەش هاتۆتە نـاوەوە، لەوانـە تێکەڵاوکردنی گیـانی کوردایـەتی و خۆشەویستی نیشتیمان و میللەت پەروەری لەتەك شیعری ستایشی ئـاینی و شـیعری عاشـقانە و وەسـفی سروشـتدا، وەك بەتایبـەت لـەناوەرۆکی شـیعری سـەیفی قـازی و شـەوقیدا دەدرەوشـێتەوە.هـەروەها بابـەتی شـیعری تۆمـارکردنی مێـژووی کارەسـات وپەرێشانی و داخی دەروون و شیعری سەرزەنشت و بابەتی رەخنەی کۆمەڵایـەتی کـە لەبەرهەمی مەلا مارفدا رەنگی داوەتەوە.

٥. شیعری ئەو دەورەیە لە چوارچێوەو سنوورو دەستوورەکانی شیعری کلاسیکی کوردی تێپەڕیوە و مۆرکی لیریکی شیعری تازەبابەتی بەخۆیەوە گرتووە لەڕووی روخسارو تەکنیکی شیعرییەوە، هەروەها لەباری ناوەڕۆکیشەوە پەلی بۆ لیریکی سیاسی و نیشتیمانی و رەخنەی کۆمەڵایەتی هاویشتووە.

٦. خاسیەتەکانی ئەدەبی رۆمانتیکی، ریالیزمی فۆتۆگرافی و رەخنەگرانە لەبەرهەمی شیعری ئەم دەورەیە و بەتایبەت لای شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمە لەناوچەی موکریان، بەڕوونی بەدی دەکرێن لەڕووی زمان و شێواز و وێنە و وەسفەوە، هەموو ئەمانەش بە ئەدگارێکی کوردانە و خۆماڵی تەعبیریان لێ کراوەتەوە.

٧. تایبەتمەندییەکی دیکەی بەرهەمی ئەدەبی ئەو دەورەیە بریتییە، لە خۆ نزیک خستنەوە لە زمان و دەربڕینی ئاسانی خۆماڵی، زەوق و سەلیقەی کوردانە، لەپاڵ پاراستنی مۆرکی رەوانبێژی و بیناسازی هەڵبەستی کلاسیکی، بەنموونە لەبەرهەمی سەیفی قازیدا کۆمەڵێك بەرهەمی هۆنراوەی کێشی برگەییمان بەرچاو دەکەوێت، لەپاڵ پاراستنی یەکێتی سەرواو کێشی عەرووزی لەبەرهەمەکانی دیکەی دا. لەلای مستەفا شەوقی گیانی زیندووی کوردەواری و کوردایەتی لەچوارچێوەی تەکنیك و بیناسازی کۆندا دەربڕاوە و بەڕوونی و ئاشکرایی هەستی پێ دەکرێت.

٨. ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی ناوچەی موکریان کە شاعیرانی ماوەی باسەکەمان برەویان پێداوەو بەردەوامییان پێ بەخشیوە، بۆتە بناوان و سەرچاوەو رێگە خۆشکەرێك بۆ پێگەیاندنی نەوەیەکی تازە لەشاعیرانی ناوچەی موکریان لەناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا لە وێنەی (هەژار و هێمن و هێدی و خاڵەمین و سەید کامیل و حەقیقی و نوری ....) کە تاقیکردنەوەکەیان بە پۆپە گەیاندووەو سامانێکی گەورەیان خستۆتە سەر مێژوو گەنجینەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی.

ABSTRACT

The Poetic Works of Mukriyan in the First Half of the Twentieth Century (1920 – 1940)

This thesis is concerned with a description and analysis of poetic output of three contemporaneous poets of Mukriyan area, namely, Mala Marif of Kokayi (1874 – 1954). Saif of Qazi (1876 – 1944) and Mustafa Shawqi (1896 – 1950). The study is restricted to the period between the two World Wars, which constitutes the acme of the three poet's perfection, on the one hand and one of the most important eras in the history of Kurdish literature, and poetry in particular, on the other.

The nature of the study necessitated that it be divided into five chapters, preceded by an introduction, and closed off by the conclusions that the study reached, apart from a list of references, documents and photographs that support the study.

The first chapter is a preamble to the basics of the study. It presents a brief account of the historical, social and cultural conditions of the whole area, with emphasis on the emergence and the originality of the classical school of poetry, pioneered by the classical poets like, Wafayi (1844 – 1920), Hariq (1856 – 1909) and Adab (1859 – 1916), stressing that the original prolific literacy store created by the minds of those pioneers formed an appropriate rich background that triggered off a remarkable everlasting literary experiment later in this area.

The second chapter presents a brief account of the literary and life style of the peots under the study with a short reference of the published sources which deal with these aspects.

The third chapter is devoted to the study of formal characteristics of their poetic product, pointing out their style and poetic language, the rhetorical and descriptive images of each.

The fourth chapter explores other the formal features like structural patterns, the rhythmic and the metric patterns and rhyming schemes. To each of these artistic devices a separate section in the third and fourth chapter is devoted, where citations from their poetry occurs, where necessary.

The last chapter explores the varied literary content and themes of the poetic output of the three poets, elaborating on the traditional or classical poetic themes and pointing out, meanwhile the modern themes that coincided with, and accompanied, the modern literary trends and approaches, including the Romantic trend in the Kurdish Literature of the first and second decades of the twentieth century.

Finally, come the most important conclusions that the investigation arrives at, with a list of Kurdish, Arabic and Persian consulted sources, and a special file of relevant documents and photographs in the appendix.

سەرچاوەكان

١. كتێـــب

أ. بە زمـــانی كـــوردی:

١. ئەدەب و رەخنە، عەزیز گەردی، چاپخانەی (الحوادث)، بەغدا، ١٩٧٤.

٢. ئەدەبیاتی نوێی كوردی، د. عیزەدین مستەفا رەسول، مگبعە التعلم العالی، اربیل، ١٩٨٩.

٣. ئەدەبی نامەنووسی كوردی، كەمال رەئوف محمەد، جزمی ١-٣، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤. بارودۆخی سیاسی كوردستان، موجتەبا برزوویی، وەرگێرانی لە فارسییەوە: نازناز محەممەد عەبدولقادرو ئەوانی تر، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی موكریانی، هەولێر، ٢٠٠٥.

٥. بەشێك لە بەرهەمەكانی دكتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردوكۆی: ئەحمەد شەریفی، چاپ لەیزێر، مهاباد، ١٣٨٤.

٦. بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری كوردی دا، سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٧. بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی كوردی دا، د. دلشاد عەلی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ١٩٩٨.

٨. بووژانەوەی رۆشنبیری و نەتەوەیی كورد، جەلیلی جەلیل، لە عەرەبییەوە وەرگێرانی: سدیق ساڵح، چاپخانەی هەواڵ، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٩. بیرەوەرییەكانی وەفایی، گردوكۆی: قازی محەممەد خزر، وەرگێرانی لە فارسییەوە: محەممەد حەمەباقی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.

١٠. پاشەرۆك، هێمن، چاپەمەنی سەیدیان، مهاباد، ١٣٦٢.

١١. تاریك و روون، هێمن، لە بڵاوكراوەكانی بنكەی پێشەوا، بەغدا، ١٩٧٤.

١٢. تحفەء مظفریة، پێشەكی و ساخكردنەوەی: هێمن موكریانی، چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا، ١٩٧٥.

١٣. تۆفیق فیكرەت و شاعیرە نوێخوازەكانی كورد، ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.

١٤. جووتە وشەی لێكدراو لە زمانی كوردیدا، د. كەوسەر گەلاڵی، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٥. چێشتی مجێور، هەژار، چاپی یەكەم، پاریس، ١٩٩٧.

١٦. حاجی قادری كۆیی، مەسعود محەممەد، ب١، لە چاپكراوەكانی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا، ١٩٧٢.

١٧. خەبات لە رێی كوردستانا، ن.أ. خالفین، وەرگێرانی لە روسییەوە: جەلال تەقی- چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی، ١٩٧١.

١٨. دیداری شیعری كلاسیكی كوردی، حمە سعید حمە كریم، چاپخانەی (دار الحریە)، بەغدا، ١٩٨٦.

١٩. دیوان و شەرحی حاڵی شێخ ئەحمەدی كۆر، عەزیز موحەممەد پور، چاپخانەی پەیام، تاران، ١٣٧٨.

٢٠. ديوانی ئەدەب، كۆكردنەوەو ساغكردنەوەی: محەممەد حەمە باقی، دەزگای چاپو بلاْوكردنـەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
٢١. ديوانی سيف القضات، گردەوە كۆيی، قازی ئەحمەد، چاپخانە سبز، ١٣٦١.
٢٢. ديوانی ملا معروف كۆكەيی، سيديان، مهاباد، ١٣٤٦.
٢٣. ديـوانی نـالیو فەرهـەنگی نـالی، لێكۆڵينـەوەو سـاغ كردنـەوە: د. مـارف خەزنـەدار، دار الحريـە للطباعة، بەغداد، ١٩٧٧.
٢٤. ديوانی وەفايی، لێكۆڵينەوەی: محەممەد عەلی قەرەداغی، لـە چـاپكراوەكانی كـۆڕی زانيـاری كـورد، بەغدا، ١٩٧٨.
٢٥. ڕابەری ڕۆژنامەگەری ی كوردی، جمال خزنەدار، چاپخانەی (الجمهوريە)، بەغدا، ١٩٧٣.
٢٦. ڕابەری كێشی شيعری كلاسيكی كوردی، عەزيز گەردی، چاپخانەی دێكان، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٢٧. ڕەخنەی ئەدەبی كـوردیو مەسـەلەكانی نوێكردنـەوەی شيعر، د. پـەرێز سابير، دەزگـای چـاپو بلاْوكردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
٢٨. ڕەوانبێژی لە ئەدەبی كورديدا، عەزيز گەردی، ب١، چاپخانەی (دار الجاحظ)، بەغدا، ١٩٧٢.
٢٩. ڕاپەرينی كوردەكان ساڵی ١٨٨٠، د. جەليلی جەليل، وەرگێڕانی لە ڕووسييەوە: د. كاوس قـەفتان، چاپخانەی (الزمان)، بەغدا، ١٩٨٧.
٣٠. ڕۆژنامەگەريی كوردی لە عێراقدا، فاروق عەلی عومەر، و: تـاريق كـارێزی - عەبدوڵلاْ زەنگەنـە، دەزگای چاپ وبلاْوكردنەوەی موكريانی، هەولێر، ٢٠٠١ .
٣١. ڕۆژی كورد، بلاْوكردنەوەی: جەمال خەزنەدار، چاپخانەی (المؤسسة العراقية)، بەغدا، ١٩٨١.
٣٢. زانايانی كورد، محەممەد ساڵح ئيبراهيمی، ناشر — چاپەمەنی سەقز (محەمەدی)، تاران، ١٣٧٩.
٣٣. زانستی ئاوەڵواتا، د. كامل حسن البصير، چاپخانەی كۆڕی زانياری عێراق، بەغدا، ١٩٨١.
٣٤. زمانەوانی، محمد معروف فتاح، (دار الحكمة للطباعة والنشر)، هەولێر، ١٩٩٠.
٣٥. زمانناسیو هەندێ بابەتی زمانناسی كـوردی، سـەلام نـاوخۆش بـەكر، چاپخانەی ژين، هـەولێر، ٢٠٠٤.
٣٦. ژيانو بەسەرهاتی عەبدولرەحمانی زەبيحی، عەلی كەريمی، چاپخانەی كاربين، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٣٧. ژين — گۆڤارا كوردی — تركی، م. ئەمين بۆر ئەرسەلان، جلد ١ — ٥، وەشانا دەنگ، سويد، ١٩٨٥.
٣٨. سەروا، د. عەزيز گەردی، دەزگای ئاراس بۆ چاپو بلاْوكردنەوە، هەولێر، ١٩٩٩.
٣٩. سەوداو سنوور، د. احسان فؤاد، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٠.
٤٠. سلێمانی شارە گەشاوەكەم، ب١، جمال بابان، دار الحريە للطباعة، بەغداد، ١٩٩٣.
٤١. سوارەو پەخشانی كوردی، محەممەد بەهرەوەر، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٤٢. سۆسيۆلۆژيای شـيعری كـوردی، ئـازاد عەبدولواحيـد كـەريم، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.
٤٣. شرفنامە، هەژار كردويە بە كوردی، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢.
٤٤. شعرو ئەدەبياتی كوردی، ڕەفيق حلمی، مگبعە التعليم العالی، هەولێر، ١٩٨٨.

٤٥. شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا، سەلیم ڕەشید ساڵح، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٤٦. عەبدوڵڵا بەگی میسباح – دیوان، د. مارف خەزنەدار، چاپخانەی ئیرشاد، بەغدا، ١٩٧٠.
٤٧. عەرووزی کوردی، نووری فارس حەمەخان، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٤٨. فەرمانڕەوایی موکریان، محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی، دار الحريه للطباعة، بەغدا، ١٩٩٢.
٤٩. کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.
٥٠. کوردستانی موکریان، حسين حزنی، مطبعةی زاری کرمانجی، رواندز، ١٩٣٨.
٥١ . کوردو عەجەم، صالح محمدامين، چاپخانە؟، چ١، شوێنی چاپ ؟، ١٩٩٢.
٥٢. کوردو کوردستان، نیکیتین، وەرگێڕ: خالیدی حسامی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٧.
٥٣. کوردو کوردستان، محمدامين زكی، انتشارات سيديان مهاباد، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، ١٩٣١.
٥٤. کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان، حامید گەوهەری، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٥٥. کۆ وانەکانی کێش ناسی، م. محمد بەکر، قۆناغی بەکالۆریوس، هەولێر، ١٩٩٣.
٥٦. کێشەی کورد، لازاریف، بەشی ١-٢، د.کاوس قەفتان لە رووسییەوە کردویە بە کوردی، مطبعة الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٩.
٥٧. کێش‌و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی، د. محەمەد بەکر، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٥٨. کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی، عبدالرزاق بيمار، چاپخانەی (دار الحريه)، بەغدا، ١٩٩٢.
٥٩. کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.
٦٠. گۆڤاری نیشتمان، جەمال نەبەز، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، ١٩٨٥.
٦١. مهابادو کورتە مێژوویەك، عومەر باڵەکی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٤.
٦٢. میدیا، دیاکۆنوف، برهان قانع لە فارسییەوە کردویەتی بە کوردی، دار الحرية للطباعة، بەغدا، ١٩٧٨.
٦٣. مێژووی ئەدەبی کوردی، علاوالدين سجادی، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٧١.
٦٤. مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب١-٧، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١ – ٢٠٠٦.
٦٥. مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، کریس کۆ چێرا، وەرگێڕاوی – محەمەد ریانی، چاپخانەی (صدف)، تاران، ١٣٦٩.
٦٦. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، صالح قەفتان، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٩.

٦٧. ناسیونالیزمی کوردی (١٨٨٠ – ١٩٣٩)، هیوا عەزیز سەعید، بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٦٨. نالیو زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، کەریم شارەزا، چاپخانەی (الادیب)، بەغدا، ١٩٨٤.
٦٩. هەواری خاڵی – سەرجەمی نووسینی هێمن، بەسەرپەرشتی: بەدران ئەحمەد – عوسمان دەشتی، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.
٧٠. هونەری شیعر، ئەرەستۆ، وەرگێڕانی: عەزیز گەردی، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤.
٧١. هێمن – لە بارەی ناوەڕۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی، عوسمان دەشتی، چاپخانەو ئۆفیستی تیشك، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٧٢. وێنەی شیعری لە ڕێبازی ڕۆمانسی کوردی دا، عەبدولقادر محەمەد ئەمین، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

ب. بە زمانی عەرەبی:

٧٣. الاكراد – ملاحظات وانطباعات، مينورسكي، ترجمة: الدكتور معروف خزنەدار، مطبعة النجوم، بغداد ١٩٦٨.
٧٤. البيتوشي، محمد الخال، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٥٨.
٧٥. الثابت والمتحول (صدمة الحداثة)، ادونيس، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بغداد، ١٩٨٦.
٧٦. الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن، الدكتور عبدالستار طاهر شريف، شركة المعرفة للنشر والتوزيع، بغداد، ١٩٨٩.
٧٧. اللغة والفكر، الدكتور نوري جعفر، مكتبة النوحي، الرباط، ١٩٧١.
٧٨. النقد الادبي الحديث، الدكتور محمد غنيمي هلال، دار العودة، بيروت، ١٩٨٧.
٧٩. بنية الايقاع في الخطاب الشعري، د. يوسف اسماعيل، مطابع وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٤.
٨٠. بنية اللغة الشعرية، جان كوهن، ترجمة: محمد الولي ومجهد العمري، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء، ١٩٨٦.
٨١. تاريخ الادب العربي – العصر الجاهلي، دكتور شوقي ضيف، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٠.
٨٢. تحليل النص الادبي بين النظرية والتطبيق، محمد عبدالغني المصري ومجد محمد الباكير البرازي، مؤسسة الوراق للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٢.
٨٣. دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، الدكتور كمال مظهر احمد، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥.
٨٤. شعر عمر بن الفارض – دراسة اسلوبية، رمضان صادق، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨.
٨٥. فنون الشعر الفارسي، دكتورة اسعاد عبدالهادي قنديل، مكتب الشريف وسعيد رافت للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ١٩٧٥.
٨٦. قافلة من شهداء كردستان ايران، كريم حسامي، ترجمة: نزار محمود، بغداد، ١٩٧٣.
٨٧. قضايا الشعر المعاصر، نازك الملائكة، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٦٢.
٨٨. مقالة في اللغة الشعرية، محمد الاسعد، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٠.

٨٩. موسوعة نظرية الادب — الشعر الغنائي، سكفوزينكوف، ترجمة: الدكتور جميل نصيف التكريتي، مطبعة وزارة الثقافة والاعلام، بغداد، ١٩٨٦.

جـ. بەزمانی فارسی:

٩٠. ادوار شعر فارسی، دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، توس، تهران، ١٣٣٥.

٩١. ایرانی که من شناختەأم، ، ب ـ نیکیتین،ترجم علی محمد فرەوشی، ناشر: کانون معرفت، تهران، ١٣٢٩.

٩٢. تاریخچه خانواده قاضی در ولایت موکری، خلیل فتاح قاضی، تبریز، ١٣٧٨.

٩٣. تاریخچه روزنامه های تبریز أر صدر مشروطیت، عبدالحسین ناهیدی آذر، موسسه انتشارات تلاش، تبریز، سال چاپ: ؟.

٩٤. تاریخ فرهنگ وادب مکریان، ابراهیم افخمی، ٢ جلد، انتشارات محمدی، سقز، ١٣٧٣.

٩٥. تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد)، عبدالقادر ابن رستم بابانی، چاپخانەی ارژنگ، ١٣٦٦.

٩٦. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات رهرو مهاباد، چاپ میلاد، ١٣٧٧.

٩٧. جغرافیای طبیعی کردستان مکریان، سعید حجری، انتشارات ناقوس، سنندج، ١٣٧٩.

٩٨. خاطرات دکتر هاشم شیرازی، به کوشش هاشم سلیمی، انتشارات توکلی، تهران، ١٣٨٠.

٩٩. دربارەء ادبیات ونقد ادبی، دکتر خسرو فرشید ورد، جلد دوم، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٧٨.

١٠٠. زبانشناسی ونقد ادبی، راجر فالر — رومن یاکوبسن، ترجمه: مریم خوزان — حسین پاینده، چاپ مهدی، تهران، ١٣٨١.

١٠١. زندگینامەی عارف ربانی — شمس الدین برهانی، ابو بکر خواچه سپهرالدین، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، ١٣٦٨.

١٠٢. زیباشناسی سخن پارسی — بدیع، میر جلال الدین کزازی، کتاب ماد، تهران، ١٣٨١.

١٠٣. سالهای اضطراب — خاطرات خلیل فتاح قاضي، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، ١٣٧٠.

١٠٤. سبك شناسی شعر، دکتر سیروس شمیسا، نشر میترا، تهران، ١٣٨٣.

١٠٥. شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی، نشر احسان، تهران، ١٣٧٥.

١٠٦. شعرنو، محمد حقوقی، ٢ جلد، نشر یوشیج، تهران، ١٣٧٧.

١٠٧. صور خیال در شعر فارسی، دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، موسسة انتشارات آگاه، تهران، ١٣٨٠.

١٠٨. کردها و یك بررسی تاریخی وسیاسی، حسن ارفع، ترجمه ازمتن انگلیسی، لندن، چاپ دانشکده اکسفورد، نیویورك، ١٩٦٦.

١٠٩. کلیات سبك شناسی، دکتر سیروس شمیسا، نشر میترا، تهران، ١٣٨٤.

١١٠. گلزار شاعران کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی، چاپخانەی رامین، تهران، ١٣٦٤.

٢. گۆڤــــار

أ. بە زمانی کوردی

١١١.نۆرژینالّی ژمارە (٢)ی (هتاوکرد)، عەبدوڵلاّ زەنگەنە، گـ رۆژنامەنووس، ژ- ٩ ،٢٠٠٦ .

١١٢. بەرگری لە هەڵبەست، کامل ژیر، گ — رۆشنبیری نوێ، ژ-١٣٦، هاوینی ١٩٩٠.

١١٣. پێشرەوانی شیعری نوێ لە رۆژهەڵاتی کوردستان، جوان بۆکانی، مانگنامەی (پەیام)، ژ-١٠، لەندەن، ١٩٩٨.

١١٤. تەئسیری زمان و ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی، د.محەمەد نوری عارف، گـ کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژ-٨، ١٩٧٤.

١١٥. چاوگی "بوون"و "هەبوون" لە زمانی کوردیدا، نوری عەلی ئەمین، گـ رۆشنبیری نوێ، ژ — ١٠٩، ئاداری ١٩٨٦.

١١٦. دانشتنێك لەگەڵ گۆران، عبدالرزاق بیمار، گـ بەیان، ژ-٢، شوباتی ١٩٧٠.

١١٧. دوو رۆژنامەی (کوردستان) لە ئەستەمبوول، د. مارف خەزنەدار، گـ رۆژی کوردستان، ژ- (٤٣-٤٤)، زستانی ١٩٧٧.

١١٨. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، س.ج. هێرش، گـ گزینگ، ژ.(١٣ — ١٥)، پایزی ١٩٩٦.

١١٩. زاراوەکانی زمانی کوردیو زمانی ئەدەبیو نووسینیان، کمال فؤاد، گـ زانیاری، ژ-٤، بەغدا، سەرماوەزی ١٩٧١.

١٢٠. شاعیرانی کوردو ئەدەبیاتی فارسی، ئەمین موتابچی، گـ کۆلیجی ئەدەبیات، ژ-١٦، ١٩٧٣.

١٢١. شیعری کوردی، سیاسەت — کۆمەڵایەتی — کوردایەتی، د.مارف خەزنەدار، گ — رۆشنبیری کوردستانی، ژ- ١، ت٢، ١٩٩٩.

١٢٢. شێخ بابا — شێخی شەهید، سەید سمایلی بەرزنجی، گ — مهاباد، ژ — ٩، سەرماوەرزی ١٣٨٠.

١٢٣. لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، عەلی رێبوار، گ/ سروە، ژ/ ٨٦، خەرمانان، ١٣٦٥.

١٢٤. مەلا مارفی کۆکەیی، کەمال کۆکەیی، گ/ سروە، ژ/ ٢٥، گەلاوێژ، ١٣٦٧.

١٢٥. هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ — کاروان، ژ- ٥٣، مارت ١٩٨٧.

١٢٦. هەڵوەستەیەك لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی رۆژهەڵاتی کوردستان، سامان حوسەینی، گ — بیری نوێ، ژ — ١٨، ١٩٩٧.

ب. بە زمانی عەرەبی:

١٢٧. نالی، مؤسس الادب الكردي الحديث في كردستان الجنوبية، الدكتور معروف خەزنەدار، مجلة شمس كردستان، العدد (٥ -٦)، ايلول — تشرين الثاني ١٩٧١.

جـ. بە زمانی فارسی:

١٢٨. كوكەنی شاعر از يادها محو شده، مهرداد راميدى نيا، نشريه رصيد، شماره (٦٤٦ — ٦٥٦)، (آذرماه — دى ماه)، ١٣٨٠.

. نــامەی ئەكادیــمی

١٢٩. دیلان و تاڤیكردنەوەی شیعری، نامـەی دكتۆرا، دلـشاد عـەلی محەمـەد، كۆلیجی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، ١٩٩٦.

١٣٠. نوێكردنـەوەی شیعری كوردی لـە سالّی ١٩٣٢ تـا كۆتـایی ١٩٤٩ لـە كوردسـتانی عێراقـدا، نامـەی ماستەر، حوسێن غازی كاك ئەمین، كۆلیجی پەروەردەی ئیبن روشد، بەغدا، ٢٠٠٥.

١٣١. هـاودەنگ لـە زمـانی كوردیـدا، نامـەی ماسـتەر، فتـاح مامـە علـی، كـۆلیجی ئـاداب، زانكـۆی سەلاحەدین، ١٩٨٩.

٤. فەرهــەنگ

١٣٢. فرهنگ اصطلاحات ادبي، سیماداد، انتشارات مروارید، چاپ دوم، ١٣٨٣.

١٣٣. فرهنگ عمید، دو جلد، حسن عمید، مؤسسه انتشارات امیر كبیر، چاپ سوم، ١٣٦٠.

١٣٤. فرهنگ فارسی، ٦ جلد، دكتر محمد معین، مؤسسة انتشارات امیر كبیر، تهران، ١٣٦٠.

١٣٥. المنجد في اللغـة والاعـلام، المطبعـة الكاثوليكيـة، الطبعـة السابعة والعـشرون، دار المشرق، بـيروت، ١٩٨٦.

١٣٦. هەنبانە بۆرینە، هەژار، چ١، سروش، تهران، ١٣٦٩.

٥. نــامەی تایبــەتی

١٣٧. دكتۆر مستەفا "شەوقی" قازی زادە، سەید نجم الدینی ئەنیسی، مهاباد، لە ٢٠٠٥/١٢/٥.

١٣٨. لە بابەت مێژووی لە دایك بوون و كۆچ كردنـی مـەلا مـارف دا، عەبـدوللا سـەمەدی، مهابـاد، لـە ٢٠٠٦/٤/٩.

٦. دیــدارو چاوپێكــەوتن

١٣٩. مستەفای كۆكەیی، مهاباد، لە ٢٠٠٥/٩/٢٧.

١٤٠. سید عبداللەی سەمەدی، مهاباد لە ٢٠٠٥/٩/٢٨.

١٤١. رەحمانی میسباح/ مهاباد لە ٢٠٠٥/٩/٢٨.

١٤٢. كاك ئەحمەدی قازی، مهاباد لە ٢٠٠٥/٩/٢٩.

١٤٣. یونسی رەزایی، بۆكان لە ٢٠٠٥/٩/٣٠.

٧. ئینتــەرنـێت

١٤٤. برا بیری چرایێكی بكەن تاریكە شەو دادێ، عەبدوللا سەمەدی، www.dengekan.com

١٤٥. ناودارانی موكریان، عەبدوللا سەمەدی، www.dengekan.com

فتح - سواره - چاوه
وەفا - هێژا
حەقیقی - خاڵە مین - سەید کامیل
هێمن - هەژار - هێدی - نووری
مەلا مارف - سەیفی قازی - شەوقی
وەفایی
(١٨٤٤ — ١٩٠٢)
حەریق
(١٨٥٦ — ١٩٠٩)
ئەدەب
(١٨٥٩ — ١٩١٦)
ئەحمەدی کۆر
(١٧٧١ — ١٨٨٦)
مەجدی مەلیکولکەلام
(١٨٢٩ — ١٨٧٥)
ئەدیب
(١٨٧٤ — ١٩٣٣)
موکریان
سالی سنە
(١٨٤٥-١٩٠٩)
ئەردەلان
مەحوی
(١٨٣٠-١٩٠٤)
سلێمانی
حاجی
(١٨١٥-١٨٩٧)
سۆران
شێخ ڕەزا
(١٨٣٥-١٩٠٩)
گەرمیان
سالم
(١٨٠٥ — ١٨٦٩)
نالی
(١٨٠٠ — ١٨٧٣)
کوردی
(١٨١٢ — ١٨٥٠)
قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو

شەجەرەی بنەماڵەی سەیفی قازی و مستەفا شەوقی (*)

---

* بە کورتەی زانیارییەکانی ناو کتێبی (تاریخچە خاندانە قاضی در ولایت موکری) رێکخراوە.

له بلاوكراوەكانی مەڵبەندی كوردۆلۆجی

بەرهەمی نووسین

١-فەرهەنگی رێزمانی كوردی، د. كەمال میراودەلی.

٢- فەرهەنگی زەویزانی، جەمال عەبدول.

٣-حركات الخوارج فی غربی إقلیم الجبال وشهرزور والجزیرة الفراتیة:عطا عبدالرحمن محي الدين.

٤- سۆفیزم و كاریگەریی لە بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی كورددا: ١٨٨٠- ١٩٢٥، د. جەعفەر عەلی

٥-قـضـا، هەڵـەبجـە، دراسە فی الجغرافیە الإقلیمیە: عطا محمد علاءالدین.

٦-رۆڵی هۆكـــارە سیاســـییەكان لە دابەشبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا: جاسم محەمەد محەمەد

٧-پەیوەندییە سیاسییەكانی نێوان هەرێمی كوردستان و توركیا، ١٩٩١-١٩٩٨: هێرش عەبدوڵلا حەمەكەریم.

٨-رۆژنامەگەریی خوێندكارانی كورد لە ئەورووپاو ئەمریكا، ١٩٤٩-١٩٩١ ، ئەوزاد عەلی ئەحمەد.

٩-هوشیاری كۆمەڵایەتی، فواد تاهیر سادق

١٠-شاری سلێمانی ١٩٣٢-١٩٤٥ ، د. ئاكۆ عەبدولكەریم شوانی.

١١-إقلیم كوردستان العراق في دائرة السیاسات النفطیة العالمیة، د. محمد رؤوف سعید مهندس زمناكو سعید

١٢-بەعەرەبكردن لە هەرێمە كوردنشینەكاندا ٦٣- ٨٤٧ ز، رحیم ئەحمەد ئەمین

١٣-تعریب قضاء خانقین من منظور جیوسیاسي، صلاح الدین انور قیتولي

١٤-كۆیە، كامەران طاهر سەعید

١٥-بوون لە شیعری مەحویدا، د.محەمەد ئەمین عەبدوڵلا

١٦-شێواز لە شیعری كلاسیكیی كوردیدا، حەمە نوری عمر كاكی

١٧- ئەرمەنۆساید، مامەند رۆژە

١٨-كولتوور و ناسۆنالیزم، د. رەفیق سابیر

١٩- بنیاتی كارنامەیی لە دەقی نوێی كوردیدا، د. عبدالقادر حمە امین محمد

٢٠-رستەی باسمەند لە زمانی كوردیدا، كاروان عومەر قادر

٢١- جیۆگرافیای باشووری كوردستان، د. عەبدوڵلا غەفوور

٢٢-دابەشبوونی دانیشتوانی شاری هەولێر، فاتیمە قادر مستەف

٢٣- ئیدیۆم چەشنو پێكهاتنی لە زانی كوردیدا، شیلان عومەر حسەین

٢٤-شیعری ناوچەی موكریان ، د. عوسمان دەشتی

25/Report on the Sulaimani District of Kurdistan، E.B. Soane.

بەرهەمی وەرگێران

١-كۆمەڵكوژییەكەی دەرسیم، حوسێن یڵدرم، لە سوێدییەوە: كاوە ئەمین.

٢-جەنگی عێراق، كاپلان و كریستل، لە ئینگلیزییەوە: عەبدولكەریم عوزێری.

٣-یاسا دەستوورییەكانی توركیا و كورد لە سەردەمی نوێدا، م. ئە. حەسرەتیان، لە روسییەوە: د. دلێر ئەحمەد

٤-سلێمانی ناوچەیەك لە كوردستان، ئی.بی. سۆن، لە ئینگلیزیەوە: مینە.

٥- شەرەفخانی بەدلیسی- سەردەم، ژیان، ئەمریی، ئیڤگێنیا ڤاسیلیێڤا، لە روسیەوە: د.ئارام عەلی

- ❖ گۆڤاری كوردۆلۆجی، ژمارە یەكی ساڵی ٢٠٠٨
- ❖ گۆڤاری كوردۆلۆجی، ژمارە دووی ساڵی ٢٠٠٩